

ЖИЕКБАЕВА А.Б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ТЕРМИНДЕНУІ

АЛМАТЫ 2014

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1 ЛИНГВОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫС ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ КОНТЕКСІНДЕ	
1.1 Терминологиядағы кірме элементтердің және қазақ тіл біліміндегі араб, парсы сөздерінің зерттелу жайы.....	5
1.2 Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің тарихи-лингвистикалық себептері.....	8
1.3 Қазақ терминологиясының даму кезеңдері және араб, парсы сөздерінің терминдену ерекшеліктері.....	16
2 АРАБ, ПАРСЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ АРНАЛАРЫ	
2.1. Қазақ тіліндегі араб және парсы кірмеліктерін танудың белгілері	27
2.2. Кірме терминдердің жасалу жолдары	31
2.3. Араб тіліндегі қалпын сақтап қабылданған сөздер	34
2.4. Жалпы әдеби тіл арқылы енген араб сөздері	45
2.5. Аймақтық және кәсіби лексикадағы араб, парсы сөздерінің терминденуі	51
2.6. Халықаралық лексика арқылы енген араб, парсы сөздері	61
3 АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ ОРНЫ	
3.1 Қоғамдық ғылымдар терминологиясындағы араб, парсы сөздері	69
3.2 Жаратылыстану және нақты ғылымдар саласындағы араб, парсы сөздері	96
3.3. Өнертану саласындағы араб, парсы кірме сөздерінен жасалған терминдер	106
ҚОРЫТЫНДЫ	119
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	120

КІРІСПЕ

Тіл – қоғам дамуының айнасы. Атап айтқанда, ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, қоғамдық, саяси, мәдени және экономикалық өзгерістер мен жаңалықтармен бірге жаңа ұғымдар да толассыз қолданысқа еніп жатыр. Осымен байланысты жаңа ұғымдарды атау, жаңа терминжасам үдерісі қазіргі таңда бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамып, терминшығармашылығы өрісінде белсенді әрекеттерді талап етуде. Саяси-әлеуметтік өзгерістермен бірге ұлттық сана да жаңғырды, ұлттық тілдің қалыптасу, даму тарихы ұлттық тілді дамытудың болашақ бағыттарына сай үрдісін тереңірек зерттеп, анықтауды қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі ретінде белгілейді. Соған сәйкес ұлттық құндылықтардың ең негізгісі – ана тілін ғылым тіліне айналдыру үдерісі жандана бастады. Осы жолда тілдің даму тарихын зерттеп, термин қалыптастырудың тәжірибесіне үңіліп, оның озық жақтарын басшылыққа алу, бүгінгі қажетімізге жарату – маңызды міндет.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде терминтану мәселелері лингвистиканың маңызды міндеттерінің біріне айналды. Терминология ақпарат алмасу көзі, мамандықты меңгерудегі құрал, техникалық прогресті жылдамдату тәсілі ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынаста маңызды рөл атқарып келеді. ХХІ ғасырдың шапшаң өзгеріп жатқан өмір шындығында әрбір индивид өзінің кәсіби біліктілігі арқылы танылады. Демек, әрбір адам белгілі бір арнайы тілдің иесі ретінде танылады, ал бұл білім беру саласының алдына терминдердің мәнін дұрыс түсіндіру, олардың табиғатын тану сияқты мәселелерді алға тартып отыр.

Терминология – ақпарат көзі, сонымен бірге терминология – лексиканың сыртқы өзгерістермен тығыз байланысты бөлігі. Терминология арқылы қоғамдағы тарихи өзгерістердің кезеңдерін, өркениеттердің тегін, тілдің мәдени, ғылыми, техникалық әлеуетін тануға болады. Терминдер жүйесі адам қызметінің белгілі бір арнайы саласының, ғылымның көрінісі ретінде сол білім мен ғылымның қаншалықты меңгерілгенін танытады. Сөз ғылыми ұғымды білдіру үшін қолданылған жағдайда ғана ол термин ретінде қарастырылады. Сондықтан терминжүйе ғылыми аппараттың бөлігі ретінде тану, зерттеу процесінің заңдылықтарын, ғылыми аппараттың толығын көздерін анықтауға көмектеседі.

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде терминология мәселесі пәрменді түрде зерттеліп жатқан салалардың бірі. Терминдер мәселесі мен терминжасамның өзекті теориялық және практикалық мәселелеріне арналған монографиялар мен ғылыми жинақтар жарық көруде. Атап айтсақ, академик Ә.Қайдардың «Қазақ тілінің өзекті мәселелері», академик Ө.Айтбайұлының «Қазақ сөзі», профессор Ш.Құрманбайұлының «Қазақ лексикасының терминденуі», «Алаш және терминтану», профессор Б.Қалиевтың «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары», Е.Әбдірәсіловтің «Қазақ терминологиясының жүйесі», С.Исақованың «Қазақ терминтануының когнитивтік-прагматикалық аспектісі», Қ.Айдарбекованың «Қазақ терминологиялық аталымының ономастикалық аспектісі» атты ғылыми еңбектерін маңызды зерттеулер ретінде атап өтуге болады.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сай ұлт тілінде салалық терминдер жасау, ұлттық терминологияны қалыптастыру өзекті мәселеге айналып, орыс тілінен аударылған терминдерді жүйелеу, салалық терминдер сөздігін жасау секілді практикалық жұмыстар қарқын ала бастағаны белгілі. Сонымен бірге жеке қаламгерлер мен қоғам қайраткерлері шығармашылығында, ғылымның жеке салаларында қолданыста жүрген терминдерді зерделеуге де назар аударыла бастады. Бұл жұмыстардың бәрінде араб, парсы сөздерінің терминдену тетігіне жеткілікті дәрежеде мән берілмеді. Көбінесе лексикалық деңгейде сөз етіліп, көпшілікке бұрыннан белгілі пікірлер қайталанып келеді. Бұл жағдай ұлттық терминдер жүйесін жасаудағы көздердің бірі – араб, парсы тілдік бірліктерінің терминжасамға қатысты мәселелерін зерттеуді сол тілді білетін кәсіби мамандардың айналысуы қажеттігін туғызып отыр.

Мұның бәрі қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуы мен дамуындағы араб, парсы бірліктерінің қызметін арнайы зерттеу қажеттігін туғызды. Сөйтіп, монография терминдер жүйесіндегі араб және парсы сөздері қарастыруға арналған.

Қазақ тіліндегі терминдердің қалыптасуы мен дамуындағы араб, парсы бірліктерінің қызметін жеке зерттеудің қажеттігі осы тақырыптың өзектілігін белгілейді.

1 ЛИНГВОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫС ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ДАМУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ КОНТЕКСТІНДЕ

1.1 Терминологиядағы кірме элементтердің және қазақ тіл біліміндегі араб, парсы сөздерінің зерттелу жайы

Терминтануда кірме терминдер мәселесі айрықша орын алады. Қазіргі кезеңдегі тез өзгеріп тұратын ұғымдар мен үнемі даму үстіндегі терминдер заманында кірме терминдердің ұлттық терминологияны дамытудағы рөлі үлкен. «Аудармашылық қызметтің көлемінің барған сайын ұлғаюы, қоғамдағы қос тілділіктің маңызды орын алуы, ғылым мен техниканың дамуы жана атауларды ғана әкелген жоқ, сонымен бірге семантикалық өрістердің пайда болуына әкелді. Кірме элементтер қабылдау процесі барған сайын қарқынды мазмұнға ие болуда. Мұнда терминологиялық лексика ерекше орынға ие болуда» деп атап көрсеткен орыс ғалымы Г.И.Пядусованың [1] қазіргі қоғамдағы терминологияға байланысты айтылған осы пікірінің қазақ тіліндегі араб, парсы тілдерінен енген кірме терминдерге де қатысы бар. Орыс тіл білімінде терминологиялық кірмелікті зерттеуге арналған еңбектерге Г.И.Пядусова, Т.С.Кочеткова, С.В.Гринев, Д.С.Лотте, Л.В.Дворовских, Е.И.Гусева және т.б. еңбектерін атауға болады. Аталған авторлардың еңбектерінде тілдегі терминологияның пайда болуы мен дамуындағы кірме элементтердің орны белгіленіп, қызметі анықталады. Бұл еңбектерде қазіргі кездегі дамыған тілдердің бірі ретінде танылған орыс тілінің өзінде орыс ғылымының тіліндегі кірме элементтердің алатын үлесі жалпыхалықтық тілдегі кірмеліктерге қарағанда әлдеқайда көп екенін айтылады. В.И.Даниленко бұл жөнінде былай дейді: «Значительное число терминов, именующих понятия предметов, представляет собой заимствования готовых единиц из других национальных языков, вся история формирования языка науки, начиная с самых ранних ее этапов и кончая современностью, сопровождается заимствованием терминов из других национальных языков... Заимствованные слова (означающие) приходят, а язык науки как наименования заимствуемых предметов или понятий (означаемых)» [2].

Орыс тіл білімінде терминологияның методологиялық мәселелері, кірме сөздерді классификациялау, реттеу, кірме терминдердің критерийлері мен белгілерін анықтау секілді теориялық мәселелер Д.С.Лотте еңбегінде қарастырылады [3, 83б.].

Араб, парсы кірме сөздерінің терминологияны байытудағы қызметіне арналған еңбектер туысқан түркі тілдерінде, атап айтқанда әзірбайжан тіл білімінде бар. Атап айтар болсақ, Э.Р.Мамедов әзірбайжан тілі техникалық терминологиясындағы араб сөздерін зерттесе, В.Б.Будагов әзірбайжан тілінің лингвистикалық терминологиясындағы араб сөздерін қарастырады.

Қазақ тілі сөздік қоры әдеби тілінің тілдік қабаттарының бірі болып саналатын араб және парсы кірме сөздері қазақ тілші-ғалымдарының назарында болып келеді, олар біршама зерттеу жұмыстарында әр қырынан қарастырылып зерттеліп жүр. Бұл тұрғыдан келгенде академик Р.Сыздық, Л.Рүстемов, Ж.Оңдасынов сынды ғалымдардың сүбелі еңбектерін атауға болады. Сонымен

қатар араб, парсы тілдік элементтердің түрлі кезеңдер мен әртүрлі қаламгерлер шығармаларындағы көрінісіне сипаттама берген Ж.Есеналиеваның, Г.Құлназарованың, Б.Жұбатованың, Г.Бүркітбайдың кандидаттық диссертацияларын атауға болады.

Академик Р.Сыздықова Абай шығармаларының араб, парсылық қабатына толық тоқталып, олардың қолданысындағы ерекшеліктерді ашып көрсетеді. Зерттеуші араб және парсы сөздерін бөлек-бөлек қарамай, араб-парсы немесе шығыс тілдері деген ортақ атау бере отырып, қатар алып қарастыратынын ескертеді [4, 73б.]. Қазіргі тілімізде архаизмдердің тобына ығыстырылған бірқатар шығыс сөздерінің Абай тұсындағы халық тілінде актив элементтер болғанын ескертеді. Олардың дені – ислам дініне қатысты *аят, күпірлік, ахирет, пәни (жалған)* т.с.с. діни атаулар екенін айтады. Абайдың діни ұғымдардың араб тілінде қалыптасқан терминдері мен өзге сөздерін қазақшаламай, сол күйінде пайдаланғанын көрсетіп, Абай шығармалары тіліндегі шығыс сөздері негізінен оқу-білім, ғылым, мәдениетке, дінге қатысты екенін айтады [4, 93б.]. Ғалым Абай шығармалары тілінің терминделу процесіне тікелей қатысы бар екенін де ескертеді: «Қоғам өмірімен етене қабысқан тіл – сөйлеу тәжірибесі, оның лексикасы сол қоғамның тыныс-тіршілігіне орай әр алуан тематикалық серияларға бөлініп, бірқатарының мағыналары өзгеріп, енді бірсыпырасы тұрақталып, терминделіп жатады. ...Сөздердің терминделуі, активтенуі, мағына жаңғыртуы, мағына айқындауы тәрізді құбылыстарға Абай сияқты ірі-ірі жазушылар тілі тікелей араласады» [4, 170б.] дей келе, Абайдың тілінде ел билеу ісі мен әкімшілікке қатысты *патша, махкеме (мекеме), әкім* сияқты, сот-заң істеріне қатысты сөздер қатарында *шариғат, айып, салауат, жаза, арыз, куә* сияқты тілдегі бұрыннан бар сөздердің терминденуі, экономикалық қарым-қатынасқа қатысты *базар, сауда, саудагер, пұл, пайда, қарыз*, оқу-ағарту мен ғылым-білімге қатысты сөздер *медресе, ұстаз, шәкірт, ғылым, ілім, ғұлама, ғалым, сурет, қалам, сия, қағаз* сияқты сөздердің пайдаланғанын көрсетіп, Абайдың оларды белгілі ұғымдарда тұрақтандыру (терминдеу) қызметін атқарғанын дәлелдейді.

Қазақ терминологиясын зерттеу мәселесінде Ө.Айтбаев, Б.Қалиев, Ш.Құрманбайұлы сынды ғалымдардың терминдік лексиканың нормалық қасиеттері туралы ой-тұжырымдары, Б.Момынованың газет лексикасын, ондағы қоғамдық-саяси атауларды ерекше номинативтік әрі функционалды бірлік ретінде қарайтын ізденістері тілдік норманың қолданыстағы қырларын айқындауға негіз болады.

Араб және парсы тілдерінен енген терминдік атаулар Ө.Айтбайұлының еңбектерінде де сөз болады. Автор сөз алмасу процесіндегі негізгі арналардың бірі – араб, парсы сөздері қазақ тіліне өзбек, татар тілдері арқылы сатылай енгенін айтады. Олардың басым көпшілігі діни, қоғамдық-саяси, ғылыми және түрлі шаруашылыққа, ұсақ өндіріске, қол өнеріне қатысты термин сөздер екенін баса көрсетеді. Бұл сөздердің бірқатары қазақ тіліне кірігіп, қазақ тілі заңдылығына бағынғанын (әулет, дәулет, уақыт, халық), ал енді бірқатарының қазақ тіліне сіңісе алмай жүргенін (ғибрат, ғайбат, еждихат, махрұм) айтады. Ғалым араб, парсы сөздеріне былайша баға береді: «Терминдік лексиканың

құрамын толықтырған ең бай арнаның бірі ретінде араб-парсы сөздеріне иек артамыз. Қазақ тілінің сөздік құрамын байыта түскен бұларды біз ең көне қабат есебінде қарастырамыз. Қарап отырсақ, рухани өміріміздің қай саласында қажетімізді өтеп қатар тұра қалатын арабизмдердің мүлде кіріккені сонша, қазір оларды өзге тілдік элемент деп ойланып жатпаймыз. Бұлар қазақ тілінің заңдылығын түгел бойына сіңіріп, өзіміздің төл сөздер қатарына атам заманнан айналған байлығымыз» деп, олардың қазақ терминологиясын қалыптастырудағы айрықша көз болғанын баса айтады [5, 99 б.].

Ғылым тілі – терминдер жүйесіндегі араб және парсы сөздерінің алатын орны мен қолданылу ерекшелігі туралы мәселе бірқыдыру ғылыми мақалалар мен ғылымның арнайы салаларындағы терминдерді зерттеуге арналған диссертациялық еңбектердің жекелеген тарауларында жалпы түрде қарастырылып, сөз етілгенмен, терминологияның негізгі арналарының бірі болып есептелетін шығыс элементтері өз алдына жеке ғылыми-зерттеу жұмысының арнайы нысаны болған емес. Бұл жөнінде Ш.Құрманбайұлы кірме терминдер мен ұлт тілі негізінде жасалған терминдердің ара салмағы әлі анықталмағанын баса көрсетіп, оны анықтау үшін және терминологияны жетілдіру үшін жүргізілетін жұмыстарды белгілейді. Ғалымның пікірінше, мұндай жұмыстар төмендегідей болуы керек: компьютерлік қор жасау, яғни терминологиялық лексиканы компьютер жадына енгізу, әрбір терминнің шығу тегі, қай тілден алынғанын көрсету, тек сонда ғана кірме терминдердің үлес салмағын дәл көрсетуге болатынын айтады [6].

«Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминология» атты зерттеу еңбегінде ғалым С.Әлісжанов кірме терминдерге тоқталады. Ол қазақ тіліндегі кірме терминдер әлі күнге дейін тиянақты зерттеу нысаны болмағанын айта келіп, араб, парсы тілдерінен енген кірме терминдердің жеке зерттеуге жүк боларлық, араб тілді қазақ лингвистерінің болсын, сондай-ақ араб тілі, философиясын жетік білетін қазақ философтарының болсын, бей-жай қалдырмайтын тақырып екенін ескертеді. Автор философиялық терминдер құрамындағы шығыстық элементтер терминологиялық омонимияның басымдылығымен, терминдік мәнінің байырғылығымен ерекшеленетінін айтады [7].

Кірме сөздерден, яғни араб, парсы сөздерінен жасалған философиялық терминдерге арналған жарияланымдардың бірі – А.Е.Есенқұлов пен Н.Әшімбаеваның бірлескен авторлықта жариялаған мақаласы. Авторлар 1200-ден аса терминдерді тізген бір ғана сөздікті қарастырып, соның ішінде 50-ден астамының тегі араб пен парсынікі деген тұжырым айтады [8, 88б.]. *Ақын, шайыр, әдебиет, бәйіт, абыз* сөздерінің төркіні араб, парсынікі екенін көрсетеді. Бірақ мақалада жаңсақ пікірлер де жоқ емес. Мысалы, *әдеби* деген сөздің төлтума тілде «сыпайы, әдепті, көрегендік» тәрізді ұғымды, қазіргі қолданыста әдебиетке қатысты ұғымды білдіреді деп қателеседі. Шын мәнісінде, араб тілінде «әдеп, этикет» мағынасындағы *әдәб* сөзі мен «әдебиет» мағынасындағы *әдәб* сөздері – омонимдер, айтылуы мен жазылуы бірдей болғанымен, әртүрлі ұғымның атауы. Мақала авторлары *сапа, қасиет, мақсат,*

назар, парасат сияқты бірқатар сөздердің этимологиясын ашып беруге талпынады.

А.Есенқұлов «Кірме терминдер және олардың жасалу жолдары» деген мақаласында араб, парсы тілдерінен енген –*кер/-гер*, –*қор* (қаламгер, мансапқор, дәрігер), –*хана* (кітапхана, асхана), –*иет* (әдебиет, мәдениет) секілді қосымшалардың терминжасамда өнімді қызмет атқарып келе жатқанына тоқталады.

Орайы келгенде айта кететін нәрсе, қазақ тіліндегі салалық терминологияны зерттеуге арналған диссертациялық жұмыстардың бәрі араб, парсы тілдерінен енген кірме терминдерге тоқталып, шолу жасамай кетпейді. Бірақ осы шолулардың өзінде орын алып жататын олқылықтар мен қателіктер бұл мәселенің мамандар тарапынан зерттелуі қажеттігін алға тартады.

Сонымен бірге, барлық дерлік зерттеуші ғалымдар мақалаларында «байырғы сөздер» деген ұғым қазақ тілінің төл сөздерімен қатар, араб, парсы сөздерін қамтитынын ескерткіміз келеді, себебі араб, парсы элементтерінің басым көпшілігі фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, жат элемент екенін танытатын белгілерінен мүлде айырылған. Қазіргі тіліміздегі *сәт*, *дәуір*, *мекен*, *баға*, *құлық*, *ақы*, *асыл*, *заман*, *әуелгі*, *ақырғы*, *бақ*, *зат*, *тарих*, *дүние*, *пікір*, *пайым*, *әкім*, *пайда болу* сияқты толып жатқан сөздердің түп-төркіні Шығысқа барып тірелетіні бүгінгі таңда ешкімді де ойландырып жатпаса керек. «Байырғы лексика», «ескі қазақ әдеби тілінің лексикасы» деп аталып жүрген бірліктердің көпшілігінің тегі араб және парсылық екенін білген артық емес.

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған олқылықтар қазақ тіл білімінің терминтану саласында кірме элементтерді зерттеуге қатысты «ақ таңдақтардың» орын алуы, кірме элементтерді анықтауға қатысты ғылыми қызығушылықтың болуы қазақ терминологиясындағы араб және парсы тілдерінен енген кірме элементтерді зерттеудің өзектілігін танытады.

1.2 Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің тарихи-лингвистикалық себептері

• Қазақ тілі мен араб тілінің байланысы

Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының 15 пайызын араб, парсы сөздері құрайтынын кезінде Л.Рүстемов айтқан болатын [9]. Ал соңғы 10-15 жылдың ішінде бұл сандық көрсеткіштің өзгергені анық, себебі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде шығыс сөздері соңғы уақытта жиі қолданылып, кейбіреуі үйреншікті сөзге айнала да бастады. Әрине, мұндай ауыс-түйістердің орын алуының өз себептері болатыны анық. Кез келген кірме элементтің тілде орын алуы – лингвомәдени қарым-қатынастардың нәтижесі. Тікелей аралас-құраластық, қоныстас болу не болмаса мәдени-әлеуметтік беделге ие тілдегі жазбаша ескерткіштерінің тарауы – осының бәрі тілдік қарым-қатынастың, тілдік бірліктердің ауысуына алып келеді. Мұндай ауысулар, әрине, бір жақты болған емес, мәдени байланыс нәтижесінде қарым-қатынасқа түскен екі жақ та кірме бірліктерді қабылдайды.

Араб және парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің себептерін ең алдымен тарихи-мәдени факторлардан іздейміз. Бұл тарихи-мәдени байланыстың тарихы туралы жазылған еңбектер өте көп, сондықтан біз оларға қысқаша шолу жасауды жөн көрдік. Түркі халықтарының арабтармен, парсылармен қарым-қатынаста болып келгені тарихта белгілі. Бұл қарым-қатынас, негізінен, парсы тілі арқылы жүзеге асып отырған. Егер иран тілдес халықтар мен түркі халықтарының тілдік-мәдени қарым-қатынасы тым ертеден басталса, VIII ғасырда Орта және Орталық Азияға ислам дінінің келуімен бірге бұл территорияда араб тілінің ықпалы орнай бастайды. Мавреннахрдың Араб халифатының құрамына енуі бұл аймақта ислам дінінің тарауына және осы діннің жаны болған классикалық араб тілінің тарауына себеп болды. Араб тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып, діннің тілі ретінде қызмет атқарады. Түркі тілдеріне осы кезде араб тілінен діни және әкімшілік саласының сөздері ене бастайды. Араб тілі ғылым тілі ретінде танылады. Ислам дінінің таралуы мен оның идеологиялық ұстанымдарының күшеюіне байланысты Хорасан мен Мавераннахрда араб тілі әкімшілік тілі, ғылыми айналымдағы тіл және діни қызмет атқарған тіл ретінде орнықты. Бұл кезеңде ғылыми шығармаларды араб әдеби тілінде жазу ортақ нормаға айналады. Араб тілінің ықпалында болған парсы тілі араб элементтерінің түркі тілдеріне ену процесінде аралық тіл қызметін атқарды. Тарихи-географиялық жағынан жырақта жатқан қазақ тіліне араб тілінің ықпалы тікелей емес, жанама түрде парсы тілі арқылы болған деген пікір тіл білімінде бұрыннан айтылып келеді. Тіпті араб жаулап алушыларының жорығы қазақ жеріне жетпеген деген пікірлер де бар. Тарихшы ғалым Н.Д.Нұртазина сондай пікірлерді алға тарта отырып, Иран мен Орта Азиядағы елдерге қарағанда Қазақстанның арабтардың экспансиясына ұшырамағанын айтып, араб жаулап алушылығы тіпті Оңтүстік Қазақстанға да жетпеген деп қорытындылайды [10, 58б.]. Ислам өркениетінің шеңберінде болған елдер үшін араб тілінің қызметі Еуропадағы латын тілімен, ал парсы тілінің ықпалын француз және итальян тілдерімен салыстыруға болады екен [11]. XII-XIII ғасырлардағы Араб халифатындағы аббастықтар үстемдігі кезеңінде араб мәдениеті гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста «араб мәдениеті» деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті тек арабтар ғана жасады деп түсіну жаңсақтық болар еді. Бұл мәдениетті, араб ғылымын жасауға мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер және т.с.с халықтар түгел қатысады. Бұл ортақ мәдениет тек араб тілінде болғандықтан, сол тілге ғана байланысты «араб» деген анықтауышпен қоса айтылып жүргенін ескерген жөн, сондықтан оны «араб мәдениеті» дегеннен гөрі «араб тілінде жасалған мәдениет» деп атау дұрыс болған болар еді. Араб Халифаты өз құрамына енген халықтардың мәдениетіндегі ең озық үлгілерді алып, мәдени синтез жасады. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Персия мен Орта Азия дәнекерші, байланыстырушы буын болғанын айту керек. Осылайша, Персия арқылы түркілер араб мәдениетін, араб тілін таныды [10, 57б.]. Бұл мәдениетті жасауға түркілер де атсалысты. Ғаламға есімдері әйгілі әл-Фараби, Ибн Сина, Ұлықбек, әл-Хорезми сынды ғалымдар осы түркі даласынан шыққан, бірақ араб тілінде

еңбектер жазып қалдырған даналар. Егер мұсылман әлемінде XIII ғасырға дейін араб тілі үстем, беделді тіл болса, XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап оның орнын парсы тілі ала бастайды. Парсы тілі поэзия, дерекнама, әкімшілік және көркем әдебиет тілі ретінде алдыңғы қатарға шығады. Бұхара мен Қоқан хандықтарында парсы тілі мемлекеттік іс-қағаздар мен мәдениет тілі дәрежесіне ие болып, Орта Азияда XX ғасырдың басына дейін қолданылады [12, 4б.]. Қазақ халқының ата-бабалары арабтармен тікелей қарым-қатынасқа түспеген, олардың арасындағы байланыс жанама түрде, мәдени дүниелер мен жазба кітаптар деңгейінде болғандығын, осы қарым-қатынас нәтижесі – араб кірме сөздерінің табиғаты байқатады. Қазақ тіліндегі араб кірме сөздері дерексіз, көбіне рухани дүниеге қатысты лексиканы түзеді екен. Мысалы, *ақыл, дәулет, зейін, парасат, назым, рух, рухани, тәлім, қадір, қасиет, әзиз, дін, иман, пайым, есеп және т.б.* абстракт сөздердің түп-төркіні араб тіліне тіреледі. Орта ғасырлардағы түркі-араб тілдік байланысын көрсететін тағы да бір дерек – бұл орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштері. Орта ғасырлардағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілі XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтерінің» генетикалық қабаты түркі, араб және парсы сөздерінен тұрады. Соның ішінде араб пен парсы сөздері ескерткіш лексикасының 44,8%-ын құрайды екен [13, 69б.]. Кейінгі кезеңдерде де араб тілінің ықпалы қазақтар арасында мүлде жойылған емес. Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ даласының оқығандары білім алу үшін Орта Азиядағы діни орталықтарға барған. Ол орталықтарда араб, парсы тілдері негізгі пәндер болған. Кітаби ақындар деп атап жүрген қазақ ақындарының бәрі мұсылманша сауатты, араб, парсы тілдерін оқыған азаматтар еді.

Араб халифаты VII ғасырда мемлекеттік құрылым ретінде Мұхаммед пайғамбардың діни реформасы нәтижесінде дүниеге келді. Ұлан-ғайыр үлкен империяға айналған Халифат жеті ғасырдай уақыт өмір сүреді. Халифаттың мемлекеттік тілі – араб тілі де барлық салаларда – саясатта, дінде, заңда, мәдениетте, экономикада үлкен қызмет атқарды. Араб халифтері мұсылман мәдениетін, өнерін, қоғамдық ой-сананы дамытуда үлкен қызмет атқарды. Олар аудармашылық қызметке үлкен көңіл бөлді. Араб тіліне антиктік философия – Аристотель ілімдері аударыла бастады. XX ғасырдың атақты ойшылы Бертран Рассел бұл туралы былай дейді: «... Репутация Аристотеля создана главным образом арабами; в античные времена он редко упоминался и не считался равным Платону. ... Мы обязаны арабам в знании греческой философии, потому что, когда ее снова начали изучать в Европе, требуемые технические термины были взяты с греческого или латинского языков. ... Контакт с магометанами в Испании и в меньшей степени в Сицилии, способствовал ознакомлению Запада с Аристотелем, а также с арабскими цифрами и химией. Именно этот контакт содействовал возрождению эрудиции в XI веке, приведшему к схоластической философии. Много позже, начиная с XIII века и дальше, изучение греческого языка дала возможность идти прямо к трудам Платона, Аристотеля и других греческих писателей античных времен. Но если бы арабы не сохранили традицию, люди эпохи Возрождения могли бы и не заподозрить, что много можно получить благодаря возрождению классической

учености» [14, 5б.]. Қазіргі ғылымдардың бәрінің тарихын ежелгі грек, латыннан басталатынын баса айтып жүрген кезде, Расселдің пікірі шын мәнінде ой салатын жаңалығымен ерекшеленеді. Демек, Батысқа гректердің, шығыстағы халықтардың (үнді, қытай, парсы т.б.) озық ойын жеткізген араб мәдениеті екен.

Араб ғылымы ескі грек және үнді ғылымынан нәр алуымен қатар басқа да Мысыр, Шам, Иран, Орталық Азия секілді елдердің үздік ғылыми дәстүрлерін дамытуға ынталы болды. Бағдат халифатын басқарған әл-Мансұр мен Ғарун ар-Рашид әл-Мамундар ғылымды дамытуға үлкен ден қойды. Олар Бағдатта астрономиялық обсерваториялар салдырады. Ғарун ар-Рашид «Даналық үйі» («Бәйт әл-Хикма») деп аталатын жабдықталған кітапханасы бар арнаулы аудармашылар орталығын құрады. Халифа әл-Мамун грек, сирия, үнді тілдеріндегі қолжазбаларды алдырып, оларды аудару жұмысын қызу жүргізеді. Осы орайда ғалым А.Көбесов: «Біз Бағдат обсерваториясы мен «Даналық үйінің» ғылыми жұмыстарының басты ұйытқысы Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ғалымдар болғанын мақтанышпен айтамыз. Олардың ішінде әйгілі Мұхаммед әл-Хорезми (Хорезмнен шыққан), Ахмед Ферғани (Ферғанадан шыққан), Ғаббас Жауһари (Отырар атырабындағы Гауһар мекенінен шыққан, Ахмед Мәруази (Мәрыдан шыққан) және басқалары бар» [15, 27-28б.] деген пікір айтып, Шығыс өркениеті, араб ғылымы дегенде тек араб халқының еншісіндегі дүниені емес, бүкіл шығыс халықтарының бірлесе отырып жасаған ортақ мұраны айтатынымызды тағы да растайды. Бүгінгі таңда «Екінші ұстаз» атанған атақты Әбу Насыр әл-Фарабиден басқа Отырар топырағынан шыққан тегі түркілік 10 ғалым мен қайраткер есімін шығыстанушы Ә.Б.Дербісәлі ашқаны белгілі. Ғалым Исхақ әл-Фараби, Исмайыл әл-Жауһари және де басқа бас-аяғы он оқымыстының атын атап, олардың есімін және қызметі мен еңбектерін қалың жұртшылыққа таныстырған болатын [16]. Осы ғұламалардың барлығы дерлік Бағдад, Шам секілді өркениет пен мәдениеттің алтын діңгегі болған қалаларға сапар шекпестен бұрын алғашқы білімдерін Отырар, Исфиджаб, Самарқан, Бұқара, Шаш, Хорезм секілді түркі қалаларынан алған, сонда сусындаған. Содан кейін ғана Ирандағы Мешхед, Нишапур, Исфаһан секілді қалаларға соғып, парсы мәдениетімен танысады. Әрі қарай сапарларын жалғастырып, Мысыр, Бағдат, Иракқа аттанады, мұсылман мәдениетінің озық үлгілерін оқып-үйренеді, ғылыми қызметтермен айналысады. Олардың бірқатары туған топырақтарына қайта оралып, алған білімдерін отандастарының, қандастарының игілігіне жұмсағаны туралы деректер де бар. Мәселен Әбу Ибраһим Исхан әл-Фараби ұзақ уақыт Йеменнің Забид деген қаласында білім алған содан соң өз отанына қайта оралып, онда ұстаздық еткен екен [16, 34б.]. Отырардың тағы да бір атақты перзенті Исмаил әл-Жауһари әл-Фараби араб тілінің лексикография саласындағы үлкен ғалымы ретінде белгілі. Ол Тигр мен Ефрат бойындағы білім орталықтарынан тәлім алып, Нишапурға келіп, араб тілінен дәріс берген көрінеді. Ғалым өмірінің соңғы кезеңі туралы екі түрлі жорамал бар екен. Оның бірі Ә.Дербісәлі пікірі, ол мынадай: «Біздіңше, ол Отырарға қайта оралып, туған мекенінде көз жұмған. Оның қайтыс болған жылы деп Йақут 398/1008 немесе 400/1010 жылды атаса, әл-

Ханбали 396/1005 немесе 393/1003 жылды көрсеткен. Сөйтіп, ойшыл бабамыз дүниеден шамамен 1008 жылдары өткен» [16, 47б.]. Осы энциклопедист ғалымдардың барлығы ғылымның фәлсафа, логика, астрономия, филология, психология, педагогика, аударма, медицина, музыка секілді салаларында із қалдырған, ғылыми еңбектер жазған. Бұл тұста ғылым салаларға жіктелмей, синкретикалық сипатта болғаны белгілі. Ғылымды жіктеу әл-Фарабидің «Ихса әл-улум» («Ғылымды жіктеу») еңбегінен басталады [16, 27б.].

Сол кезде ғылым мен өнердің орталығы Таяу Шығыстағы Шам, Алеппо, Бағдад, Басра, Куфа секілді қалалар болғаны белгілі. Ал Орталық Азиядағы білім мен ғылым орталықтары Шаш, Самарқан, Бұқара секілді қалалар болған. Осы орталықтардың бәрінде ғылымның, өркениеттің тілі – классикалық араб тілі болғаны белгілі. Түркі топырағында ғылыми, қоғамдық ой-пікірдің қалыптасуына араб оқымыстыларының түркі жеріндегі қызметтерін де атауға болады. Келтірілген деректердің бәрі түркі-араб мәдени байланысының бір жақты болмағанын танытады. Егер түркі ұлдары ғылым іздеп, Таяу және Орта Шығысқа сапар шексе, араб елдерінің азаматтары түркі жеріне келіп, ұстаздықпен, шәкірт оқыту ісімен айналысқан екен. XI-XII ғасырлардағы Йасы (Түркістан), Исфиджаб (Сайрам), Тараз, Шаш (Ташкент), Сауран, Сығанақ қалаларында араб, парсы жұртынан келген діндарлар, сондай-ақ, саяхатшылар, саудагерлер, зерттеушілер келіп, өз тілдерін оқытқан, дәріс берген. Сол себептен Отырардан шыққан Фарабилер араб, парсы тілдерін жетік білген екен [16, 57б.]. Осы түркі мәдени орталықтардағы медреселерде Құран мен сунна, фәлсафа мен логика секілді пәндер араб, парсы тілдерінде оқытылған. Бұл тілдер ғылым тілі болған. Араб тілі жазбаша тіл қызметін атқарды. Барлық халықтарда жазбаша тіл бірден қалыптасқан жоқ. Бірқатар себептерден көптеген халықтарда жазбаша әдеби тілдің қызметін белгілі бір аралықта басқа тілдер атқарды [17, 63б.]. Орта ғасырлардағы Батыста жазбаша тіл рөлін классикалық латын тілі атқарып келсе, Шығыста оны классикалық араб тілі атқарды. Араб тілінің орта ғасырлардағы рөлі туралы академик В.В.Бартольд былай дейді: «Из всех языков мусульманских народов международным языком по преимуществу сделался арабский, теперь один из немногих классических языков международного культурного общения, как греческий и латинский на Западе, санскритский в Индии и буддийском мире, китайский письменный язык на Дальнем Востоке. .. Арабский язык уже в первые века ислама сделался органом общемусульманской мысли» [18, 251б.]. Осылайша беделді тіл мәртебесінде болған араб тіліне деген қызығушылық, оның ықпалы қазақ даласында Қазан төңкерісіне дейін сақталған. Қазақ әдебиетінде кітаби ақындар, қиссашылар деген атпен белгілі болған ақындар, қазақ тілінің тарихында кітаби тіл деген ұғым араб тілімен тікелей байланысты. Мұсылманша оқып, білім алған қазақ ақындары араб тілінің ықпалы қатты болған жазба әдеби тіл дәстүрін жалғастырып, араб тілінің ықпалын күшейтті.

- **Қазақ тілі мен парсы тілінің байланысы**

Қазақ тіліндегі парсы сөздерінің енуі өте ертедегі иран-түркі тарихи байланыстарынан, яғни арабтардан да бұрын басталады, бұған дәлел болатын тарихи деректер тарихқа қатысты ғылыми еңбектерде өте мол. Тіпті ежелгі Қазақстан территориясын мекендеген тайпалар қай тілде сөйледі деген мәселе күні бүгінге дейін талас туғызып келеді. Еуразия кеңістігін мекендеген түрлі тайпалар үнемі қарым-қатынаста болған. Қазақ тіліндегі араб және парсы кірме сөздерінің ену тарихын білу үшін қазақ халқы мен араб, парсы халықтарының арасындағы қарым-қатынас тарихын зерделеу керек. Ғалымдар арабтар мен қазақ халқы арасындағы қарым-қатынасты ислам дінінің таралуымен байланысты қарастырады. Сегізінші ғасырда ислам дінінің таралуына байланысты діни әдебиет, халық арасына ауызша тараған діни қисса-дастандар арқылы жүзеге асқан рухани байланыс болса, парсы халқы мен түркі тайпалары арасындағы байланыс қоян-қолтық аралас-құраластықта негізделгенге ұқсайды. Екі халық арасындағы байланыстың тамыры исламға дейінгі дәуірде, тым ертеден бастау алады. Түркі халықтарының иран тілдес халықтармен көрші өмір сүргендігі жайлы тарихи деректер мол. Қазақ тіліндегі парсы қабатының белгілі бір тобының, әсіресе тұрмыс-шаруашылыққа қатысты сөздердің қазақша (түркіше) дублеттерінің қазіргі тілде де болмауының себебін Р.Сыздық бұлардың өте ертеде сіңісіп, өзге параллельдерді тілден ығыстырғандығынан көре отырып, проф. С.Д.Асфандияровтың: «Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауы мен Амудария, Сырдарияның төменгі жақтарын мекендеген массагеттер, сірә, иран тілдес көшпелі тайпалар болған болулары керек, олармен іргелес отырып, тығыз қарым-қатынаста болған Қазақстанның солтүстігі мен шығысын жайлаған түркі-монғол тайпалары иран сөздерін сол тұстан бастап тіліне енгізген болар» деген пікірін келтіреді, яғни қазіргі қазақ тіліне сіңісті болып кеткен парсы сөздерінің көбі өте ерте заманда енген деген пікірімен өз пікірін бекітеді [19, 66 б.]. Қазақстан территориясын біздің заманымызға дейінгі VI-IV ғасырларда мекендеген сақ тайпаларының солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес болғаны мәлім [20, 45б.]. Сондай-ақ иран тілінен сөз қабылдауда біздің заманымыздың 1 ғасырында Жетісуға келіп қоныстанған соғдылардың да рөлі үлкен болған [21, 18б.]. VII-IX ғасырларда соғдылар тілі Мервтен бастап Монғолдарға дейінгі, Хорезмнен Солтүстік Үнді жеріне дейінгі ұлан-ғайыр кеңістікті алып жатқан халықтардың халықаралық қарым-қатынас жасау құралы болды деген пікір де бар [22, 56б.].

Ирантанушы Е.Э.Бертельс түркі-иран байланысының кемінде екі мың жылдық тарихы бар деп атап көрсетеді, бұл екі халықтың тарихы мен мәдениетінде ортақ тұстардың көп болуының себебін содан көреді [23, 72б.]. Түркілердің иран тілді халықтардың бірі – соғдылармен байланысын айғақтайтын тарихи деректер де мол. Соғдылар түркілермен сауда-экономикалық қарым-қатынас жасаған, Жібек жолын бақылау түгелдей соғдыларды қолында болған [24, 430б.]. Соғды мәдениетінің сілемдері түркі тілінің лексикасында субстрат лексика ретінде сақталған. Қазақстанның оңтүстігінде топонимдерде сақталған соғды лексикасына К.Рысбергенова зерттеу еңбегінде тоқталады: «Сегодня следы согдийской культуры в виде субстратной лексики можно обнаружить в топонимической системе нынешнего

Южного Казахстана. В раннем и собственно средневековье на территории Средней Азии и Юго-Восточного Казахстана большое распространение имели иранские (согдийские) топонимы, точнее ойконимы с географическим термином –*кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -дих*, с общим значением 'селение', 'поселение'. В данное время в Южном Казахстане сохранились географические названия с компонентом *кент*: *Шымкент, Манкент, Суткент, Кумкент* и оз.: *Кандоз* – которое можно растолковать как 'поселение племени оз-уз' [25, 26б.]. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін *шаһар, арна, нан, пада, мәрт* [26, 93-94б.], *азат* [26, 56б.] сөздері де иран тілдерінен қалған субстрат лексикаға жатқызылып жүр. Түркілер мен иран тілдес халықтар арасындағы ертедегі тарихи-мәдени және тілдік байланыстарға қатысты деректер В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс, И.М.Оранский еңбектерінде кездеседі.

Түркілер мен иран тілдес соғдылықтар байланысы туралы М.Қашқари сөздігінде (XI в.) айтылады. Атақты бабамыз Исфиджаб, Баласағұн, Тараз секілді Жетісу қалаларының тұрғындары екі тілде – түркі және соғды тілдерінде сөйлегенін айтады [27, 545б.].

VIII ғасырда Орта және Орталық Қазақстанда ықпалды болған соғды тілін жаңа парсы тілі ауыстырады. Ислам діні келгеннен кейін бұл территориялық аймақта араб тілі мен жаңа парсы тілі жарыса қатар қолданылып, ықпалға ие болу үшін күреске түседі. Бірақ жаңа парсы тілі әдебиеттің тілі, оның ішінде поэтикалық шығарманың тілі қызметін атқарған. Ал араб тілі ең алдымен Құранның тілі, ислам дінінің тілі ретінде қолданылады. Мұсылман мәдениеті мен дінінің ықпалы күшейген уақыттан бастап, түркі тіліне араб сөздері ене бастайды. Осы жерде парсы тілі дәнекер тіл қызметін атқарады, яғни араб тілі түркі тілдеріне парсы тілі арқылы сатылай енеді. Осылайша түркілерде парсы тілі әдебиет пен поэзияның тілі болса, араб тілі ғылым мен дін тілі ретінде үлкен беделге ие болды.

Орта ғасырлардағы түркі-қазақ және парсы мәдени байланыстары жөніндегі деректерді Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінен де мол табамыз. Бұл тарихи-мәдени жәдігерді зерттеуші ғалым Ислам Жеменей Мұхаммед Хайдар Дулат өмір сүрген заманға дейінгі (XVI ғасырға дейін) X-XII ғасырларды түркі-араб-парсы үштігінің алтын дәуірі деп атай келіп, бұл кезеңді араб, парсы, түрік халықтарының дамуындағы ренессанс деп атайды. Бұл кезеңде Тұран жерінде Түркістан, Баласағұн, Тараз, Бұқара, Самарқан, Иранда Исфахан, Нишабур, Рей, араб өлкелерінде Бағдат, Шам және Мысырдағы жоғары оқу орындарының есігі үш елдің талапты, дарынды иелеріне айқара ашық болды [28, 279б.]. Орта ғасырлардағы иран, араб, түркі әдебиеті ислам дінінің дүниетанымы негізінде бір-бірімен тығыз байланыста болды, сол себептен бұл үш тілде бірдей сөйлей алатын да, жаза алатын хандар мен ғалымдар көп болды. Мысалы, Мұхаммед Хайдар Дулат өз тұсындағы Саид хан туралы «парсыша, түрікше, арабша ара өте сауатты, дұрыс, мінсіз жазатын» дейді. Сол дәуірде үш тілді меңгеріп, оларды араластыра сөйлеген дәстүрді Ибн Батута «алуан тілді» деп атаған. Ал үш тілде жазылған шығарма «ләмаат» деп аталған [28, 280б.].

Өз заманының алдыңғы қатарлы азаматы болған Мұхаммед Хайдар Дулат Шыңғыс хан ұрпақтарының тарихын парсы тілінде жазуы сол кезең үшін табиғи құбылыс болатын. Осы кезеңдегі тарихи еңбектер, атап айтқанда Шыңғыс хан заманынан бастап, монғол тарихымен қатар түрік халықтарының тарихын баяндайтын Ата Мәлек Жовейнидің «Тарих-и Жиһангошай» /1259 ж./, Рашидеддин Фәзлोलланың «Жәми-ат-Тауарих» т.б. тарихи еңбектер парсы тілінде жазылды [28, 280б.]. Парсы және араб тілдері тек тарих саласында ғана емес, сонымен бірге әдебиетте де орын алғанын келтіре отырып, И.Жеменей түркі мәдениетіндегі бұл феноменнің араб, парсы тілдік және әдеби ықпалынан қалыптасқандығын мойындау керектігін ескертеді [28, 281б.]. Парсы тілінде жазылған тарихи шығарма түркілер тарихы туралы мәлімет бермейді. Сонымен бірге түркі халықтарының мәдениетінің элементтерін сипаттауға, өзгелерге таныстыруға да бағытталған. Мысалы, *қымыз*, *қоналғы*, *сауын* секілді түркілердің мәдениетіне қатысты ұғымдарды түсіндіруі бүгінгі күн үшін де маңызды. «Тарихи Рашиди» еңбегінде түркі тіліндегі өлең бәйіттері де келтіріліп отырған. Аталған еңбек орта ғасырлардағы түркі, араб, парсы тілдерінің ықпалдастығына, кірме элементтерді зерттеу мәселесіне қатысты мол материал беретін үлкен еңбек деп қарастырған дұрыс.

Міне, осындай ықпалдастықтың нәтижесінде тілдік ауыс-түйістер де орын алды. Түркі сөздерінің парсы тіліне еніп, керісінше, араб, парсы сөздерін түркілердің қабылдауы орта ғасырлық кезеңде пәрменді түрде жүрді. Осылайша XII-XVI ғасырлар аралығында ислам дінінің арқасында түркі, араб, парсы елдері арасында мықты рухани-мәдени байланыс орнықты [28, 287б.].

Орта ғасырлардағы түркі әдебиеті туралы айтатын болсақ, оның негізінен араб риторикасының негізінде дамығанын айту керек. Аруз өлең өлшемін пайдалану, парсы ақындарының өлеңдеріне шарх жазу, әдеби мәтіндерді қолжазба түрінде тарату секілді мәселелерге де түркі ақындары өз үлесін қосып отырды. Түркі ғалымдары өз еңбектеріне түркі, парсы тілдеріндегі жыр жолдарын қатар енгізе отырып өрнектеген. XV ғасырда түркі ғалымы Ахмет Хұдайдад Тарази түркі әдебиетінің теориясын араб, парсы әдебиетімен салыстыра отырып, «Фунун әл-балаға», яғни «Көркемсөз өнері» деген еңбегін жазған [28, 290б.].

Дешті Қыпшақтағы араб, парсы және түркі тілдерінің ықпалдастығы түркі тіліндегі жазба ескерткіштерден де көрінеді. Осы тұста аса маңызды еңбек болып Қадырғали Жалайыридің «Жамиат тауарих» атты шежіресін (XVII ғ.) атауға болар еді. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, бұл еңбек атақты Рашид ад-Диннің «Жами ат-тауарих» атты еңбегінің парсы тілінен түркі тіліне аудармасы болып табылады. Шежіре тілінің 52 пайызы араб, парсылық қабат құрайды. Еңбектің тіліндегі арабтың *қаум*, *мамлакат*, *даулат*, *уилайат* сөздері терминдік мағынада қолданылған. Қадырғали Жалайыри қолданысындағы араб, парсы сөздерінің қолданылу уәжін ак. Р.Сыздықова былай деп түсіндіреді: «Сан жағынан мұндағы араб сөздері өзге орта ғасырлық түркі тарихи шығармаларындағыдан кем түспейді. Ал парсы сөздерінің қатысу мотиві де бір жағынан осындай, яғни сол кезеңдегі дәстүрлі нормаға саяды, екінші жағынан, Қадырғалидың бұл шығармасының басым бөлігі парсы тілінен аударма

екендігіне байланысты, яғни автор тіліне түпнұсқа тілінің әсері тиген. Бұл әсер, әсіресе бір мағынадағы парсы мен түркі сөздерін кезек-кезек жұмсалудың да айқын көрінеді: бірде автор түпнұсқадағы сөз тұлғасын бұзбай парсыша *амра hazari* десе, екінші бір жерде оны түркішелеп /қазақшалап/ *мың бегі* деп береді. Осы сияқты *көп, тіл, ариг, екінші, бөлек, уруг, огул, йахшы, улуг* деген түркі сөздерін жақсы білетін және оларды дұрыс пайдалана білген Қадырғали шежіреші келесі бір тұстарда бұлардың орнына *бисйар, лафз, пак, дуйим, қисм, нәсл, фарзанд, хуб, бузург* деп парсы сөздерін жұмсап жібереді. Бұлардың бірқатарының жұмсалудың жиілігі тіпті түркілік тұлғалардан асып түседі [29, 89б.]. Бұл пікір парсы тілінің ықпалы қазақ шежіресі сияқты тарихи құжаттар тілінде XVII ғасырдағы Қадырғали Жалайыри тұсында да ықпалды болғандығын, түркі шежірешілерінің парсы тіліндегі үлгілерді пайдаланғанын білдіреді.

Араб халифатының әлсірей бастауымен бірге араб тілінің қолданылу аясы да біртіндеп тарыла бастайды. Парсы тілі осы тұста араб тілін әкімшілік басқару және әдебиет саласынан біртіндеп ығыстырып шығара бастайды. Орта ғасырлардағы тарихи шығармалар мен әкімшілік-басқару кеңсесінің қағаздары парсы тілінде жазылады. Орта Азиядағы әкімшілік іс қағаздарын парсы тілінде жазу, құжаттарды осы тілде толтыру дәстүрі XIX ғасырдың аяғына дейін жалғасқан.

1.3 Қазақ терминологиясы дамуындағы тарихи кезеңдер және араб, парсы сөздерінің терминдену ерекшеліктері

Тіл – қоғамдық құбылыс, ол үнемі қозғалыста, даму үстінде болатыны баршаға мәлім. Қоғамда болып жатқан өзгерістер, жаңалықтар, қақтығыстар мен дүмпулер тілде бейнеленеді, олай болса, тіл қоғам айнасы іспетті. Қоғам дамыған сайын тіл де дамиды, өзгереді. Тілдегі терминдік жүйенің дамуы тіл дамуының негізгі көрсеткіші бола алады. Тілдің терминологиялық лексикасының дамуы тілдің қоғамдық қызмет атқару дәрежесіне көтерілгенінің айғағы бола алады. Тіл қабаттарының ішіндегі қоғамның дамуына айрықша сезімтал келетін өріс – терминология болып табылады. Тіл тарихы мен қоғам тарихы арасындағы сабақтастық пен байланысты дәлелдеу үшін қоғам тарихына шолу жасау жеткілікті болмақ. Осы тарихи принцип негізінде академик Ө.Айтбайұлы қазақ тіл біліміндегі термин жасау ісін бірнеше кезеңге бөліп қарастырады:

- 1) XX ғасырдың оныншы жылдары мен отызыншы жылдардың екінші жартысы;
- 2) XX ғасырдың отызыншы-қырқыншы жылдары;
- 3) XX ғасырдың қырқыншы-елуінші жылдарының аралығы;
- 4) XX ғасырдың елуінші-жетпісінші жылдары;
- 5) XX ғасырдың жетпісінші және тоқсаныншы жылдардың екінші жартысына дейінгі аралық.

Ғалым осы соңғы 5-кезеңді өз кезегінде тағы да үш бөлікке жіктеп береді:

- 1) тоқырау жылдары
- 2) қайта құру кезеңі

3) Кеңес Одағының құлап, Тәуелсіз мемлекеттер достастығының пайда болған кезеңі [5].

Осы аталған әрбір кезеңнің термин жасауда өз ерекшеліктері бар. Егер бірінші кезеңге тіліміздің байлығын сарқа пайдалану, яғни терминдерді қазақыландыру бағыты басым болса (А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Х.Досмұхамедұлы), екінші және үшінші кезеңге интернационалдық және орыс терминдерін сол қалпында қабылдау тән болды. Төртінші кезеңнің ерекшелігі сонда, қазақ тілінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып көптеген орыс терминдерінің төл тілдегі баламалары жасала бастайды. Автор аталған кезеңді үлкен зерттеуді қажет ететін аралық деп, баса көрсетеді [5].

Терминтанушы ғалым Ш.Құрманбайұлы қазақ лексикасы терминденуінің төрт кезеңін және олардың әрқайсысының ерекшеліктерін ашып көрсетеді:

1) XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, XX ғасырдың 10-жылдарына дейінгі аралық;

2) 1910-жылдар мен 1930-жылдардың бас жағына дейінгі аралық;

3) 1930-1990 жылдар аралығы;

4) 1990 жылдан бергі кезең [6].

Қазақ терминологиясын қалыптастырудағы араб және парсы тілдері бірліктерінің алғаш рет зерттеу жұмысының нысаны болып отырғандықтан, жоғарыдағы ғалымдардың ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, біз де араб, парсы кірме элементтерінің қазақ тіліндегі терминдену процесіне қатысы тұрғысынан бірнеше кезеңге бөліп қарастыруды жөн көрдік. Оның үстіне араб, парсы сөздерінің қазақ тілінде әбден игеріліп, қазақтың төл сөздеріне айналып үлгергені сонша, оларды терминологияға қатысты барлық зерттеу жұмыстарында «байырғы тіл элементтері» деген ұғым ішінде қарастырылып жүргенін тағы да ескертеміз. Терминологиялық лексиканы жіктегенде осы кезге дейін интернационал терминдер (орыс және еуропа тілдерінен енген) және тілдің байырғы элементтері деп жіктеліп келеді. Ал араб, парсы элементтері қоғам дамуындағы жаңалықтарға байланысты бірде жанданып, бірде тоқырап, солғын тартып отыратынын байқатып отыр, сондықтан шығыс кірме элементтерінің қазақ терминологиясындағы даму жолын кезең-кезеңге бөліп қарастырған жөн. Осыған байланысты біз өз тарапымыздан былай деп бөлуді жөн көрдік:

Бірінші кезең XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың 30-жылдарына дейінгі аралықты қамтиды;

Екінші кезең XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап, 1990 жылдарға дейінгі аралықты қамтиды;

Үшінші кезең XX ғасырдың 90-жылдарынан кейінгі мерзім.

Бұл кезеңге бөлудегі басты сипат араб және парсы бірліктерінің жандануына, дамуына, оның тілдегі қызметіне байланысты болып отыр. Әрине, кірме элементтердің жандануының экстралингвистикалық және лингвистикалық себептері болатыны анық. Енді осы кезеңдердің ерекшеліктеріне тоқталалық.

Қазақ лексикасы терминденуінің алғашқы кезеңін XIX ғасырдың екінші жартысынан бастаудың себептері алғашқы қазақ газеттерінің, қазақ тіліндегі

оқулықтардың, ғылыми еңбектердің жарық көріп, ғылым салаларының саралана бастауымен байланысты. Әрине, бұл терминдену кезеңіне дейін халықтық терминология болды, алайда ғылыми терминологияға негіз болған бұл қор арнайы зерттелмей келе жатқаны айтылып келеді. Бұл жөнінде Ш.Құрманбайұлының мына пікірін келтіре кеткен жөн: «*халықтық терминология* деген ұғымның өзінің мәнін толық ашу мен оның жалпы лексикадан айырмашылығын айқындау үшін арнайы қарастырудың қажет екенін айтқан жөн. Сонда ғана халықтық терминология мен терминологияны салыстыра зерттеп, олардың ерекшелігі мен ұқсастығын және өзара сабақтастығын көрсету мүмкіндігі туындайды. Әзірге бұл мәселе төңірегінде сөз қозғаған Ә.Қайдаров, Ғ.Қоңқашбаев сияқты ғалымдардың ғана еңбектерін атай аламыз» [30, 86.].

XIX ғасырдың екінші жартысынан басталатын бірінші кезең қазақ қоғамындағы араб, парсы элементтерінің рөлі артып, жанданып, қоғамдық қажеттіліктерді өтеуде пәрменді түрде қолданыла бастауымен ерекшеленеді. Бұл үдеріс қазақ даласында баспа ісінің даму тарихымен, алғашқы кітаптардың басылу, қазақ даласына тарау тарихымен, қазақ баспасөз ісінің қолға алыну шараларымен тығыз байланысты. Осы кезеңдегі тілдік ахуалды сипаттаған еңбектер «кітаби тіл» деген терминге соқпай кетпейді. Бұл тілдің барлық ерекшелігі академик Р.Сыздықова еңбегінде сипатталады [15]. Кітаби тілдің бірден-бір ерекшелігі онда араб және парсы сөздерін барынша мол пайдаланылды. Алғашқы қазақ кітаптарының тілінде кітабилық сипат басым болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазан, Ташкент, Орынбор баспаларынан көптеген кітаптар жарық көрді. XIX ғасырдың аяғынан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі аралықта осы қалалардан орта есеппен мыңнан аса қазақ кітаптары басылып шыққан екен [31, 186.]. Бұл кітаптардың мазмұны әртүрлі болды: діни және ғашықтық қиссалар да, діни уағыздар да, ветеринарлық, медициналық кеңестер де бар болатын. Бұл жазба дүниелердің араб, парсы сөздерін неліктен шамадан көп қолданылды деген мәселеге келетін болсақ, оның да бірқатар себептері болды. Ең алдымен қазақ жазба әдеби тілі қалыптасып үлгермеген кезеңде шыққан бұл дүниелер ортаазиялық жазба әдеби тіл – шағатай тілінің дәстүріне иек артты, екіншіден бұл кітаптың авторлары мұсылманша сауатты, діни білімі бар азаматтар болатын, сондықтан да Шығыс әдебиетінің үлгілерінен сусындаған олардың қолданысында кірме сөздердің мол қолданыс табуы түсінікті де. Үшіншіден, баспа ісінің басы-қасында жүрген редакторлар, түзетушілер, терушілер татар және өзбек ағайындар еді, ал ол тілдерде араб тілінің ықпалы қазақ тіліне қарағанда күштірек екені мәлім, сондықтан олар қазақ кітаптары тіліне сол тілдердің ықпалы болғаны айқын [32]. Әрине, араб және парсы сөздерін жандандыру әрекеті қазақ зиялыларының арасында сан түрлі пікір туғызып, қоғамдық пікірге түрткі салды. Алғашқы қазақ кітаптарының тіліндегі мұндай қолданыстар тіл тазалығына қатысты мәселелерді көтеріп, баспасөз бетінде қызу пікірталастар туғызды. Араб, парсы кірме элементтердің жандануына алғашқы қазақ газеттері де себеп болды. Қазан төңкерісіне дейін қазақ даласында «Айқап», «Қазақ», «Дала уәләятының газеті», «Түркістан уәләятының газеті» сияқты бас-аяғы 9 қазақ тіліндегі газет-

журнал болған екен. Алғашқы баспасөз тілінің лексикасын зерттеген ғалым Б.Әбілқасымов бұл баспасөз құралдарының негізінен оқу-ағарту, мәдениет, саясат мәселелерін көтергенін айтады [33]. Газет беттерінде кірме сөздерді жазу, транскрипциялау мәселесіне қатысты пікірлер де орын алған. Мәселен, Сұлтанғазин деген оқырман араб, парсы сөздерін екіге бөліп қарастыратынын айтады: біріншісіне қазақ тіліне ертеректе еніп, кірігіп кеткен сөздерді жатқызса, екіншісіне сол кезеңде жаңадан енген *мағлұм, хисаб, хал, тағлим, гибрат, харф* сияқты сөздерге қатысты болғанын айтады. Сұлтанғазин осы жаңадан кірген араб, парсы сөздерін сол тұлғасын сақтап, өзгертпей жазу принципін ұсынады [33, 214б.].

Араб, парсыдан енген кірме сөздер «Қазақ» газетінде де әр қырынан қолданысқа түскен. Айналасы 5 жылдың ішінде бұл газеттің 265 саны жарық көрген екен [5, 91б.]. Академик Ө.Айтбайұлы «Қазақ» газетінен орын алған араб-парсы сөздерінің өзін 2 топқа жіктеп қарау керектігін айтады: 1. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесін бойына сіңіріп, кіріккен араб, парсы сөздері, оларға ереже, әскер, қызмет, әкім, уәкіл, патша, құдай, т.б. сөздерді жатқызады. 2. Фонетикалық өзгерістерге онша берілмей, дербестігін сақтап қалуға тырысқан мактаб, китаб, сыныф тәрізді қолданыстар [5, 92б.] «Айқап» бетінде саяси-әлеуметтік (мизам, жамиғат, куә, арыз, қарар, мақсұт), медициналық (табиб), күнделікті тұрмысқа байланысты кірме сөздердің (майдан, мәһир, тәржіме) пайдаланылғанын мысалға келтіріп, газет бетінде басқа реңкте жұмсалғанын айтады. Мәселен *дәулет* сөзінің қазақ тілінде «байлық», «мүлік» деген мағыналары бар, «Айқапта» «мемлекет», «мемлекеттік», «дәулет думасы» мағыналарында қолданылған. Бұл кірме сөздердің бірқатары «Айқаптан» кейінгі баспасөз беттерінде орын алса, енді бірқатары «Айқап» шеңберінен шыға алмай, қалып қойған (жанаблары, мұхтарам, хаслаб, дәулет, тахсил). ...Енді бірсыдырғы сөздер жазба әдеби тілден түпкілікті орын теуіп, жаттығын жойып, байырғы сөздеріміздің қатарын толтырды: *рәсім, ресми, сауал, мағұлым, өкіл, халал, адал, мақұрым* сияқтылар дәл осындай сөздер [5, 94б.].

Аталған кезеңдегі араб, парсы кірме элементтерінің жандану құбылысы қоғамдық ойға қозғау салып, пуристік пиғылдағы пікірлерге жол ашқанын айту керек. Қазақ зиялыларының бірқатары мерзімді баспасөз беттерінде бұл мәселеге деген өз көзқарастарын білдіріп отырды. Б.Адықов деген оқырман 1888 жылы «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттерінде баспадан шыққан кітаптардың қазақ тілінде емес, «біршамасы ноғайша, сартша һәм ғайры тілде аралас» екеніне қынжылып, алдағы уақытта қазақ тілінде шығып тұрғанын қалайтындығын айтады.

Сонымен, бірнеше кезеңге тән ерекшелік, араб және парсы тілдерінен енген кірме элементтердің жандануы, терминденуге бейімделуі болып табылады. Алғашқы қазақ кітаптары мен қазақ баспасөзінің тілі шығыс элементтерін әдеби тілге енгізуге тырысты, оларды терминологиялық лексикада тұрақтандыруға әрекет жасады [5]. Шығыс лексикасының жандануы, оларды қолданысқа ендіру әрекеті қазақ оқығандарының тарапынан жасалған жаңалық, сол кез үшін де жаңа қадам, талпыныс болғанын ескеру керек. Бұл кезеңде

А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Кудерин, Ж.Аймауытұлы, С.Қожанұлы, Е.Омарұлы, Т.Шонанов, Н.Төрекұлов, Ш.Құдайбердіұлы, Қ.Кемеңгерұлы, К.Жәленов сынды қазақ зиялылары терминология ісіне қызмет етті. Ұлттық тілдегі терминологияны қалыптастыру ісінде А.Байтұрсынұлының орны ерекше. «Қазақ терминологиясының атасы» атанған ұлы ғалым термин жасау ісінде араб, парсы сөздерін жатсынбағанын, керісінше оларды жаңа сөз жасауда пәрменді қолданғанын байқаймыз. А.Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер қатарында әдіс, сарф (морфология) араб сөздерімен қатар қазақ тілінде бұрыннан бар кірме сөздерден әлектеніс (арабтың *һилак* сөзі), әліптеме (араб *алиф* сөзі), зауықтама (араб *зауқ* сөзі), мазмұндама (араб *мадмун* сөзі), азаптаныс (араб *азаб* сөзі) сияқты толып жатқан жаңа туынды сөздер болды. Ислам өркениеті контекстінде дамыған қазақтың бай мәдени мұрасынан қол үзудің бірден-бір жолы араб графикасынан айрылу екенін түсінген А.Байтұрсынұлы: «Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге жайылған. Дінмен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппе алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек» дей отырып, араб әліпбиін тұңғыш болып қазақ емлесіне икемдеген [34, 324-329]. Ғалымның араб графикасын реформалауға қатысты пікірінің қазақ тілін араб, парсы лексикалық қабатына көзқарасын анықтап тұрғандай.

Белгілі ғалым Р.Сыздықованың жалпы мәдениетке, тарихқа қатысты әлеуметтік терминдердің А.Байтұрсынұлының қаламынан туып, қазір авторы ұмытылып, жалпы кәнігі сөздер болып кеткені туралы пікірі де А.Байтұрсынұлының терминдік ұғымдардың қайнар көзі болған араб тіліне, қазақ мәдениетіне, ұлттық мұраның белгілі бір қабатын құрайтын араб, парсы элементтеріне де оң көзбен қарағанын танытады [30, 53.].

Қазан төңкерісі сияқты бір қоғамдық формациядан екіншісіне өту кезеңіндегі ірі-ірі дүмпу, сілкіністер заманы тілге де үлкен жаңалықтар әкеліп, күрт бетбұрыстарға жол бастады. Ендігі жерде орыс сөздері мен орыс тілі арқылы енген интернационалдық терминдер араб, парсы сөздерін ығыстырып, олардың орнын басуға бет бұрды. Дегенмен де 30-жылдарға дейін термин қалыптастыру процесінде араб, парсы сөздеріне артықшылық берілген үрдіс байқалады. 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынборда қазақ зиялылары мен мәдениет қайраткерлерінің қазақ тіліндегі терминология мен орфография мәселелеріне арналған I съезі өтеді. Съездің қарарынан терминжасамда артықшылық араб, парсы сөздеріне берілгенін байқауға болады [35, 12б.]. Сөйтіп, осы кезеңдерде қазақ тілінде *мінбе*, *сембілік*, *өнеркәсіп* секілді тегі шығыстық сөздер пайда болса, 1940-1950-жылдары *сауда*, *кітапхана*, 1960-жылдары *хабарлама* секілді шығыстан келген сөздер терминдер жүйесінен жаңа орын тапты [36]. Қазан төңкерісінен кейінгі мерзімді баспасөз беттерінде орыс терминдері мен интернационалдық сөздердің үлес салмағы көп болғаны зерттеушілер еңбектерінде көрсетілген. Олардың көбі саяси-әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика, ғылым мен техникаға байланысты терминдер болатын. Сөйтіп, *табиб* деген терминді *доктор* деген орыс сөзі, *әкім*-ді *начальник* секілді сөздер алмастыра бастады. Еліміздің тәуелсіздігін

жеңіп алғанға дейінгі 70 жылдың ішінде орыс сөздері мен интернационалдық терминдер қатарының көбейгені сонша, қазіргі қолданыстағы сөз байлығымыздың 70-80 пайызын қамти бастайды [37]. Осы тұста және одан кейінгі уақытта да шығыс тіліне деген ықылас, шығыс тілінің элементтердің жандандыру ісі қазақ зиялыларының бірқатарын толғандырып келді. Әрине, мұндай пікірлерге қарсы шығушылар да болды, мәселен М.Қарақұлов ана тілімізге тәжік, өзбек, түрікмен тілдерінің қазаққа бейтаныс сөздерін енгізбей, оның орнына орыс сөздерін пайдалануды ұсынды [34, 38б.]. Мұндай пікірлер Кеңес саясатының тұсында да бір-біріне қарама-қарсы шығыстық және еуропацентристік пікірлердің орын алып, қазақ зиялыларының терминжасам мәселелерінде ортақ пікірде болмағанын, сондай-ақ зиялыларды әрқашанда термин мәселесі толғандырғанын аңғартады.

Бұл құбылыстың экстралингвистикалық себептерінің ең негізгісі - алдыңғы қатарлы дамыған Еуропа елдеріне бет бұрып, еуропалық мәдениет пен ғылыми-техникалық жетістіктерінен үлгі алу болатын. Өркениеті дамыған елдерге қарап, солардан үлгі алуға ұмтылу, соларға еліктеу әрекеті орын алып келетіні белгілі факт. Экономикалық жағынан дамыған, өркениетті елдер барлық жағынан да үстем тұрып, еліктеу нысанына айналады. Адамзат өркениетінің даму тарихына көз жіберсек, тарихи фактілер мұны растайды. Араб халифатының гүлденіп, ислам өркениетінің дамыған кезінде араб тілі мен мәдениеті, ғылымы мен білімі үстемдік етіп, өз ықпалын сақтады. Атақты бабаларымыз Бағдад, Шам елдеріне барып, біліммен сусындауды мұрат тұтты, Араб Шығысына аттанды. «Сөйтіп, Орта ғасырларда Батыс Еуропада әдебиеттің, білімнің тілі латын лұғаты болғаны секілді, Шығыс дүниесінде араб тілінде әлем мәдениетінің алтын қорына қосылған классикалық тамаша шығармалар туды. Орта Азия мен Қазақстан жерінен шыққан көзі ашық, көкірегі ояу саналы азаматтар ілім, білімнің орталығы болған Бағдад, Бастра, Халаб, Харран шаһарларына ынтықты. Сонда тұрып, өз еңбектерін араб тілінде жазды. Солардың ішінен Әбу Райхан Бируни, Ахмад Маруази, Аббас Жауһари, Әбу Әли ибн Синаларды ерекше атауға болады [38, 9б.]. Тарих сахнасына Еуропа мәдениеті шыққан кезде, еуропацентристік бағыт пен көзқарастар үстемдік етіп, прогрессивті жұртшылық Батысқа көз тікті. Батыс тілдерінің элементтері орыс тілі арқылы ене бастады. Ал қазіргі технологиялық революциялар кезеңінде ағылшын тілі әлем тілдерінің ішіндегі қуаттысы болып отырғанын өмірдің шындығы көрсетіп отыр. Тіл-тілде де ағылшын тілінің ықпалы күшейіп, шеттілдік сөздердің қаптап ене бастағанын мойындауға тура келеді.

XX ғасырдың 90- жылдары қазақ қоғамында орасан үлкен жаңалықтар болды. Бұл кезеңге тән ерекшелердің бірі араб тілінен енген сөздердің қайтадан жанданып, терминдік қасиетке ие бола бастауы. Сонау Қазан төңкерісіне дейін қолданыста болып, кейін орыс сөздеріне ығысып орын берген шығыс элементтері қайтадан оралып, тілден орын ала бастады. Оның мысалы ретінде қазіргі қазақ терминдерінің жүйесіндегі мынадай жаңарған терминдерді келтірейік: *класс – сынып, процент – пайыз, аудитория – дәрісхана, лектор – дәріскер, текст – мәтін, архив – мұрағат, виза – рұқсатнама, автобиография –*

өмірбаян, таможня – кеден, инвентарь – мүкәммал, информация – ақпарат, алфавит – әліпби, коллектив – ұжым, компетенция – құзыр, конфискация – тәркілеу, шкала – шәкіл, космос – зарыш, проблема – мәселе, юстиция – әділет және т.б. Бұл тілдік құбылыстың себебі ұлттың «жаны», «рухы» болып табылатын тілдегі мұндай өзгерістердің санадағы өзгерістермен, санадағы жаңғырумен байланыстырамыз. Біраз уақытқа дейін жарыса қолданылып келген мұндай бірліктердің тегі араб, парсылық болып табылатын қазақша баламаларын қолдану қатаң нормаға айналды. Алайда қайсыбір сөздердің қатаң норма болып, кодификацияланғаны ескерілмей қолданылуын Н.Уәли «қатаң норманың бұзылуы деп, тілдік қатеге жатқызылуын қажет деп табады [39, 142б.]».

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі уақытта қоғамдық сана отаршылдық саясаттың атрибуттарының бірі - орыс сөздерінен де құтылуға бет бұрып, қоғамда пуристік көңіл-күй (жақсы мағынадағы) орын алды. Өзге тілдердің тарихына көз жүгіртсек, осыған ұқсас құбылыстарды көруге болады. Мысалы, ХХ ғасырдың 20-70-жылдарындағы Иран мен Түркияда жүргізілген тілдік реформаларды алайық. Парсылар ана тіліндегі араб, түрік және батысеуропалық сөздерді жасанды неологизмдермен немесе қолданудан шыққан ескі иран сөздерімен, сөз тіркестерімен ауыстыруға ұмтылады. Ал Түркияда араб және парсы лексикасы түріктің төл сөздерімен ауыстырылып «түркілендіру» саясаты жүргізіле бастады. Осылайша түріктер «кітап» деген араб сөзін «бітік» деген түрік сөзімен, «қаламды» «йзақ»-пен ауыстырды [40, 138б.]. Осман империясының бұғауынан құтылған Мысыр елі отаршылдық кезеңін халық жадынан өшіру мақсатында түрік сөздерінен бас тартып, «арабыландыру» саясатын жүргізгенін еске алсақ та жеткілікті.

Қазақ пуристік көзқарастарды Түркия, Иран секілді мұсылман мемлекеттерінен оралған қандастарымыз да білдіріп отырды. Мысалы, М.Бұлұтай қазіргі қазақ тіліндегі халықаралық терминдердің орнына «қазақ халқының байырғы бай тілінің» сөздерімен алмастыруды ұсына отырып, халықаралық терминдерді араб, парсылық элементтермен ауыстырады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ тілінің жай-күйіне мынадай баға береді: «Соңғы он жылда біздің тілімізге де көптеген орыс, ағылшын, түрік сөздері енгені мәлім. Бұл біздің шетелдермен байланыстарымыздың қаншалықты күшейгенін байқатса керек. Алысқа кетпей, орыс тіліне қарасақ болғаны; соңғы жылдары орыс тілі де бұрын-соңды болмаған ағылшын, ғырансыз, алман сөздерін қабылдады. Бұлар көбінесе экономика, хұққ салаларында болғанымен, басқа салаларда да ауыс-түйіс сөздер кіріп үлгірді. Кеңес дәуіріндегі тілді есепке алып отырған тіркегіш, бюрократиялық әдіс бізде әлі де болса өктемдігінен айырылған жоқ. Сондықтан, тілімізге жаңа сөздердің енуіне қарсы топтар да бар. Бірақ ағылшын, грек, латын сөздерін қолдансаңыз ешкім қарсылық айтпайды, ал өзіміздің мың жыл бойы пайдаланылған сөздерімізді қолдансаңыз дүр етеді. Мәселен, «*сорт*» орнына «*жыныс*», «*класс*» орнына «*сынып*», «*цитат*» орнына «*һашия*», «*метод*» орнына «*әдіс*», «*валюта*» орнына «*ақша*», «*рынок*» орнына «*базар*» т.т. сөздерін қолдансаңыз жалт етіп қарайды да, этнос, нациум, индивидум, социум, аморф, прогресс, процесс,

принцип т.т. толып жатқан бізбен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын грек, латын сөздерін қолдансаңыз «*нағыз ғылыми екен*» деп шыға келеді. Бұның бәрі де отаршыл-әкімшіл жүйенің кесірі» [41, XV-XVIб.]. Дінтанушы ғалым орыс сөздерінің орнына араб, парсы сөздерін ұсынып қана қоймайды, олардың транскрипцияланып, жазылуын да араб дереккөздеріне сай өзгертіп, таңбалануына былай көңіл бөледі: «Бүгінге дейін жағырапиялық атаулар мен кісі есімдері де орысшадан қабылданып, жазылып келді. Осы кітапта жалпы түркі халықтарына ортақ, мың жыл бойына қолданылған түпнұсқа формаларды жазуға талпындым. Мемлекет, жер, су, кісі есімдерін (кітапта мыңнан астам кісі есімдері бар) орысша үлгісімен емес, қазақ-түркі үлгісімен атауға тырыстым. Мәселен, Византия орнына Бизантия, Аравия орнына Арабыстан яки Арабия, Мавараннахр орнына Мәуера-ән-Нәһір, Омеядтар орнына Әмәуилер, Ибрагим орнына Ибраһим, Магомет орнына Мұхаммед т.т. Ел, жер, кісі атауларын өзімізше емес, басқаша айтатын болсақ, отаршылықтың ізін ешқашан да өшіре алмаймыз. Тәуелсіз, дербес мемлекеттің өзінше, өзінің тарихынан, тілінен, мәдениетінен туындаған атаулары болмағы ләзім. Мәселен, алмандар Фырансадағы, Бельгиядағы, польшадағы, Пруссиядағы, Холландадағы, Чехиядағы т.т. жер, су, елді мекен атауларын алманша атауға тырысады. Олар Liege қаласын (Бельгия) Lutlich, Milano қаласын (Италия) Mailand, Capetown қаласын (ОАР) Kapstadt т.б. деп тек алманша атайды. Ал, бізде болса осындай атаулар орысша қандай болса, солай аталып келді. Мәселен, орысша Гейдар Алиев делінгендіктен бізде де Гейдар деп жазылды, ал Әзербайжан мен Түркияда һәм мұсылман елдерінде Хайдар (Қайдар) Әлиев дейді. Со сықылды, орысша Эмомоли деп жазылғандықтан қазақ тілінде бар Имамали (Имамәли) есімі теріс аталып келді. Мың жыл бойына Ибраһим боп аталған есім, Ибрагим боп шыға келді. Тіпті, дұрыс аталуы бөтен болып кетті де, теріс аталуы қазақша болып кетті. Осы себептерге байланысты кітапта көптеген ел, жер-су, кісі есімдері бұрынғы қазақ тілімен, егер онда кезікпесе түркі тілдеріндегі ортақ формамен берілді. Осыдан он шақты жыл бұрын Египет орнына Мысыр, Германия орнына Алмания дегенімде кісілер таңырқайтын, қазір осы атаулар гәзет-жұрналдарда, теледидарда кең қолданылатын болды» [41, XVIб.].

Отаршылдық кезеңді еске салатын орыс сөздерін ығыстырып, оның орнына бір кездерде қолданыста болған араб, парсы сөздерін қайта жандандырып, қолдану тек қана пуристік көңіл-күйден туған нәрсе емес. Оның тағы бір себебі тәуелсіздік алған уақыттан бастап ата-баба дәстүрі мен ислам дінінің жандануы болып табылады. Ұмыт бола бастаған ислам құндылықтарына оралу арқылы Р.Сыздықова сөзімен айтсақ, осы діннің «жаны болып табылатын араб сөздерін» қайтаруға бет бұрдық. Тарих дегеніміз араға жылдар, дәуір салып қайталанып отыратын оқиғалар тізбегі дейтін болсақ, XIX ғасырдың алғашқы жылдарындағы қазақ баспасөзі тілінде қолданылып, тұрақтай бастаған сөздер қайтадан тарих сахнасына шығып, «екінші рет өмірге келгенін» мерзімді баспасөз беттерінен, дінтану саласы бойынша жазылған оқулықтардан көріп, байқауға болады. Енді «аптека»-ның орнына бұрын қолданыста болып, кейін шығып қалған *дәріхана* сөзін, «лекция»-ның орнына *дәріс*, «бастық»-ты *әкім*, «секретарь» деудің орнына *хатшы* сөзін пайдаланудамыз, сол секілді *рухани*

құндылық – руханият, исламият, архив – мұрағат, музей – мұражай, пенсия – зейнет, зейнетақы, документ – құжат, некролог – қазанама, лаборатория – зертхана, комплекс – кешен, арендатор – жалгер, паспорт – төлқұжат, историзм – тарихаят, ресторан – мейрамхана, обсерватория – расытхана болып қолданыла бастады. Кітаби тіл дәстүрімен сабақтастық ендігі жерде айқын көрініп, қайта жанданды. Сонымен қатар тілімізден берік орын алған араб, парсы сөздерінің фонетикалық варианттары ендігі жерде кәдеге жарап, варианттардың әрбір сыңары жаңа және жеке-дара ұғымдардың атауы болып қолданыла бастады. Мысалы, тіл білімінде үнемі мысал ретінде келтірілетін *өкімет/үкімет* дублеттерін алайық, *өкімет* «власть» деген мағынада жұмсалса, *үкімет* «правительство» дегенді білдіретіні қазіргі кезде бәрімізге белгілі. Осы дәстүр қазірде де жалғасын тауып отыр. Мысалы, арабтың *хәрф* сөзінің қазіргі қазақ тілінде *әріп/қаріп* деген варианттары орын алуда, әріп – буква дегенді білдірсе, соңғы уақытта *қаріп* сөзі «шрифт» деген баспа ісінің терминін ауыстырып отыр. Бұл мәселеге диссертацияның келесі тарауларында кеңірек тоқталатын боламыз.

Араб, парсы сөздерінің қазақ әдеби тілге енуінің орнығуының лингвистикалық (ішкі) себептері де бар. Біріншіден, бұл арабша, парсыша оқыған, мұсылманша оқыған қаламгерлер тілінің әсері. Шығыс әдебиетіне сусындаған оқыған азаматтар тіліне сол тілдің әсері болатыны белгілі. Сондықтан қазақ әдебиетіндегі Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхұсламұлы, Ақыт Үлімжіұлы, Шәді төре секілді «кітаби ақындар» деген атпен белгілі болған ақындар тобы өз шығармалары - қисса – дастандар арқылы қазақ тіліне араб, парсы сөздерін енгізген. Аталған қаламгерлердің шығармаларының – қисса-дастандар тілінің 30 пайызынан астамын құрайтынын Б.Жұбатова көрсетеді [42, 124б.]. 90-жылдардан бергі кезең аралығындағы араб, парсы тілдік элементтердің жандануына сыртта, Түркия, Иран, Қытай сияқты мемлекеттерде жүрген қандастарымыздың қайта оралып, олардың қоғамның түрлі салаларында еңбек етіп, қызметке белсене араласа бастауынан, қоғамдағы жаңалықтарға да үн қосып отырғандарын, ғылым мен шығармашылықта да өзіндік қол таңбаларын қалдыруға ұмтыла бастағанын көреміз. Осындай жекелеген тұлғалардың қолданысындағы сөздер бірте-бірте жалпы әдеби тілге сіңіп, тұрақтайтыны мәлім. Шығыс тілдерінің мүмкіндіктерін пайдалану, оларды пайдаға жаратуға талпыныс, қоғамдық қажеттілікті қанағаттандыруға жұмсауға ұмтылыс, «шығыстық үрдіс» тіпті орыстандыру саясатының кезінде де бой көрсетіп отырды. Мәселен, 1971 жылы «Лениншіл жас» газетінде ғалым Р.Бердібаев қазақ терминологиясының мәселелерін қозғап, терминдер қатарын араб, парсы сөздерімен толықтыруды, сөйтіп «приемная» деудің орнына қабылхана, некролог деген сөздің орнына қазанама деген сөзді қолдануды ұсынған еді. Р.Бердібаев *ақын* деген сөзді *поэт* деген сөздің орнына, арабтың *шайыр* сөзімен *импровизатор* сөзін, *корреспондент*-ті *тілші* демей, *мухбир* деп, *издательство* – *нәшрият*, ал *типография* – *баспахана* болсын деген ұсыныс айтады. Шығыс әдебиетінен хабары мол ғалымның мұндай ұсыныс жасауы оның Шығыс рухани мәдениеті мен әдебиетінен білімі мол болғандығынан деп білеміз. Екіншіден, Шығыстан келген жаңа ұғымдар мен заттармен бірге

олардың сол тілдегі атаулары да енді. Шығыс елдері мен араб, парсы халықтарының арасындағы байланыс олардың қоян-қолтық араласудың негізінде емес, жазбаша туындылар, кітаптар негізінде болды. Дегенмен бірқатар ғалымдар (Р.Сыздықова, Ә.Құрышжанов) пікірлеріне сүйенсек, парсы тілімен қазақ тілі арасындағы байланыс тым ертеректе екі халықтың аралас-құралас болуымен байланыстырады. Мұның дәлелі ретінде қазақ тіліндегі нақты зат атауларының негізінен парсы сөздері екенін айтады. Шындығынды да, қазақ тіліндегі *ұстара, қалам, қағаз, тақ, тәж, гүл, бақ, миуа* сияқты сөздер парсынiкi, ал араб сөздерi мәдени дүниеге байланысты дерексiз ұғымдарға қатысты сөздер екен. Осылайша, аралас-құраластықтың, мәдени дүниелер деңгейiндегi байланыстың нәтижесiнде қазақ ұғымында жоқ, жаңа ұғымдар мен олардың атаулары енген. Сөзiмiз дәлелдi болу үшін айта кетейiк, ғалым Р.Сыздықова *бақта бұлбұл сайрау, қызыл гүл, дүлдүл, саф алтын, гауһар, маржандай тiс, iнжу-маржан, аузынан дүр шашу* секiлдi образдардың, осы образдарды әкелген жеке сөздер мен тұлғалардың Шығыстан келгенiн айтады [43, 226б.]. Қазақ тіліндегі *ақық, зұбаржат, лағыл, маржан, дүр* секiлдi асыл тастардың атаулары, *атлас, харир (жiбек)* секiлдi қымбат мата, *жұпар, загпыран* секiлдi хош иiс беретiн шөптердiң атаулары Шығыстан келгендiгiн Б.Жұбатова да дәлелдейдi [42]. Үшiншiден, қоғамның дамуына байланысты енген жаңа ұғымдарды атау үшін тiлде орын алып кеген араб және парсы сөздерiнiң фонетикалық варианттарын пайдалану, фонетикалық дублеттердi де пайдаға жарату, бұл мүмкiндiктi жүзеге асыру арқасында жаңа ұғымдарға атаулар берiлдi, мысалы, *өкiмет/үкiмет, үкiм/өкiм, әрiп/қарiп, өкiл/уәкiл, оқиға/уақиға* т.с.с. Төртiншiден, кiрме элементтердiң экспрессивтiлiгi төл тiлдiң кәнiгi, құлақ үйренген үйреншiктi элементтерге қарағанда күштiрек болатыны белгiлi, сондықтан адамға әсер ететiн экспрессивтiлiк қуатын күшейту үшін көркем шығармаларда төл сөздермен бiрге оның өзге тiлдегi синонимдердi қоса пайдаланған, осылайша тiлде кiрме сөздер тұрақтап қалған. Мұндай синонимдiк қатар түзейтiн араб, парсы сөздерi тiлде мол-ақ, мысалы: *жазира/арал, нәубет/кезек, қам/қасiрет, қайғы/құса, дәригер/тәуiп, бақсы/балгер, дидар/жүз, тiл/лұғат, шайыр/ақын, назым/өлең* т.с.с Мұндай мысалдарды көптеп келтiре беруге болады. Бесiншiден, қабылдаушы тiлдегi көп мағыналы, омоним сөздердi ауыстыру үшін, түсiнудi жеңiлдету, нақтылықты көздеу мақсатында қабылданған және қолданылған. Алтыншыдан, қабылдаушы тiлге бiр тектi, құрылымы ұқсас бiр топ кiрме сөздердiң енiп, тұрақтауы нәтижесiнде, оның құрамдас бөлiктерiнiң дифференцияланып, сөзжасамда пайдалану мүмкiндiгi орнықты. Мәселен, араб тiлiнiң *-и* аффиксi, парсы тiлiнiң *-гер, -хана, -нама* аффиксоидтерiнiң қызметi осыны растайды. Аталған аффикстер көмегiмен күнi бүгiнге дейiн жаңа атаулар дүниеге келуде, мысалы, қазақ тiлiндегi *майдангер, заңгер, азаткер, жылнама, қазанама* секiлдi сөздер осындай iзденiстердiң жемiсi.

Қорыта келгенде, араб және парсы сөздерінің қазақ тілінің сөздік қорынан орын алуының тарихи-мәдени себептері бар. Араб тілі мен түркі тілдерінің (қазақ тілі) арасындағы байланыс исламның VIII ғасырда Орта және Орталық Азияға келуімен байланысты. Мавераннахрде араб тілі ғылым,

әкімшілік тілі қызметін атқарған. Қазақ тілі мен араб тілі арасындағы байланыс мәдени дүниелер арқылы болғандықтан, араб кірме сөздерінің дені дерексіз ұғымды білдіретін лексика. Әлеуметтік мәртебеге ие болған араб тілі беделді тіл ретінде өз ықпалын қазақ даласында XX ғасырдың 30 жылдарына дейін сақтаған.

Қазақ тілі мен парсы тілі арасындағы байланыс өте ертеде, араб тілі келгенге дейінгі уақыттан басталады. Түркі-иран байланысының кемінде екі мың жылдық тарихы бар. Иран тілдес халықтар мен түркілер (қазақтар) көршілес отырып, бір-бірімен тікелей байланысқа түскен, сондықтан да қазақ тіліндегі нақты зат атаулары негізінен парсы тілінен енген сөздер болып келеді.

Қазақ ғалымдарының ұстанымдары негізінде тарауда араб, парсы кірме сөздерінің терминдену үдерісін үш кезеңге бөліп қарастырдық: 1) XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғ. 30-жылдарына дейінгі аралық; 2) XX ғ. 30-жылдарынан бастап XX ғ. 90-жылдарына дейінгі кезең; 3) XX ғ. 90-жылдарынан басталады. Кезеңге бөлудегі басты сипат араб, парсы бірліктерінің тілдегі қызметінің жанданып, дамуына байланысты.

Араб, парсы сөздерінің терминденуінің себептері: ұлттық сана сезімнің өсіп, ұлттық ғылым тілін жасауға ұмтылыс; сыртта жүрген қазақтардың өз отанына оралуы, олардың қоғамдық-мәдени өмірге араласуы арқылы олардың тілдеріндегі ерекшеліктердің әсері; Шығыс мәдениеті мен әдебиетінен хабары бар қазақ зиялыларының шығыс сөздеріне қызығушылығы; тілдік себептеріне керексіз синонимдерден, омонимдерден құтылуға талпыну, араб, парсы сөздерін байырғы лексика ретінде пайдалану, араб, парсы тілдерінің тілдік әлуетін қажетке жаратуға ұмтылып, сол тілдерден келген аффикстер мен сөздерді жаңа сөздер жасауда кәдеге жарату және т.б.

2 АРАБ, ПАРСЫ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ АРНАЛАРЫ

2.1 Қазақ тіліндегі араб және парсы кірмеліктерін танудың белгілері

Қазақ тілі мен араб тілі тілдік құрылым жағынан екі түрлі жүйеге жататын тілдер, яғни қазақ тілі агглютинативті тілдерге жатса, араб тілі флективті тілдердің бірі болып саналады. Дегенмен тілдік қарым-қатынаста мұндай алшақтық пен айырмашылық бір тілден екіншісіне сөз алмасу процесіне ешқандай кедергі болмайтыны тіл білімінде дәлелденген.

Қазақ тіліне еніп, орнығып, қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарына бағынған, яғни морфологиялық жағынан игерілген араб сөздері тіліміздің терминдік қатарынан молынан табылады. Әдетте бір тілден екінші тілге есім сөздер енеді. Олар қазақ тілінің заңдылығына бағынып септеледі, жіктеледі, қазақ тілінің сөз тудырушы жұрнақтарын қабылдап, жаңа туынды сөз жасауға ұйытқы бола алады. Кейде кірме сөздер қабылдаушы тілдің лексика-семантикалық жүйесінен орын алып, игерілгеніменен, фонетикалық және графикалық жағынан ассимиляцияға ұшырамайтындары да болады. Мұндай құбылыс тіл-тілдің бәрінде де бар. Л.П.Крысин орыс тілінің материалдары негізінде тілдегі бөгде тілден енген сөзді не терминді кірме сөз ретінде танудың негізгі белгілерін атап көрсетеді. Л.П.Крысиннің атап көрсеткен белгілері мынадай: а) қабылдаушы тілдің графема-фонетикалық ерекшелігіне бағынуы керек, яғни сол арқылы белгіленуі керек; б) қабылдаушы тілдің класс-категорияларына қатысты болуы керек; в) семантикалық дербестікке ие болуы керек, қабылдаушы тілдегі бірліктермен дублеттік қатынаста болмауы шарт; г) термин ретінде қабылданса, қабылдаушы тілдің терминдер жүйесінде қызмет атқаруы керек [44, 116 б.]. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздері осы аталған белгілердің бәріне жауап береді, сондықтан оларды кірме сөз, кірме термин деп атауға толық негіз бар.

Қазақ тілінде араб, парсы сөздерінің дені өте ертеректе кіріп, фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, тіліміздегі төл сөздерден ажырағысыздай болып сіңісіп кеткен сөздер. Тіпті мұндай сөздердің араб тілі секілді басқа құрылымды тілден енгенін екіншісі біле де бермеуі мүмкін. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде де «байырғы сөздер» деп аталып жүрген сөздердің дені осы парсы тілі арқылы енген араб сөздері. Біз бұл терминдердің қай уақытта кіргенін, қолданылу уақытының шегін анықтауды мақсат тұтпадық, бірақ орайы келгенде жұмысымыздың өне бойында кейбір терминге қатысты айтып кетеміз. Қазақ тіліндегі *алуан, азан, азап, айла, айт, ақы, ақыл, арыз, аруақ, әзіл, әлеует, әсет, әдіс, әсер, есім, бәрекелде, бәтуа, гажап, гашық, гұмыр, дәреже, дуа, жаза, жарақат, жауап, сауал, зайып, сурет, қағида, қайыр, лайық, мадақ, мазмұн, мағына, маусым, машық, мәдениет, намыс, нышан, нәсілпайда, сәлем, табиғат, тылсым, үкім, шарапат, шежіре* т.с.с. толып жатқан сөздерді араб тілінен енген, бірақ фонетикалық-графикалық жағынан әбден игеріліп, сіңісіп кеткен сөздер деп айтуға болады.

Қазақ тілінің терминдік лексикасының құрамында араб сөздерінің бірқатары қазақ тілінің морфологиялық заңдылығына бағынып, қазақ тілінің төл

элементтері секілді септеледі, жіктеледі, көптік жалғауларын қабылдайды. Олардың ішінде түпнұсқа тілде, яғни араб тілінде көптік тұлғада тұрып, көптік мағынаны берген, бірақ олар қазақ тіліне енгенде осы көптік мағынасы ескерілмей жекеше тұлғадағы лексикалық бірлік ретінде түсініліп, қабылданғандары бар. Бір тілден екіншісіне лексикалық бірліктер қабылданған кезде, олардың сол тілдегі көптік тұлғасы ескерілмей, жекеше тұлғадағы бірлік ретінде ұғынылады. Мұндай сөздер қабылдаушы тіл – қазақ тілінің морфологиялық жүйесінің заңдылықтарына бағынады. Олардың саны көп емес, олардың қатарына *құқық, ақпар, ақылақ, бұқара, әулие, атырап, ноқат, лауазым, ғұлама, лауазым* секілді сөздер жатады. Мысалы, *құқық* (право) сөзі арабтың *хаққун* деген сөзінің көпше түрі, бірақ қазақ тілінде бұл лексикалық бірлік көптік жалғауын қабылдай алады, яғни қазақ тілінің заңдылығына сай көптеледі, септеледі, тәуелденеді. Мысалы, *адам құқықтары, адам құқықтары жөніндегі келісім, адам құқықтары жөніндегі комиссия* сияқты тіркестер философиялық терминдер қатарынан орын алған. Сол сияқты *ақпарат* (информация) сөзі *хабар* сөзінің көптік тұлғасы, *хабар* да, *ақпарат* та қазақ тілінің лексикалық қорынан орын тепкен сөздер. Бір қызығы, *хабар* сөзіндегі *х* дыбысы араб тілінің дыбыстық жүйесіне тән болса, *ақпар* сөзінде бұл дыбыс «қазақыланған», яғни араб тіліндегі көмейден шығатын *х* дыбысы қазақ тіліндегі *қ* қатаң дыбысына айналған. Бұл аталған сөздің тілдік құрамнан өте ертеде еніп, әбден сіңіскен сөз екендігіне дәлел бола алады. *Ақылақ* сөзі тілімізде бұрын болған, бірақ пассив лексикаға ығыстырылып, соңғы кездері ғана екінші тыныс ала бастаған, қолданысқа енді түсе бастаған сөз. Бұрыннан тілімізде осы сөздің жекеше тұлғадағы көрінісі *құлық* сөзі (мінез-құлық) бар болатын. *Ақылақ* сөзі соңғы кезде *мораль* деген орыс тілінен енген терминмен жарыса, қатар қолданылып жүр. Мысалы: *Біріншіден, оқуда озат, екіншіден, ақылағы (тәртібі) үлгілі, үшіншіден, қозғамдығы (белсенділігі) жақсы таңдаулы оқушылар ғана комсомол бола алады(Ұлан)*. Келтірілген мысалда *ақылақ* сөзінің баламасы жақшаның ішінде беріледі, мұның өзі лексикалық синонимдердің қатар қолданылу үрдісі бұл терминнің тілімізде әбден қалыптасып болмағанын танытса керек, бұл тәсіл терминденудің алғашқы сатысына тән құбылыс. Сол сияқты *лауазым* сөзі *дәреже* деген сөзбен қатар қолданылып, «титул, должность» деген мағынаны береді. Ол арабтың *ләзим* сөзінің көптік формасы болып табылады, бірақ қазақ тіліндегі мағынасы араб тіліндегі мағынасынан алшақ, араб тілінде *ләуәзим* «құрал-жабдық, сайман» деген мағынаны береді. Біздің пайымдауымыз бойынша, *лауазым* сөзінің түп-төркіні *ләуәзим* емес, *муләзим* деген сөзі болғанға ұқсайды, себебі *муләзим* «армиядағы қызметтің, шеннің атауы», демек араб сөзінің мағынасы қазақ тілінде кеңейіп, «шен, ықпал» деген мағынаны беретін болса керек, себебі *лауазымды адам* деуді «белгілі дәрежедегі шені бар, бір мәселені шешуге ықпал ете алатын адам» деп түсінуге болады. Сол сияқты тілімізге ертеректе еніп, «қазақыланған» сөздің бірі – *бұқара*. Бұл сөз арабтың *фақир* (кедей) сөзінің көптік тұлғасы *фуқара* деген сөзден шыққан, қазіргі тілімізде тіліміздің терминдер жүйесінде «массовый» деген орыс сөзінің баламасы ретінде қолданылып жүр.

Кірме сөздердің ертеректе еніп, қазақтың байырғы төл сөздерінен ажыратқысыз болып, толық игерілген тобы қазіргі қазақ тілінің жұрнақтарын қабылдап, терминжасамда үлкен рөл атқаруда, ұлттық терминологияны дамытудың бір көзі ретінде ұлттық тілдің қажетіне жарауда. Терминдер жүйесіндегі араб, парсы сөздерін саралай отырып, олардың қандай жұрнақтар арқылы жаңа сөз жасауға бейімділігіне назар аудардық. Бұл жерде байқағанымыз, кірме сөздер де төл сөздерден айырғысыз, термин жасауда өнімді қызмет атқарып жүрген жұрнақтарды қабылдайды.

Қазақ тіліндегі морфемалардың терминжасам процесіндегі өнімділігі бірдей дәрежеде емес. Қосымшалардың жаңа сөз жасаудағы қызметі І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Н.Оралбаева, А.Қалыбаева, Р.Өрекенова секілді бірқатар тілші-ғалымдар еңбектерінде жан-жақты қарастырылады.

Терминжүйеде жаңа термин жасаудағы өнімді жұрнақтардың бірі **-шы/-ші** жалғанған араб, парсы сөздері төмендегідей терминдік мағынаға ие:

а) кәсіп пен қызмет иесінің аты: *саяхатшы, тарихшы, сарапшы, уағызшы, әдебиетші, қазынашы, хатшы, әкімші т.с.с.* Соңғы уақытта *қызмет* сөзіне жалғанып, мемлекеттік қызметтегі адамды (служащий) атау үшін қолданылып жүр, тілімізде қолданыста бар *қызметкер* сөзі кез келген мекеменің бірінде қызмет атқаратын адамды (сотрудник, работник) атау үшін қолданыста қалып отыр;

б) белгілі бір қасиет не абстракт белгіні дарытушы не жеткізуші: *ақылшы, насихатшы, өсиетші*. Соңғы уақытта аталған жұрнақтың көмегімен жаңа терминдер жасалып, терминдік атаулар ретінде қалыптастыру қадамдары жасалуда, мысалы: *кітапшы (оракул), уаххабшы, әкімші (администратор), мұрағатшы (архивист)*. Бұл сөздер терминологиялық сөздіктерге енгізілді.

Қазақ тілінде араб және парсы тілдеріндегі зат есімдер **-лы/-лі, -ты/-ті, -ды/-ді** жұрнақтарын қабылдап, қатыстық сын есім жасайды, бұл термин сөздер араб, парсы сөздерінің мағынасына қатысты қасиетті белгілейді: *мәдениетті, өкілетті, салиқалы, әдепті, дәулетті, айлалы, пәрменді, құдіретті, күмәнді*. Қазақ тілінің сөздік қорында **-лы** жұрнағын қабылдаған араб, парсы сөздері, кең қолданысқа түскен сөздер қатарына жатады.

Кең түрде қолданылып жүрген жұрнақтардың бірі **-лық/-лік, дық/-дік, -тық/-тік**. Бұл жұрнақтар араб тіліндегі зат есімдерге жалғанып, 1) абстракт мағынадағы терминдер жасауда икемділік танытуда, мысалы: *ықтималдық, құпиялық, әділдік, әулиелік, есімдік, аралуандық (плюрализм), мұқтаждық т.б.* Қазақ тілінде осы тұлғадағы араб сөздерінен туындаған есім сөздердің көбі адамның бойындағы рухани қасиеттер атауын белгілеп, қоғамдық ғылымдар термині ретінде қолданылады екен, мысалы: *зұлымдық, даналық, дұшпандық, бейқамдық, азаматтық*, 2) араб тіліндегі зат есімдерден сын есім жасайды: *әріптік-цифрлық, мемлекеттік, халықтық, зергерлік, достық (достық келісім), галамдық (галамдық проблемалар), бұқаралық, құқықтық*. А.Н.Кононов **-лық** аффиксі деректі зат есімдер жасаумен қатар, белгілі бір уақыт, мерзім аралығында «жалғасатын» деген мағынаны беретінін, уақыт мерзімін, шегін сөз тіркесінің құрамындағы зат есімнің негізі (түбірі) білдіретінін айтады. Мысалы,

бір апталық, бес сағаттық деген тіркестердегі *апта, сағат* сөздері арабтікі [45, 112б.]. Біздің байқағанымыз, мұндай сын есімдердің саны қазақ тілінде шектеулі, **-лы** жұрнағы (оның барлық варианттарымен бірге) арқылы жасалған сөздерге қарағанда аз кездеседі, мұның өзі араб, парсы сөздеріне қазақ морфемаларының талғаулы түрде жалғанатынын көрсетсе керек. Аталған жұрнақ арқылы жасалған дерексіз зат есімдер сын есімдерге қарағанда мол ұшырасады.

Қазақ терминологиясында тұрақтанған сөздердің құрамын анықтауда, жалаң аффикстермен қатар (азаттық, мәдениетті), құранды аффикстерді қабылдаған терминдер қатары мол екені анықталды. Мұндай күрделі немесе құранды жұрнақтар қатарына қазақ тіл білімінде **-шылық/-шілік** аффиксі жатады. К.Аханов «Күрделі (біріккен) сөздердің құрамындағы сыңарлар (түбірлер, негіздер) дербестігін жойып, бір-біріне қалай кірігіп кететіні сияқты, құранды жұрнақтардың құрамындағы сыңарлар да (жалаң жұрнақтар) дербестігін сақтамай, өзара бір-біріне кірігіп (сіңісіп) кетеді. Соның нәтижесінде құранды жұрнақ бір тұтас жұрнақ ретінде ұғынылады» деп түсіндіріп, *-шылық/-шілік* құранды жұрнағының –шы және –лік жұрнақтарының кірігіп, бөлшектенбейтін бір тұтас жұрнаққа айналғанына тіршілік сөзін мысал ретінде келтіреді [46, 41б.]. Аталған құранды немесе күрделі жұрнақ *адамгершілік, жауапкершілік, қанағаттанушылық, тәуекелшілік* деген терминдер құрамында кездеседі. Әрине, мұндай сөздер қатары санаулы, бұл жұрнақ өнімді аффикстер қатарына жатпайтындығын танытады. Аталған сөздер дерексіз зат есімдер болып табылады. Алғашқы екі мысалда бұл жұрнақ парсы тілінен енген *-гер* жұрнағынан кейін жалғанса, *қанағаттанушылық* сөзінде қимыл есімін туғызатын *-у* аффиксінен кейін жалғанып тұр, соңғы мысалда арабтың түбір сөзіне тікелей жалғанып тұрғанын көреміз. *Тәуекелшілік* термині нарыққа, экономикаға қатысты терминдер қатарында «бірдеңеге бас байлау, тәуекел ету» деген мағынада (риск) қолданылуда, мысалы: *Депозит ставкасы өскен сайын тәуекелшілік (риск) қоса қабаттасады* (Жас алаш). Бұл сөздің жаңа атау екенін жақша ішіндегі орысша баламасының қоса берілуінен де байқауға болады, жаңа терминді түсіндіру мақсатында оның баламасымен қоса ұсыну тәсілі терминнің қолданысқа енгізу әркетінің алғашқы сатысында қолданылатыны мәлім. *Адамгершілік, жауапкершілік* сөздерінің құрамындағы *-гер* біздің тілімізде *айыпкер, саудагер, ардагер* сияқты сөздер құрамындағы парсы тілінің аффиксі, бірақ парсы тілінің өзінде *адамгер, жауапкер* деген сөздердің қолданылмайтынын анықтадық, мұндай сөздер парсы тілінің сөздігінде тіркелмеген. Демек бұл сөздер түркі тілдеріндегі ізденістердің жемісіне ұқсайды.

Қазақ тілінің **-дас,-тес, -лес** аффикстерін қабылдаған термин сөздер қатарына *отандас, әріптес, пікірлес* секілді санаулы сөздердің құрамында кездесіп, шыққан жерінің қызметінің ортақтығын білдіреді. Осы мысалдағы *әріптес* сөзінің шығу төркінін *әріп* (буква) сөзімен шатыстыруға болмайтынын ескерте кетуді жөн көрдік. *Әріптес* сөзі арабтың *харф* деген сөзінен емес, *حرفة* [хирфатун] деген сөздің көпше түрі *حرف* хираф сөзінен шыққан деуге негіз бар. Хираф араб тілінде «кәсіп» деген мағынаны береді,

олай болса *әріптес* «белгілі бір кәсіп саласында бірге жұмыс істейтін, ортақ қызметтегі адам». Келтірілген мысалдар санының аздығы бұл аффикстің өнімсіз жұрнақтар қатарына жататынын көрсетеді.

Араб, парсы сөздеріне қазақ тілінің бірнеше морфемасы белгілі бір тәртіппен, бірінен кейін бірі жалғанып, терминдер жүйесінен орын алған. Мұндай күрделі аффикстерді қабылдаған шығыс сөздері терминдер жүйесінде молынан кездеседі. Аффикстердің белгілі бір тәртіп бойынша жалғануы грамматикадағы жүйелі қатынастарға негізделеді. «Жүйелі қатынас, қалыптасқан заңдылық сөздерге аффикстердің жалғануын да белгілі жүйеге келтіреді», – деген К.Аханов пікіріне сүйенсек [46, 30б.], араб, парсы элементтерінің де қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне толық бағынғанына көз жеткіземіз. Мұндай күрделі аффикстер қатарына **-ты+лық/-ті+лік; -сыз+дық/-сіз+дік** аффикстерін жатқызуға болады.

-ты+лық/-ті+лік құрама аффикстің құрамындағы *-ты/-ті* аффиксі арқылы араб, парсы тілдеріндегі дерексіз зат есімнен қатыстық сын есімдер жасалса, одан *-лық/-лік* жұрнақтарының көмегімен дерексіз мағынадағы зат есімдер жасалады, мысалы: *салиқалылық, мәдениеттілік, құпиялылық, пәрменділік, ақылдылық, әдептілік, дәулеттілік, өкілеттілік*. Ал **-сыз+дық/-сіз+дік** жұрнақтары арқылы болымсыздық мағынадағы дерексіз зат есімдер жасалады, яғни алдыңғы аффикстің қарама-қарсы мағынадағы варианты болып табылады, мысалы: *парықсыздық, қауіпсіздік, риясыздық, жауапсыздық, әрекетсіздік, арсыздық*.

Қорыта келгенде, араб, парсы сөздері қазақ тілінің морфологиялық заңдылығына бағынып, игерілген, олар қазақ тілінің төл сөздеріне айналып, жаңа термин қалыптастыруда қазақ тілінің жұрнақтарын қабылдайды. Терминжасамның тек өзіне ғана тән үлгілері, тәсілдері жоқ, ол жалпы әдеби тілдегі сөзжасамның өнімді тәсілі - сөз тудырушы аффикстердің көмегімен жасалады. Бұл жөнінде орыс ғалымдарының пікірі мынадай: «Язык науки не располагает совершенно отличным словообразовательным аппаратом с присущими только ему приемами, способами и средствами создания терминов. Однако язык науки на основе системы словообразования общелитературного языка создает свою словообразовательную подсистему, в составе которой отрабатываются и отбираются приемы и ресурсы, дающие возможность обеспечить словообразовательно-функциональную качественность терминологической лексики» [47, 116б.].

2.2 Кірме терминдердің жасалу жолдары

Синтаксистік жолмен жасалған терминдер. Терминдер жүйесінде араб, парсы сөздері күрделі терминдер құрамында кездесіп, терминденудің құрылысындағы негізгі материал болып табылады. Біріккен сөздерден жасалған терминдерді екі компоненті де шығыс элементі болуы мүмкін, мысалы: *мәтіннама* (текстология), *мазмұнхат, құснихат* (каллиграфия), *кітапқұмар, қазанама, өмірбаян, өнеркәсіп, айыпақы, айыппұл және т.б.* Бұл сөздердің бірқатары араб тілінен тікелей алынған болса, яғни араб, парсы тілдеріндегі қолданыстағы дайын тіркестерді пайдалану арқылы терминделген. Мысалы,

құсни хат тіркесі арабтың *فن حسن الخط* фәнну-хусни–л-хат тіркесіне шыққан, бұл тіркес парсы тілінде де бар, парсы тілі арқылы қазақ тіліне сатылай енген тіркес.

Соңғы кезде тілімізде жаңа қолданыстағы күрделі сөздер көптеп дүниеге келіп, термин ретінде қалыптасуда. Мұндай сөздерді ғалым Б.Қасым мазмұн жағынан жаңа сипат алған сөздер деп қарастырады [48, 86.]. Мұндай күрделі атауларға арабтың *хат*, *ақы*, парсының *жай*, *гүл* сөздері тірек болып, біріккен зат атауларын жасады, әлі де жаңа терминдік тіркесімдер жасауға ұйытқы болып, өнімді түрде қолданылуда. Соңғы уақытта *жеделхат*, *жазбахат*, *мазмұнхат*, *сенімхат*, *қатынасхат* секілді біріккен сөз-терминдер пайда болды. Кезінде А.Байтұрсынұлының ғылыми айналымға енгізген бірқатар сөздерінің қатарында *заманхат* термині бар екен. Бірақ мұндай терминдер кейін шетқақпай қалып, орысшаларымен ауыстырылған [49, 83б.]. *Қарінсауыт* сөзі де екі лексемадан тұрады, бірінші сыңары *әріп* сөзі де, екіншісі *сауыт*, бұл термин полиграфияда «әріп құятын қалыптың бір түрі, лигатура», бұл терминнің қазақ тіліндегі *сиясауыт* деген сөздің үлгісінде жасалғаны күмән туғызбайды. Сондай-ақ *өмірбаян* сөзі әдеби тіліміздің лексикалық құрамында да, терминдер жүйесінде де әбден орныққан сөз. Арабтың *ақы* деген сөзінің көмегімен *зейнетақы*, *айыпақы*, *еңбекақы*, *сыйақы*, *төлемақы*, *қаламақы*, *жәрдемақы*, *жалақы*, *өтемақы* деген жаңа терминдер жасалды. Мысалы: Елбасы өз сөзінде осы топтың тұрмысын жақсарту мақсатында 1 шілдеден бастап зейнеткерлерге, еңбек өтіліне, *жалақысы* мен тағайындалған *зейнетақысының* мөлшеріне қарамастан 3 мың теңге қосымша негізгі *зейнетақысына* төлем жасап, *зейнетақысының* орташа мөлшерін 12 мың теңгеге өсіру керектігін ... жеткізді (Егемен Қазақстан, 01.06.05). *Ақы* арабтың *حق* хаққун деген сөзінен шыққан, бұл сөздің өзі қазақ тіліне бірнеше мағынасында кірген, аталған біріккен сөздерде хаққ сөзі сөздік ұясындағы үшінші «нәсіп (вознаграждение, плата)» деген мағынасында қолданылып тұр. Араб тіліндегі осы сөзден шыққан *құқы*, *құқық* варианттары заң саласындағы термин. *Жай* (парсының *جای* сөзі) сөзінің қатысуымен жасалған күрделі терминдерге *мекенжай*, *әуежай*, *мұражай* секілді жаңа қолданыстар жатады. Қазақ тіл білімінде мұндай сөздерге аффиксоид дәрежесіне жеткен сөздер, жалпылық қасиеті басым сыңарлар деген ат берілуде [49, 139б.]. Осылайша кірме сөздердің кейбіреуі дербес лексикалық бірлік, дербес сөзден терминтүзілімде аффиксоидтар дәрежесіне жеткен.

Енді біріккен сөздерден тұратын терминдер тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін пайдалана отырып, орыс тіліндегі терминдерді **калька** тәсілімен аудару арқылы жасалған. Мұндай біріккен сөздердің құрамындағы бірінші компонент қазақ сөзі болса, екінші компоненті араб не парсы сөзі. Мысалы: *кітапбасу*, *мәтінтану*, *дүниетаным*, *кәсіподақ*, *бетесеп*, *әуежай*. Араб, парсы элементтері орыс және интернационал сөздерімен де бірігіп жаңа термин жасау ісінде қолданыла бастады. Орыс тілі арқылы енген *радио*, *теле*, *макро*, *микро*, *квази* секілді элементтер арқылы жартылай калькалар жасалынды. Мұндай терминдерді Н.Уәли будан (гибрид) сөздер деп те атайды. Мұндай сөздер қатарына *радиохабар*, *радиосұхбат*, *радиоқызметкер*, *радиомәтін*, *теледидар*,

телемұнара, микроғарыш, макродүние, телефонхат және т.б осы секілді терминдерді жатқызуға болады.

Аударма тәсілі арқылы қалыптасқан терминдер. Калька арқылы тілде жаңа номинациялар пайда болды, терминдер жүйесінде жаңа атаулар дүниеге келді. Калька тәсілінің қазақ терминілімінде қолданыла бастауын ғалым Б.Момынова алғашқы баспасөздерімен байланыстырады: Қазақ қауымының бұрын ұғымында жоқ атауларды атап-түстеуде, қолданыстағы төл сөздердің өрісін кеңейтіп, олардың сөзжасам саласындағы ерекше өнімділігін ашуда, жаңа номинациялық атаулар ретінде қолданылуда қозғалыс жасады [50, 177б.]. Ғалымның «төл сөз» деп отырған атауының ішінде сол кезеңде игерілген араб, парсы сөздерінің кіретініне дау жоқ. Калька терминжасамдағы аса тиімді тәсілдердің бірі ретінде қолданылып, осы аударма ісіне араб, парсы сөздерінің мүмкіндіктерінің әлі де сарқылмаған, мол екендігін көрсетті. Калька тәсілі арқылы қоғамдық өмірдің даму қарқынына байланысты орыс тілінен енген сөздер шығыс элементтерімен аударылды. Мәселен, қазақ тіліндегі статус-мәртебе-дәреже-лауазым синонимдік қатарындағы статус сөзінің баламалары ретінде араб сөздері қатысып отыр. *Статус* атауын *мәртебе* сөзімен алмастыру біршама уақыт өткеннен соң нормаланып, тілге сіңді. Калька жасау арқылы дүниеге келген жаңа терминдік тіркестерге мыналар жатады:

1. Араб және парсы тілдерінің тіркесуі арқылы жасалған тіркестер: *сауда шарттары, әлеумет пікірі, мемлекет қазынасы, құқықтық мемлекет.*

2. Шығыс сөздерінің қазақтың төл сөзімен тіркесуінен жасалған тіркестер: *арнайы жад, қаріп түрі, халықаралық саясат, ішкі саясат.*

3. Кальканың жартылай калька деп аталатын түрі күні бүгінге дейін өміршеңдігін сақтап келеді, әрине мұндай жартылай калькалар саны онша көп емес, әсіресе астрономия, математика секілді жаратылыс және нақты ғылымдар саласына қатысты терминдер жасауда қолданылуда. Орыс тілі арқылы енген *авто, агро, макро, микро, кавзи* префикстері шығыс сөздерінің алдынан жалғанып қолданылуы арқылы ғылым мен технологияға қатысты салаларда жаңа терминдер қатары молайды. Мұндай терминдер қатарына *макродүние (макромир), геосаясат (геополитика), микроғарыш (макрокосмос), этносаяси* сияқты (этносаяси жағдай) сөздерді жатқызамыз.

Терминжасамда калька тәсілінің тиімді пайдаланылып отырғанын академик А.Қайдар : «Ана тілінің мүмкіншілігін пайдаланудың тағы бір жолы – калька тәсілі, яғни орыс не шет тілдерден енген жеке, күрделі терминдерді тұлғалық, мағыналық, құрамдық ерекшеліктерін сақтай отыра, өз тілімізге сөзбе-сөз аудару» деп атап көрсетеді [37, 186.].

Қорытындылай келе, қазақ терминжасамында калька тиімді тәсіл ретінде қолданылып отыр. Калька тәсілі арқылы жаңа атаулар мен атаулық тіркестер, жартылай калька арқылы номенклатуралық атаулар дүниеге келді. Енді олардың терминдер жүйесіндегі ғұмыры қаншалықты ұзақ, баянды болады – оны уақыт көрсетеді.

Қазіргі кезде шығыс тілдік элементтерінің қайта терминденуге бет бұрғаны мерзімді баспасөз, оқулықтар, жанадан түзілген терминологиялық сөздіктер беттерінен көрініп-ақ жүр. Терминденудің бастапқы кезеңіне тән бұл жаңа

сөздердің жанына жақша ішіне оны түсіндіріп, не болмаса баламасын беру үрдісі сақталып отыр. Бұл қоғамдық қажеттілікті өтеуге жұмсау жолындағы талпыныс екені белгілі. Мәселен: қолдан жасалған зұлматты (саяси ұғым - геноцид) ол діни ұғым нәубетпен (аспаннан түскен Құдайдың қарғысы) шатыстырады (М.Тәтімов, ҚӘ). Бұл мысалда әдеби тілдегі *зұлмат* сөзі *геноцид* деген саяси терминнің баламасы ретінде ұсынылып отыр. Қазір де осы екі термин жарыса қолданылып, терминдер сөздігіне екеуі де енгенін айта кету керек.

Сол сияқты араб, парсы тілдерінен енген лексика қазақ тілінің байырғы лексикасы ретінде игеріліп, солармен қатар жұмсалатыны, олардың күрделі сөз жасауға қатысуында ешқандай бөтендік танытпайтындығы қос сөздер, күрделі тіркестер құрамындағы қызметтерінен анық көрінеді. Мысалы, *айла-шарғы* (махинация), *ар-ождан*, *ар-ұят*, *әдет-ғұрып*, *қадір-қасиет*, *мінез-құлық*, *қалып-күй*, *үгіт-насихат*, *дәрі-дәрмек* секілді қос сөздердің құрамындағы компоненттердің не біреуі (мінез-құлық, қалып-күй, үгіт-насихат), не екеуі де (ар-ождан, қадір-қасиет, әдет-ғұрып, дәрі-дәрмек) шығыс сөздері. Ал олардың күрделі тіркестердегі қолданысында ешқандай өзгешелік байқалмайды. Терминдер жүйесінде *ақ ниеттілік*, *қара ниеттілік*, *бұқаралық ақпарат құралдары*, *ғарыш айлағы т.с.с.* сөз тіркестерінде кірме сөздер төл сөздер санатында қолданылатындығын, олардың ерекшеленбейтінін, тілге сіңісті болып кеткен байырғылығын танытады.

2.3 Араб тіліндегі қалпын сақтап қабылданған сөздер

Қандай да бір тілге енген кірме элементтердің өздеріне ғана тән нақты белгілері туралы мәселені көтеріп, оған ден қойған ғалымдар Я.К.Грот, Е.Ф.Карский, Г.Павский, Г.Ф.Брандт секілді ғалымдардың көтерген мәселесі қазіргі лингвистикада өзектілігін жойып, ендігі жерде кірме элементтердің қабылдаушы тілдегі игерілу проблемасына қарастыруға әкелді. Дегенмен, кейбір ғалымдар кірме элементтердің бірқатар сыртқы белгілеріне қарап, оларды айқындауға болатынын айтады. Тіл білімінде мұндай белгілер саны алтау: 1) фонетикалық, 2) графикалық, 3) морфологиялық, 4) сөзжасамдық, 5) синтаксистік, 6) семантикалық.

Қазақ тілі фонетикалық жүйесінің біраз ерекшеліктері әр түрлі дәуірде басқа мәдениеттермен, тілдермен қарым-қатынаста болудың, әр түрлі байланысқа түсудің нәтижесі іспеттес қалыптасқаны жөніндегі пікірлер айтылып келеді [13, 52б.]. Біз қазақ тіліне еніп, терминдер жүйесіне қабылданған араб, парсы элементтеріне қатысты белгілерді қарастырамыз. Шығыс сөздері қазақ тілінде белгілі бір дәрежеде игерілсе де, оларды өзге лексикалық бірліктерден оқшаулап, бөлектеп тұратын белгілері жоқ емес.

Араб, парсы кірме сөздерінің **фонетикалық белгілеріне** олардың құрамындағы қазақ тілінің табиғатына тән емес дыбыстардың болуын жатқызамыз. Қазақ тіл біліміде талас туғызып жүрген фонема - *ә* дыбысы. «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінде» *ә* әрпі жалаң сөздердің бірінші буынында жазылады деп көрсетілген. «*Ә* фонемасының қазақ тілінде сирек кездесуінің (онда да көбіне бірінші буында кездесуінің басты себебі –

оның қазақ тіліне басқа күншығыс тілдерінен келген сөздермен байланысты болуы керек. Профессор Н.В.Юшманов, профессор Е.Д.Поливанов т.б. мамандардың пікірі бойынша ә фонемасы сол күншығыс тілдерінің әсерінен пайда болса керек. Бұл пікірдің жаны бар. Өйткені *hap, hariḥ* т.б. сөздердегі *h* фонемасы біздің тілімізде нөлге айналады. Осының салдарынан *ha* тізбегі ә фонемасын тудырған болуы керек» [51, 107б.] деген пікір түркітанушы ғалым М.Томановтың еңбегінде де кездеседі: «Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі өз заңдылықтары, өз ерекшеліктері ыңғайымен ғана дамыған жоқ. Әр дәуірде түрлі тарихи-әлеуметтік жағдайларда қазақ тілі басқа тілдермен байланысқа түсті. Соның нәтижесінде фонетикалық жүйеде бұрын жоқ ерекшеліктер мен құбылыстар пайда болып, қалыптасты. Ғасырлар бойы араб, парсы тілдерімен қатынас нәтижесінде сөздің абсолют басында, бірінші буын құрамында айтылатын ғ, г, ә дыбыстары қалыптасты» [52, 5б.]. Әрі қарай ғалым ә фонемасының түркі тілдерінің бірсыпырасында шығыс тілдерінің әсерімен қалыптасты дейтін пікірдің жаны бар екенін айтып, мынадай тілдік фактілермен дәлелдейді: «Араб, парсы тілдерінің өзінде ғ, х, немесе соларға жақын дыбыстардан басталатын сөздер қазақ тілінде ә-ден басталып, қалыптасқандығы байқалады. Қазіргі қазақ тіліндегі *Әкім, Әлі, Әли* т.б. сөздердің шығыстық нұсқасына жақын түрі *Хакім, Ғали*. Бұл пікірге тағы бір себеп – бұл фонема қазақ тілінде тек сөздің басқы позициясында айтылады. Осыған ұқсас жағдай оңтүстік-батыс тілдерінде де бар. Мысалы, азербайжан тілінде сөз ортасында айтылуға тиіс ғ, *h* дыбыстарының орнына созылыңқы естілетін ә дыбысы қолданылады. Оңтүстік қазақтары тілінде ә дыбысы өте жиі кездеседі. Бұл оған Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда, арабизм мен парсизм ықпалының молдығына байланысты. Әр сөзінің арғы түбі *Һәр* екені мәлім. Осы түбірден тараған сөздер де сондай: *әркім, әрдайым, әр алуан, әр кез, әр қилы* т.б. Ал *әскер, әуе, әуел* сөздері өз нұсқасында *ғаскер, ғауа, ғауал* түрінде түрінде дыбысталған» [52, 11б.]. Айтылғанға түзету ретінде қосарымыз, қазақ тіліндегі *әуел* сөзінің төркіні - арабтың *әууәл* сөзі екендігі. Ал қазіргі кезде ә фонемасының көнеден келе жатқаны, оның түркі тілдеріне тән дыбыс екендігі дәлелденгенін С.Мырзабектен келтіреді [53, 50б.]. Дегенмен, қазақ тілінде ә дыбысын е-нің ығыстырып шығарғаны айтылып жүр. Бас буында болмаса, байырғы сөздерде ә ұшырамайды екен [53, 50б.]. Тілдің дыбыстық жүйесіндегі бұл құбылысты белгілі ғалым Б.Сағындықұлы былай түсіндіреді: «Тілдердің қисапсыз ұзақ уақыт бойы дамуы нәтижесінде тіл арты, тіл ортасынан айтылатын дауыстылар да, дауыссыздар да тіл алдына қарай ығысқан. Сөз жоқ, бұған табиғат жағдайлары, адам организмінің өзгеруі (аласаруы, кішіреюі, т.б.) әсер еткен. Қиыннан оңайға қарай ұмтылу заңы да бұл ретте бейтарап қала алмайды» [54, 91б.]. Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ә дыбысынан басталатын **870** сөз бар болса, соның 53-і араб сөзі, 17-сі иран сөзі (барлығы 70 сөз) деп көрсетілген. Араб сөздері 180 туынды сөзге, ал иран сөздері 49 туынды сөзге ұйытқы, негіз болған, бас-аяғы қазақ тілінде 229 туынды сөз жасалыпты /ҚТТС, 1-т./ . Мысалы: *әсел, әдіс, әлем, әріп, әлек* т.с.с. Сол сияқты екінші буында ә жазылатын сөздердің түгеліне дерлігі араб, парсы сөздері: *әзәзіл, дүбәра, дүдәмал, дәмкәс, еммәт (кіт.), күләбі, кәләпара, күлдәрі, күмән, күнә,*

кінә, мүкәммал, мүләйім, мүсәпір, мәрмәр, мүһәзин (діни), мүшәйра, нәмәрт, пірәдар, тәбәрік, тәнәпіс (кітаби), іңқәр т.б. *Бісмиллә//нісмиллә* және *кәнизәк* деген екі сөздің үшінші буынында кездеседі екен [53, 51б.], бұл сөздердің біріншісі арабтікі болса, екіншісі парсы тілінен енген.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес дыбыс – **h** дыбысы. Бұл фонемамен келетін сөздер де қазақ тілінде аз. Аталған фонема *гауһар, жауһар, қаһарман, қаһар, жиһан, жиһаз, шаһар, жиһангез*. Бұл дыбысты Н.Сауранбаев ф, х, в дыбыстарымен бірге қазақ дыбыстарының қатарынан шығарып тастағанын айтады [55, 42б.]. Фонетика маманы С.Мырзабектен де бұл дыбыстың *аһ, аһла, гауһар, жауһар, жаһіл, жаһһанам, жаһат, жаһілдік, қаһар, қаһарман, маһһур, шаһар, жиһан* сияқты сөздер құрамында, яғни негізінен араб-парсы сөздерінің құрамында кездесетінін айтады [53, 77б.]. Л.Рүстемов бұл дыбыс араб және парсы тілдерінің лексикалық элементтерімен бірге қазақ тіліне ауысқанында толық негіз бар деген қорытынды жасайды [9, 82б.], сонымен бірге бұл дыбыстың әртүрлі позициядағы қалпына толық сипаттама береді.

Қазақ тілінің табиғатына жат екінші бір дыбыс – **х**. *Хат, хабар, хал, ахуал, халық, халайық* секілді араб тілінен енген сөздердің құрамында сақталып жеткен болса, кейіннен ол сөздер фонетикалық жағынан игеріліп, көптеген сөздерде **х** дыбысы **қ**-ға айналған, мысалы: *хауф – қауіп, хатар – қатер, хал – қал, рахмет – рақмет*. Алайда кей уақытта қазақ тіліндегі **х** дыбысын орыс тілі арқылы енген сөздердегі осыған ұқсас дыбыспен шатыстыру бар екенін ескертеміз. Мәселен, ғалым С.Мырзабектен аталған дыбыс туралы мынаны айтады: «**Х** әрпі қазақ топырағына 1938 жылы табан тіреп, орыс сөздерінің құрамында қолданылып келе, төл (**к**) дыбысымызды тықсыра бастады. Оған себеп бірсыпыра сөздерімізде **х** әрпі жазылатын болды. *Хат, хабар, хал, халық, хан, хикмет, хикая, махраб, Михраб, мәслихат, мұхит, насихат, рахман, рух, рухани, сахна, Ахмет, Махмұт, сұхбат*. Қырқыншы жылдарға дейін жай ғана **қ**-мен жазылып келген бұлардың дені кірме сөздер». Ғалымның мысал ретінде келтірген бұл сөздерінің бәрі араб және парсы кірме сөздері. Ал зерттеуші келтірген *шахта, механика, техника, феллах, цех, чех* сөздері [53, 76б.], сөз жоқ, орыс тілі арқылы терминдер. Сонымен бірге ғалым бұл дыбыстың сөз ішінде айтылуын жат көрмейді, ал сөз басы мен сөз аяғында айтылуын жөн көрмейді. **Ф, х, ц, ч, щ** дауыссыздарының қазақ тілінің төл дыбыстары еместігін, олардың қазақ тіліне ену кезеңі туралы М.Томанов былай дейді: «Бұл дауыссыздар осы дыбыстар айтылатын сөздермен бірге келіп орнықты. Дегенмен бұл дыбыстардың кейбірінің қолданылуы қазақ әдеби тілінің тарихында бой көрсеткені бар. XVIII-XIX ғасырларда қолданылған «кітаби тіл» деп аталатын тіл құрамында *ф, х, ч* дыбыстары қолданыс тапқаны рас. Алайда ол тіл (кітаби тіл) көбінесе азын-аулақ оқығандардың ана тілі болды да, халық арасында кең қолданыла алмады» [56, 8б.].

Байырғы қазақ сөздерінде мына заңдылықтар сақталады: қазақ тілінде сөз басында *т-д, б-м, б-п* ауысулары кездеседі және олар сөз мағынасына бейтарап болады. Түркі тілдерінің кейбір топтарымен салыстырғанда, қазақ тілінде сөз басында **т** (**д**-ға қарағанда), **б** (**п**-ға қарағанда), **қ**, **к** (**ғ**, **г**-мен салыстырғанда) жиі

қолданылады. Сөз соңында *б, д, з, г* дыбыстары кездеспейді. Ал сөз басында *р, л* дыбыстары айтылмайды [53, 22б.]. Осы айтылған заңдылықтар кірме элементтерде сақталмайды. Қазақ тілінің төл сөздері *ғ* ұяң дыбысынан басталмайды, көне түркі тілінде де сөздің абсолют басында *ғ, г* дыбыстары жұмсалмаған, байқап отырсақ, *ғ* дыбысынан басталатын сөздердің түгелге дерлігі араб, парсы сөздері. Мұндай сөздердің саны қазақ тілінде 667 екен де, оның дені кірме сөздер екен [55, 73б.]. Мысалы: *ғарыш, ғайбат, ғалым, ғылым, ғашық, ғасыр, ғайып, ғалам, ғазауат, ғақлия, ғибадатхана, ғажап, ғақлия* және т.б. Сонымен бірге *ғ* дыбысы сөз ортасында келген *бағзы, бағбан, Қағба, қағаз* секілді азғантай ғана сөздер тобы да шығыстікі болып есептеледі. Қазақ тіліндегі дауыссыздар тіркесін қарастырған еңбекте *ғ, б* ұяңдар тіркесі екі-ақ сөзде ұшырайтындығы көрсетілген, олар *бағбан* және *Қағба* сөздері. Байырғы сөздерде мұндай дыбыстар тіркесі мүлде ұшыраспайды, болуы да мүмкін емес екен, мұндай тіркестерді «жасанды дыбыс тіркестері» деген атайды [53, 95б.].

Қазақ тілінде сөздер ешқашан ұяң *б, д* дыбыстарына аяқталмайды. Бұл заңдылыққа бағынбайтын сөздер саны тілімізде санаулы, оларға мына сөздерді жатқызамыз: *араб, жад*. Сондай-ақ буынның соңындағы ұяң дыбыстардың да сақталуы бөгделікті танытатын белгілердің біріне ұқсайды: *абзал, аброй, ағзам*. Қазақ тіліндегі төл сөздер *р* сонор дауыссыз дыбысынан басталмайды, бұл құбылыс та қазақ тіліне араб және парсы тілдерінен енген элементтерге тән, мысалы: *рас, ресми, рәміз, риясыз, рұқсат, рақым, риза, рух, рухани, реніш, рахман, рәсуа* т.с.с.

Сол сияқты *п* дыбысынан басталатын сөздердің дені араб, парсы тілдерінен енген. Түсіндірме сөздікте олардың жалпы саны 991 болса, оның дені кірме болып келеді [53, 67б.]. Мысалы: *пайда, парыз, пайыз, пікір, перзент, пайым, пақыр, пір, періште, пәтуа, патша, пәрмен, парық, парақ*. *П* дыбысынан басталатын сөздердің кірмелігін танытатын белгінің бірі олардың әрқайсысының *б*-дан басталатын фонетикалық вариантының болатындығында. Сөз басындағы *б* мен *п* айтуда, тіпті жазуда да кейде жарысып жүреді: *байым – пайым, балуан – палуан, барабар – парпар, батсайы – патсайы, бәле – пәле, бұйда – пйда, балау – палау, бәтуа – пәтуа, бейіл – пейіл, пенде – бенде, бісміллә - пісміллә* т.б. [53, 67б.].

Сөз басында *д* дыбысының келуін де С.Мырзабектен түркі тілінің табиғатына жатпайтын құбылыс деп түсіндіреді. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, көне түркі сөздігінде *д*-дан басталатын түркі сөзі жоқ. Тіпті қазіргі қазақ тіліндегі *дала, дауыс, де* (етістік) секілді сөздер де *т*-дан жырылып шыққан, о бастағы *тала, тауұш, те* сөздерінен шыққанын айтады. Жалпыхалықтық болып кеткен *дон*-тың өзі жергілікті айту ерекшелігінің негізінде *пайда* болғанын ескертеді [53, 71б.]. Көне түркі тілінде *д, з, л, п, р* дыбыстарынан сөз басталмағанын М.Томанов та ескертіп [52, 26б.], ол қазақ тілінде сөз басында айтылатын *ғ, г, д, з*, кейде *б* дыбысы да таза түркілік құбылыс еместігі тарихи салыстырулар арқылы белгілі болғанын айтады [52, 43б.]. Шындығында да байқап отырсақ, тіліміздегі *заман, зерек, зейін, зер, запыран, зергер* секілді сөздер араб, парсы тілінен енген, сондай-ақ *дешти, дәурен, дәрі, дәрмен, делдал, десте, дән, дәнек, данышпан, дерт, дауа, діл,*

ділмар, дәріс, дарбаза, дәліз секілді д дыбысынан басталатын сөздер де шығыс тілдерінен енген лексика екенін айтқымыз келеді.

Қазақ тілінде ж дыбысы тек қана *быж, күж, қыж, мыж, быж-тыж, шыж* сияқты еліктеуіш сөздердің соңында келмесе, төл сөздердің аяғында ұшыраспайды, ж дыбысы *лаж, тәж, мұқтаж, талан-тараж, уәж* секілді санаулы кірме сөздерде ғана кездеседі.

Қазақтың тілінің байырғы сөздері г дыбысынан басталмайды. Сондықтан да *гүл, гауһар, гәп* секілді сөздерді кірме элементтерге жатқызуға болады. Сол секілді *саф, мүфти, фәни* секілді азғандай сөздерді де араб тілінің сөздеріне жатқызуға негіз бар. Сөздер санының шектеулі болуы оның бөтендігін, кірме сөз екендігін танытатын бірден бір белгі.

Дыбыстардың үндесуі немесе үндестік заңы – қазақ тіліндегі ең басты заңдылық. Бірақ осы үндестік заңына бағынбайтын әжептәуір сөздер қатары бар. Сингармонизмге бағынбау – кірме сөзді анықтайтын белгінің ең бастысы. Тіліміздегі *мұғалім, кітап, қазір, қадір, қате, қауіп, қабілет, қасиет, емтихан, ақырет, рахмет, қызмет, мейман, мейрам, Хасен, әйбат, ділда, ләззат* т.б. сөздер сөздіктерде осылай жазылып, тұрақтаған. Бірақ мұндай сөздерге қазақ тілінің аффикстері жалғанғанда соңғы дыбыстың жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады, яғни мұндай сөздер қазақ тілінің морфологиялық жүйесінің заңдылығына бағынады. Кірме сөздерді танудың бірден-бір критерийі болған бұл заңдылықтың бұзылуының себептерін ғалым С.Мырзабектен мынадан көреді: «Тіліміздегі байырғы түбірлер тіл үндестігіне толық бағынады, яғни түбір ішінде жуан дауыстылар бірыңғай, жіңішке дауыстылар өз алдына тіркес құрайды деген сөз (заңның өзі осыдан туған). Ал бұл заңға бағынбайтын кірме сөздер «оқығандардың» еліктеуінің, олақтығының (араб-парсы сөздері), оспадар өктем дәуірдің ызбарының (орыс сөздері) нәтижесі, салдары түрінде танылуға тиіс», ғалым бұлай айтып, жазуды «тіл үндестігіне қастандық» деп бағалайды [53, 145-147б.].

Қазақ тілінде сингармонизм заңына бағынбай, жуан түбірге де, жіңішке түбірге де талғаусыз жалғанатын қосымшалар бар. Олар парсы тілінен енген қосымшалар не болмаса қосымшаға айналып болмаған тілдік элементтер. Мұндай кірме қосымшаларға төмендегілер жатады: **-бан** (мейір-бан,); **-дар** (есеп-дар, білім-дар); **-кент** (Құмкент, Шымкент, Жаркент); **-кар** (күнә-кар); **-кер/-гер** (айла-кер, қалам-гер); **-кей/гөй** (ақыл-гөй, бата-гөй); **-күнем** (маскүнем, пайда-күнем); **-қой** (кәсіп-қой); **-қор** (бәле-қор, бейнет-қор); **-паз** (өнер-паз, білім-паз); **-стан** (гүл-стан, Өзбек-стан, Тәжік-стан); **-хана** (кітап-хана, дәрі-хана, ем-хана, дәм-хана).

Кірме сөздердің *графикалық ерекшелігіне* қабылдаушы тілге тән емес әріптердің қолданылуы болып табылады. Қазақ тіліне жат, бірақ араб және парсы тілдеріндегі сөздермен келіп, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінен орын алған әріптерге **х, һ, ф** әріптерін жатқызып жүр: *халық, хабар, хош, гауһар, жиһан, жиһаз, фәлсәфа, фатиха, факих* т.с.с. Айта кететін нәрсе, ф әрпімен жазылған сөздердің бірқатары, мәселен, *кофе, факих, феллах* сөздері орыс тілі арқылы енген араб сөздері. Бірақ ф дыбысы орыс тілінің табиғатына да жат, кірме дыбыс, орыс тілі арқылы енген сөздерде араб тілінің дыбыстары мен

әріптері сақталған. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне енген х, һ фонемаларын таңбалайтын әріптерді қазақ әліпбиіне ендіру қажеттігін А.Байтұрсынұлы тұңғыш рет 1912 жылы айтады. Бұл мәселені араб, парсы тілдерінен қазақ тіліне еніп, ассимиляцияға ұшыраған сөздерге байланысты көтереді де, қазақтың өз сөзі болып кеткен араб, я парсы сөздерін (адал-халал, арам-харам, әл-хал, ән-әһн) қазақ тілінде сақтау керек екендігін жақтайды. Осындай көзқарастың ғылыми тұрғыдан дұрыстығын нақты дәлелдеу үшін А.Байтұрсынұлы басқа тілдердегі қолданыстарды мысалға алады да, сол тілдерге ассимиляцияланып енген сөздердің қарым-қатынас құралы болып қызмет атқаратындығын айтады [57, 31б.]

Араб тілі мен қазақ тілінің дыбыстық жүйесіндегі айырмашылық шығыс сөздерінің қазақ тіліне бірнеше фонетикалық дублеттер түзіп қолданылуына әкелді. Араб сөздерінің қазақ тілінде әртүрлі графикалық тұлғада жазылуы, орфограммалық ала-құлалылықтың орын алуын академик Р.Сыздық ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан кітаби ақындардың шығармашылығынан басталғанын айтады [43, 200б.]. Кітаби ақындар шығармаларындағы араб, парсы сөздері түпнұсқадағы графикалық тұлғасына сай жазылды, мұның себебі ортаазиялық ортақ әдеби тіл – шағатай тілінің дәстүрін ұстанғаннан болатын. Жазудың графиканың дәстүрлі-тарихи принципін ұстаған. Бұған мүмкіндік жасаған араб жазуының қолданылуы еді. Орыс жазуына көшкен кезде бұл принципке деген беріктік әсерінен бір лексеманың әртүрлі дублеттері түзілді. Қисса-дастандардағы араб, парсы сөздерін зерттеген ғалым Б.Жұбатова араб сөздерінің фонетикалық дублеттер түзуінің негізгі себептерін ашып береді [42, 46-50б.]. Араб, парсы сөздерінің орфограммаларының бір ізге түспеуі әлі күнге дейін сақталған. Күні бүгінге дейін *философия* сөзі газет бетінде бірде *философия*, бірде *пәлсапа*, *пәлсафа*, *фалсафа* болып, әр түрлі қалыпта жазылып жүр, әлі бір ізге түсіп болмағанын көреміз. Тілші ғалымдардың атап көрсеткеніндей, бір сөздің бірнеше вариантта жазылып, жарыса қолданылуы қолайсыздық туғызғанымен, тілдің дамуы үшін қажетті материал болып табылады. Мағыналық алшақтығы жоқ сөздердің варианттары қоғамның дамуы барысында пайда болған жаңа ұғымды атау үшін қолданылып, мұндай варианттар жеке-жеке семантикалық бірліктерге айналады. Оның айғағы ретінде тіліміздегі *өкімет/үкімет*, *өкім/үкім*, *әріп/қаріп*, *оқиға/уақиға*, *кінә/күнә*, *қазір/әзір*, *ауа/әуе*, *ғалам/әлем* секілді фонетикалық варианттарды айтуға болады. Бұлардың бәрі халықтық әдеби тілден орын алған, енді бірқатары терминдер жүйесіне енген. Мысалы: *әріп/қаріп* дублеттерінің бірінші сыңары тіл білімінің термині болса, екіншісі полиграфия саласында қолданылатын термин, сол сияқты *оқиға* – прецедент, событие болса, *уақиға* – происшествие, *уәкіл* – уполномоченный, ал *уәкіл* – представитель, *уәкілеттік* – полномочие, ал *өкілеттік* – представительство, *мәлімет* – сводка болса, *мағлұмат* – сведение. Міне, осы секілді мысалдарды көптеп келтіруге болады. Айтып келгенде, келтірілген мысалдар араб, парсы кірме сөздерінің мүмкіндіктері сарқылмағандығы көрінеді, олардың фонетикалық варианттары жаңа ұғымды атауда не болмаса бұрынғы орыс тілі арқылы тұрақтаған терминдерді қазақшалауда пайдаға асып, қажеттілікті өтеп келеді.

Шығыс сөздерінің **сөзжасамдық** белгісі сол тілдерге тән сөз тудырушы аффикстер, префикстер мен аффиксоидтар арқылы көрінеді. Көптеген ғалымдардың пікірінше, сөзжасамдық белгілер бірден анықталмады, құрылымы бірдей сөздердің тобы енгеннен кейін, біршама уақыттан кейін ол элементтердің дифференцияланып, жаңа сөз жасауға мүмкіндігіне ие болғаннан кейін ғана барып ол аффикстердің, префикстердің сөзжасамдық белгісі туралы айтуға болатынын айтады [3, 111б.]. Жоғарыда аталып кеткен *-бан, -дар, -кент, -кар, -кер/-гер; -кей/гөй; -күнем; -қой; -қор, -паз; -стан ; -хана* жұрнақтары қазақ тілінде әлі де өміршеңдігін жоймаған, өнімді жұрнақтарға жатады. Қазақ терминологиясы араб, парсы лексикалық элементтерімен ғана емес, сонымен қатар осы тілдерден енген аффикстер жүйесі арқылы да толығып, байып, дамып отырғаны белгілі. Л.Рүстемов бұл процесс туралы: «Әрине, парсы тілінен ауысқан жұрнақтар лексикалық элементтерден бөлек, жеке-дара күйінде тілімізге енген емес. Алғашында жұрнақтар да парсы тілінен ауысқан белгілі бір сөздермен бірге, солардың құрамында қазақ тіліне енгені анық» дейді [9, 129б.]. Жалпы, өзге тілден аффикстерді қабылдаудың табиғатын зерттеген еңбектер орыс тілінде В.М.Аристова [58], С.А.Беляева [59], Н.К.Камалов [60] еңбектерінде жан-жақты қарастырылып, сөз тудырушы аффикстердің қабылдаушы тілде игерілуін бірнеше кезеңге бөліп қарастырылады. Алғашқы кезеңде басқа тілдің аффикстері қабылдаушы тілге белгілі бір лексикалық бірлік құрамында енеді, екінші кезеңде олар өздерін алып келген лексемалардан бөлініп шығып, дифференцияланып, жаңа сөз жасауға бейім болады. Бұл жаңа сөздер негізінен кірме сөздерден жасалады. Үшінші кезеңде бұл аффикстер игеріліп, олардың семантикалық және тұлғалық ерекшеліктері көмескіленеді де, ендігі жерде олардың көмегімен төл сөздерден де жаңа сөздер жасалына бастайды. Бұл аталған белгілер араб, парсы аффикстеріне де қатысты деп толық айтуға болады. Енді осы кірме аффикстердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

-гер/-кер жұрнағы. Л.Рүстемов бұл жұрнақты парсының *карідән* және *кәштән* «себу, сеуіп шығу» етістіктерінің осы шақта тұрған негізі ретінде қарастырады. Бұл аффикстік морфемалар қазақ тілінде сөзге жалғанып, адамның белгілі бір қызметінің атын білдіреді және көбіне араб, парсы сөздерінің құрамында кездеседі, мысалы: *талапкер, қызметкер, үміткер, қаламгер, мұрагер, жауапкер, айыпкер*. Қазіргі кезде бұл жұрнақтың қолданылу аясы кеңейіп, қазақтың төл сөздеріне де жалғана бастағанын байқауға болады, мысалы: *баспагер, заңгер, кәсіпкер*. 90-жылдардан бастап осы жұрнақтың көмегімен қазақ тілінің терминдік жүйесі бірқатар жаңа сөздермен толықты, мұндай сөздер негізінен араб, парсы тілдерінің сөздері болып келеді, мұндай жаңа терминдер қатарында *жалгер* (арендатор), *мердігер* (подрядчик), *зейнеткер* (пенсионер), *тәлімгер* (наставник), *азаткер* (освободитель) сияқты қоғамдық-саяси саланың терминдері ретінде тұрақтап, терминдер сөздігіне енгізілді, бұл сөздер мерзімді баспасөз бетінде жиі қолданылып, құлаққа сіңісті болып та қалды. Қ.Есенова «уәжділігі күшті қолданыстар» қатарына осы қосымша арқылы жасалған атауларды жатқызады. Заман ағымына байланысты, әсіресе, *кәсіпкер* (предприниматель) және *саясаткер, қаржыгер, заңгер* сөздері

газет беттерінде ең жиі қолданылатын атаулар. Одан кейінгі орынды *банкер* мен *сазгер* сөздері алады екен [61, 368 б.]. Осы қосымшамен жасалған жаңа термин «үміткер» сөзінің активтеле түскені байқалады. Претендент, кандидат сөздерін ауыстырып, саяси терминдер қатарына қосылды. Сол сияқты *иегер* сөзі «лауреат» ұғымын атауда да кең қолданылып жүр. Мысалы: Кеше Алматыдағы Республика сарайында «Дарын» сыйлығының *иегері*, әнші Қ.Бекіштің жеке концертті болып өтті (Жас Алаш, 2006). Аталған жұрнақ арқылы тіпті орыс сөздерінен де термин жасау талпынысы байқалады, дегенмен мұндай сөздер санаулы ғана, мысалы: *газеткер*, *киногер*: Жасы ұлғая келе, Алматы облыстық «Жетісу» газетінде жемісті *газеткер* болды (ҚӘ, 1985). Бұл тілдік құбылыс парсы тілі жұрнақтарының тілімізде дифференцияланып, игерілгенінің дәлелі болса керек.

-нама, -наме парсының «хат, грамота, кітап, документ», яғни «хатқа түскен, жазылған нәрсе» деген дербес мағынаға ие лексикалық бірлік. Қазақ тілінде бұл сөз өзінің дербестігінен айырылып, термин жасаушы өнімді аффикс қызметінде жұмсалуда, мысалы: *дәуірнама (эпопея)*, *азанама/қазанама (некролог)*, *жарнама (реклама)*, *есімнама (персоналии)*, *ғұмырнама (биография)*, *тарихнама (историография)*, *сауалнама (анкета)*, *рұқсатнама, жаднама (памятка)*, *ғарышнама (космология)*, *сапарнама (путевая записка)* секілді атаулар жасалып, олардың бірқатары терминологияға еніп, енді бірқатарына әлі де болса құлағымыз үйреніңкіремей жатқаны рас. *Нама* сөзі негізінен араб, парсы тілдерінен енген сөздерге жалғанады екен, алайда бұл аффикс қазақтың төл сөздеріне жалғанып, олар тіліміздің терминдер жүйесінен берік орын алып үлгерді, мысалы: *жылнама*, *жұлдызнама*. Бұл сөздің «хат» деген мағынаны беретінін жоғарыда айттық, дегенмен *нама* арқылы жасалған сөздердің барлығы түпнұсқа тілдегі мағынасына сай жұмсалуда ма? Мысалы, *тарихнама* «сөзі хатқа түскен, жазылған тарих, тарих туралы деректер» деген мағынаны білдіріп, «историография» сөзінің баламасы ретінде қолданыс тапқан. Ал *сапарнама* деген терминді «сапар туралы жазылған нәрсе» немесе «сапар туралы жазба» деп түсінуге болса, *сапарнама* сөзін «путешествие» сөзінің баламасы ретінде ұсыну уәжсіз деген пікірдеміз.

-хана аффиксі. Бұл аффикс те *нама* аффиксі секілді парсы тілінде дербес лексикалық бірлік болғанмен, қазақ тілінде жеке-дара қолданылмайды, белгілі бір сөзге жалғанып, белгілі бір мекеннің, үй-жайдың қандай мақсатқа арналғанын танытады. Мысалы: *мейманхана*, *кітапхана*, *дәріхана*, *ұстахана* секілді сөздер құрамында кездесіп, сингармонизм заңына бағынбай, тек қана хана тұлғасында жалғанады, фонетикалық варианттары жоқ. Бұл белгі оның өзге тілден келгендігінен хабар беріп, оны оқшаулатады. Тілімізге ертеректе еніп, игерілген бұл аффикс *асхана*, *шайхана*, *масахана* секілді сөздерде төл сөзге жалғанып тұрса, соңғы кезде хана аффиксінің төл сөздерге жалғануы арқылы тілімізде көптеген жаңа терминдер жасалып, қолданысқа енгізілуде, мұндай терминдер орыс тілінен енген терминдерді ығыстырып, солардың орнына пайдалануға: *дыбысхана(фонотека)*, *дәріхана (аптека)*, *зертхана (лаборатория)*, *ойынхана (игротекa)*, *мейрамхана (ресторан)*. Әрине, бұл сөздердің бәрін бірдей кеше ғана жасалып, қолданысқа жаңа түскен сөздер деп

айтуға болмайды, олардың бірқатары бір кездерде қолданыста болып, кейін орыс сөздеріне орын беріп, пассив лексикаға кеткендер, бүгінгі таңда олар қайта оралуда (дәріхана).

Терминжасамдағы ең өнімді жұрнақтардың бірі – парсы тілінен енген **-бей** префиксі. Бұл префикс негізінен араб, парсы тілдерінен ауысқан сөздердің алдына жалғанып, сол лексикалық бірліктердегі қасиеттің, белгінің жоқ екендігін көрсетеді, қазақтың **-сыз** жұрнағымен мағыналас, мысалы: *бейтарап, бейәдептілік, бейресмилер*. Соңғы жылдар жемісіне бұл префикстің қазақтың төл сөздеріне жалғануы арқылы жасалған қоғамдық-саяси саладағы терминдерді жатқызамыз, мысалы: *бейпартиялық (беспартийность), бейтекті (космополит)*, орыс сөздеріне де жалғануда: *бейфенитті тұлға* (лингвистика саласының термині), *бейтерминдену* (тілтаным). Соңғы уақытта жеке тұлғалардың қолданысында бұл префикс қазақ сөздерімен жиі қолданыла бастаған үрдісті байқаймыз. Мысалы: *Жалпы бейұлттық мәдениет пен өркениетті, тіл мен дінді насихаттаған осынау оқу құралынан соң сана-сезімі қалыптасып, оңы-солын танымаған жастарымыздан не үміт, не қайыр? (А.Әлім), Фильм бүкіл идеясымен ұлттық киномыздан алыс, қазақ кино өмірін американизациялауға алып баратын, бейтопырақта өнген туынды (А.Әлім).*

-ет,-ят,-ат жұрнақтары. Мәдениет, әдебиет, саясат, әлеумет, руханият, хикмет секілді шығыс сөздерінің соңындағы **-ет, -ят, -ат** аффикстері араб тіліндегі әйел текті сөздерінің көрсеткіші болып табылады. Араб сөздерінің бірқатар сөздері паузалық тұлғада, яғни соңындағы –тун жалғауының мүлде түсіп қалуы арқылы (фатиха, айла, тәжірбие, мәртебе) еңсе, көптеген сөздер сөз соңындағы *ة* та-марбутаның сақталуы арқылы енген (әділет, қызмет, жамағат, әлеумет). Мұның себебі араб сөздерінің түркі тілдеріне парсы тілі сатылай енуінен деп ойлаймыз. Парсы тілінің араб тілі элементтерін қабылдау каналдарының бірі болғандығы туралы Ә.Құрышжанов куман тіліндегі араб-парсы лексикасы туралы мақаласында [62] көрсетсе, қазақ тіліне парсы тілі ықпалының күшті болғаны Ә.Дәрбісалиев те растайды. Орта Азия мен Қазақстанды арабтар жаулап, ислам дінін солар таратқанымен, мұнда парсылар мәдениетінің ықпалы арабтарға қарағанда күштірек болды. Оқу-ағарту мәселесінде де, әсіресе парсы тілінің сөздері мен сөздік элементтері, грамматикалық атаулары жиі қолданылады. Балх, Мары, Хорезм, Иасы, Сүткент, Сауран, Сығанақ, Құлын, Тараз қалаларында ғылым, білім, өнер жандана бастайды [38, 96.]. Ал **-ят** жұрнағына аяқталған сөздердің құрамындағы **-ят** араб тіліндегі аналық тектегі есім сөздің көптік тұлғаның көрсеткіші, ол тіліміздегі *руханият, исламият* сияқты сөздердің құрамында бар. Енді осы үлгіде қазақ сөздерінен де жаңа терминдер жасала бастады, мысалы *жағдаят, өркениет, мұрағат* секілді сөздер қалыптасты. Мысалы, қазақтың *жағдай* деген төл сөзінен жоғарыдағы үлгі бойынша жағдаят сөзі жасалып, екеуі де қоғамдық ғылымдар саласына қатысты термин ретінде қолданылуда, бір негізден тараған екі сөз дифференциаланып, терминдік мағыналары нақтыланған, *жағдай* 'положение' болса, *жағдаят* 'ситуация' деген мағынада жұмсалып жүр. Сонымен қатар *историография* деген сөздің орнына *тарихият*

сөзі ұсынылып жүр, идеал деген термин сөзді мұрағият деген пассив лексикадағы ертеректе қолданылған, бірақ сандаған жылдар бойы қолданылысқа түспей жатқан кірме элементтерді жандандырып, оны орыс сөздерінің орнына пайдалануға ұсыну үрдісі бар екенін жоққа шығара алмаймыз.

Терминжасамдағы ең өнімді аффикс – араб тіліндегі қатыстық сын есім жасайтын – **и** жұрнағы. Бұл жұрнақ әдеби, мәдени, саяси, ғылыми, әскери, ресми, рухани сияқты араб сөздерінің құрамында енген. Жаңа терминдер мен терминдік тіркестер жасауға ұйытқы болып, тіркесу қабілеті жоғары екенін аңғарамыз. Мысалы, философия және саясаттану терминдерінің сөздігінде *әскери* сөзі 22 сөз тіркесінің құрамында, *әдеби* сөзі 22, ал *мәдени* сөзі 44 тіркес құрамында кездесті. Бүгінгі кезде дифференцияланып, төл сөздерге де жалғана бастады, мысалы, қазіргі кездегі қазақы деген сөздің бастапқыдағы тұлғасы *қазақи* түрінде болған, бергін келе ол қазақы болып дыбыстық өзгеріске түскен, мысалы *қазақы сөздер* (казахизмы). Кейде бұл жұрнақ орынды – орынсыз жалғанып, жаңа сөздер жасау амалы ретінде жөнсіз қолданыла бастады, –**и** аффиксін қазақтың –*тық* жұрнағының орнын ауыстырып қолдануға әуестену жоқ емес. Мысалы, соңғы уақыттарда *газети лексика*, *заңи термин* деген тіркестердің орнына *газет лексикасы*, *заң терминдері*, *қоғами гендерлік қатынас* тіркесіндегі *қоғами* сөзінің орнына *қоғамдық* деп, қолданыста бұрыннан бар тұлғасын пайдалансақ, одан ешқандай ұтылмас едік. Егер кірме бірліктерді орнымен, белгілі бір шамада, шектен шықпай пайдалансақ, онда бұл құбылыстың зияны болмас еді, тілді бұзатын әсіресе шектен шығу, шамадан артық кету болып табылады. Сол сияқты бұл жұрнақтың ашық буынға аяқталған сөздердің кейін жалғанатын –**уи** тұлғасы да қазіргі уақытта тілімізде бар, мысалы *заманауи*, *дүнияуи* сөздері терминология жүйесінде орын алмағанмен, арагідік баспасөз тілінде бой көрсетіп қалады. Араб тілінде *заманауи* деген сөздің өзі жоқ. Бұл сөз парсы тілі арқылы енген, ал *дүнияуи* сөзі арабтікі, дегенмен араб тілінің өзінде –**уи** аффиксін қолдану сирек кездеседі, мұның себебі тілдегі үнемділікке (экономия), айтуға жеңіл болуын көздеген мақсатқа байланысты болуы мүмкін. Мысалы араб тілінде 'франциялық' деген сөздің екі түрлі варианты бар, *фарансауи* және *фаранси*, бірақ арабтар *фаранси* деген ықшамдалған, айтуға жеңіл түрін қолдануға бейім.

Кірме элементтерді айқындауға көмектесетін **синтаксистік** белгіге араб және парсы тілдеріндегі сөз тіркесу үлгісін сақтаған тіркестерді атауға болады. Қазақ тілінде мұндай тіркестер саны көп емес. Қазіргі уақытта *каллиграфия* терминінің орнына араб тілінен дайын күйінде алынған баламасы *құсни хат*, сол сияқты *ақыр заман*, *фәни дүние секілді* изафеттік тіркестерді, *Алла тағала* секілді араб тіліндегі анықтауышты сөз тіркесін келтіруге болады. Сонымен қатар араб тілінде сөздердің тіркесі болып табылатын, бірақ ұзақ уақыт қазақ тіліндегі қолданысының нәтижесінде құрамындағы компоненттері кірігіп, лексикалану арқылы күрделі сөзге айналған бірліктер де бар. Мысалы діни лексикадағы «кұдай қаласа, Алла сәтін салса» деген мағынадағы *иншалла* сөзі араб тілінде ин «егер» шылауының, ша'а «қалау» етістігінің өткен шақ 3-жақтағы тұлғасы және Аллаһ сөзінің тіркесінен жасалған тіркес, сонда қазақ

тілінде «егер Алла қаласа» деген шарттылық мағынасындағы тіркестерді береді екен. Сол сияқты, *бісмиллә-нисмиллә* сөзі араб тілінде сөз тіркесі: ب би - араб тіліндегі предлог, ол қазақ тіліне көмектес септігімен мағыналас, اسم *исм* – «есім, ат» мағынасындағы зат есім және Аллаһ сөздерінің тіркесі, яғни «Алланың атымен (бастаймын)» деген мағынаға саяды. Сол секілді *алхамдиллә* сөзіндегі әл- белгілілік артиклі, хамд «мадақ, мақтау», ли – бір заттың біреуге не бір нәрсеге арналатындығын білдіру үшін қолданылатын предлог, қазақ тіліндегі барыс септігімен пара-пар десек болады және Аллаһ сөзі, бәрі тіркесіп келіп «мадақ, мақтау Аллаға (арналады)» деп аударылады, *ассаламалейкум* сөзі де құрамдас бөліктерге жіктеледі: ас- артикль, араб тіліндегі әл белгілілік артиклінің фонетикалық варианттарының бірі, *сәләм* – қазақ тіліндегі «сәлемдесу», «сәлем беру», «сәлемет/саламат» сияқты сөздердегі *сәлем* сөзі, *‘алә* - араб тілінің предлогы, бұл жерде «... -ге/-ға арналады, бағышталады» деген мағынада қолданылып тұр, ал *күм* – жанама септіктегі «сіз, сіздер» жіктеу есімдігі, сона бұл тіркестердің дәлме-дәл аудармасы «сәлем сізге (сіздерге) арналады» болады екен. Көріп отырғанымыздай, араб тіліндегі күрделі тіркестер қазақ тілінде жалаң лексикалық бірлік ретінде қабылданып, игерілген. Мұндай бірліктердің сыртқы тұрпат құрылымы о бастағы түрлерінен өзгерген, мұны мамандар ғана байқап, түсіндірмесе, қалғандары күнделікті қолданыста олардың құрылымдық ерекшелігін ескермейді, оларға бұл сөздер мен тіркестер табиғаты бейтаныс.

Кірме сөздердің **семантикалық** белгісіне сол ұғымдардың атауларының қолданылатын контекст, тақырыптық саласының ерекшелігімен байланысты. Мысалы араб, парсы сөздері көбіне шығыс поэзиясы туралы, ислам дінінің құндылықтары мен ислам өркениетінің тарихына арналған мәтіндерде мазмұнға сай атаулар да көп қолданылатыны заңдылық. Мәселен, *сопы (суфи), мурид, пір, магрифат, шаригат, тариқат, мүфти, ислам, құран, аят, сүре, жәһіл, дүние, ахирет, парыз, сүннет, шейіт, факих, фиқһ, ораза, пейіш, жаһаннам, тамұқ, підия, зекет, пайғамбар, әулие, шайтан, жын, тәпсір, харам, мәкрүһ, күрсі, михраб, азан* секілді діни лексика ислам діні мен құндылықтары туралы діни әдебиетте, мәтіндерде кездессе, *газал, рубай, мәснәуи, әдеби, әдебиет, аруз, шайыр, ақын, назым, машһур, гақлия, мүшайра, мадх, мувашишах, мурабба, нәзира, сират, садж, тазкире, ғұмырнама, диуан, заджал, қисса т.с.с.* терминдер шығыс әдебиеті мен мәдениетіне қатысты мәтіндерде көп кездесетіні анық. Яғни қандай да бір лексиканың қолданысы оның тақырыбы арқылы анықталады. Қазақ тіліне араб сөздері дін, мәдениет арқылы енгендіктен, тіліміздегі мәдениет, әдебиет, философия салалаларының лексикасы, абстракт лексика негізінен араб сөздерінен тұрады. Ал иран тілдес халықтармен түркі халықтарының байланысының тарихы тым әріден басталады, бұл байланыс көрші отырып, тікелей әрі тығыз қарым-қатынас жасау арқылы орын алғаннан кейін тіліміздегі күнделікті тұрмыс заттарының атауы, киім-кешек, тағамдар атауы, негізінен, парсы тілінен енген. Мысалы, *нан, пада, палау, күріш, орамал, дастархан, кемер, шалбар, әтішкер* т.с.с. сөздер осыны дәлелдейді. Түркі тілдерінің лексикалық қорындағы байырғы лексика конкретті, нақты ұғыммен байланысты болып келеді екен де, ал

интеллектуалды лексика, абстракт ұғымды, мәдени ұғымды білдіретін сөздер басқа тілдерден көне, жаңа дәуірлерде ауысқан лексика болып келеді екен [63, 76.].

Қорыта келе айтарымыз, араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер ішінде қазақ тілінің заңдылығына бағынып, игерілгендері бар да, сол түпнұсқа тілдердің фонетикалық, графикалық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық ерекшеліктерін жоғалтпай, сақтап қалғандары да кездеседі. Осы белгілері арқылы мұндай кірме лексика өзге тілдік элементтерден оқшауланып, ерекшеленіп тұрады.

2.4 Жалпы әдеби тіл арқылы енген араб сөздері

Жалпы әдеби тіл немесе жалпыхалықтық атауларға белгілі бір аймақта ғана қолданумен шектеліп қалмаған, жұртшылыққа түсінікті, фольклорлық шығармаларда кеңінен қолданылып, қазақ жазушыларының шығармаларында жалғасын тапқан, әдеби тілде қолданылатын, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріне енген, мәдени мазмұны көптеген ұғымды қамтитын тіл бірліктері жатады. Бұл топқа жататын атаулардың мән-мағынасы сол тілде сөйлейтіндердің баршасына дерлік түсінікті, мәдени мазмұны да ұғынықты болады.

Теориялық тұрғыдан ғылымның әрбір саласының өзінің салалық терминологиясы болады деп есептеледі, бірақ практикалық жағынан бір біріне жақын туыстас ғылымдар терминологиясын анықтау қиындық туғызады, сонымен бірге терминология мен жалпы әдеби лексика арасына шек қойып, айқындау да оңай шаруа емес.

Тілтанымдағы еңбектерде терминдер жүйесі мен жалпы әдеби тілдің ара салмағын анықтауда әлі күнге дейін белгілі бір ортақ пікір жоқ. Осы мәселеге байланысты терминтанудағы пікірлер екіге бөлінеді: біріншісі бойынша термин ерекше бірлік ретінде тілдік бірлік ретіндегі сөзге қарама-қарсы қойылады да, термин жүйесіндегі және жалпы қолданыстағы лексиканың айырмашылықтары айқындауға ерекше көңіл бөлінеді. А.В.Суперанская арнайы лексиканы қарастыруда әдеби тіл ұғымдарын араластырмау керектігін айтып, арнайы лексиканы нормалау ерекше болатынын ескертеді. Бұл әдеби емес, өндірістік мақсат, терминжүйенің тәртібі негізінде болатынын айтады. Терминдердің мазмұны, олардың жүйелі түрде ұйымдасуы, басқа сөздермен тіркесімділік қабілеті, терминжасам үлгілері (модель) – мұның бәрі жалпы қолданыс ауқымына кірмейді, демек, әдеби тіл ауқымынан да тыс жатады екен [64, 28б, 60-61б.]. Екінші бағыттағы зерттеушілер (В.П.Даниленко, В.В.Виноградов, Н.З.Котелова, М.Т.Кабре және басқалары) терминологиялық лексиканы жалпы әдеби тілдің бір бөлігі ретінде қарастырады. В.П.Даниленко екінші бағыттағы зерттеушілердің пікірін жоққа шығара отырып, өзінің пікірін былай деп қорытындылайды: «Язык науки, или – шире – профессиональный язык, – это функциональная подсистема общелитературного языка, имеющая ограниченную, но четкую функцию профессиональной коммуникации» [65, 10б.]. Осылайша, терминжүйе дегеніміз жалпы әдеби тіл жүйесінің бір бөлігі екеніне көз жеткізіп отырмыз. Тіл біліміндегі әдебиеттерде терминология да

жалпы әдеби тілдің заңдылығына сай дамиды деген пікір орнығып үлгерді. Терминология жалпы әдеби лексиканың бір бөлігі болып саналады. Сондықтан да терминжүйе де жалпы әдеби лексикаға тән лексика-семантикалық ерекшеліктерге жауап береді, оның даму үрдісі әдеби лексиканың даму үдерісі мен функционалды қолданысына сәйкес келеді.

Термин де сөз секілді фонетикалық және графикалық формаға ие, қарапайым немесе күрделі морфологиялық құрылымымен ерекшеленеді. Жалпы халықтық тіл мен терминология арасында ауыс-түйіс үнемі болып тұрады, осының нәтижесінде терминологиялық бірлік лексикалық бірлікке айналады немесе керісінше.

Жалпы әдеби тіл бірлігінің терминделуі арқылы бір термин ғылымның бірнеше саласында әр түрлі мағынада қолданылады. Мысал ретінде бір сөздің электроэнергетика, механика, құрылыс, ақпараттану және басқа да ғылым салаларында өзінің сол салаға сәйкес мәнінде қолданылатындығын айтуға болады.

Осылайша, лексикада екі түрлі бір-біріне қарама-қайшы келетін үдеріс бар екен: оның бірі терминдену (терминологизация), басқаша айтсақ, жалпы тіл лексикасының арнайы лексикаға ауысуы болса, екіншісі кері терминдену (банализация), яғни арнайы терминдердің жалпы әдеби тілге өтуі болып табылады. Қазақ терминологиясындағы зерттеулерде бұл мәселе қарастырылып келеді. Жалпыхалықтық сөздердің мағынасының кеңеюі немесе тарылуы, олардың терминдер жүйесіне өтуін Ө.Айтбаев мәністік тәсіл деп атаса [5], Ш.Құрманбайұлы терминдену деп атайды [6, 56б.]. Қ.Айсұлтанова

бұл үдерісті ішкі терминдену және сыртқы терминдену деп атап, оны бір үдерістің екі жағы ретінде қарастырады. Ішкі терминдену деген бір терминдік өрістен екінші терминдік өріске өте отырып, терминдік өріс ішінде бір мағыналық дефинициядан екінші мағыналық дефиницияға ауысып қолданыла отырып қалыптасатын терминдік бірлік. Яғни терминнің ауысу үдерісі бір терминдік өріс аясында ғылымның бір саласынан екінші саласына өтуі арқылы жүреді. Ал сыртқы терминдену кезінде терминдер, мейлі ол шет тілінің сөзі болсын, мейлі сол тілдің төл сөзі болсын, терминдік өріске басқа өрістен алынып, термин ретінде қалыптасады. Мұнда термин емес сөз терминдік өріске өтіп, термин ретінде қалыптасады. Мысалы, жалпы қолданыстағы араб сөзі *қуат* физика саласына өте отырып, электр күшінің мөлшерін білдіретін термин ретінде қолданыс тапқан. Осылайша жалпы тілдік қолданыстан терминдік өріске өтіп, терминденіп отыр [66, 41б.].

Термин арқылы белгіленген ұғым арнайы ұғымдар қатарынан шығып, жалпы тілдік семантиканың элементіне айналса, термин жалпы тілге еніп, жалпы тілге тән сөз ретінде қабылданады, сонымен бірге терминжүйеде термин ретінде де сақталады.

Терминологиялық лексиканың әдеби тілге енуінде ғылыми-техникалық білімдерді халық арасына кең жаю мақсатын көздейтін бұқаралық ақпарат құралдары үлкен қызмет атқарады.

Терминдер мен жалпы қолданыстағы лексиканың арасындағы байланыс әр түрлі болуы мүмкін: олардың бірқатары кең түрде жиі қолданылып, оны

жұртшылық термин ретінде қабылдаудан қалады, ал енді бірқатары айқын белгілі терминдік қасиетін жоғалтпайды, бірақ оларды оқығандар жақсы біледі, үшіншілері тек мамандарға ғана таныс. Терминнің таралу аясы тар болған сайын оның қолданылу дәлдігі анық, ол жалпыхалықтық, тұрмыстық ұғымды емес, ғылымға қатысты ұғымды білдіреді.

Терминдік лексиканың әдеби тілде игерілуі – ол ішкі яғни лингвистикалық және сыртқы немесе экстралингвистикалық факторлар мен құбылыстар арқылы жүретін күрделі үдеріс. Терминнің арнаулы қолданыстан жалпы қолданысқа өтуі оның коммуникативті белсенділігінің арқасында, яғни терминологиялық бірліктің сөйлеу жүйесінде қолданылуымен байланысты.

Осылайша, лексиканың екі түрлі саласы арасындағы, яғни жалпы қолданыстағы лексика мен терминологиялық лексика арасындағы байланыс айқын. Бір жағынан, жалпы әдеби тілдегі лексикалық бірліктердің терминденуінен көрінсе, екінші жағынан тар шеңбердегі арнаулылықтан қолданылу ауқымы кең жалпы қолданысқа ауысуынан байқалады. Термин өзінің қатаң концептуалдығын, жүйеге тиесілігін, бір мағыналық секілді белгілерін жоғалтып, күнделікті қолданыстағы және іскери тілге енеді.

Жалпы әдеби лексика мен термин арасындағы байланысты анықтағаннан кейін, бұл екеуінің арасындағы алшақтық, айырмашылық қандай деген сауалдың тууы заңды нәрсе. Терминді жалпы әдеби лексикадан ажырататын негізгі белгілер бар. Олар төмендегідей:

Біріншіден, сөз номинативті немесе дефинитивті қызмет атқарады, егер сөз нақты атау қызметінде жұмсалса, онда ол қарапайым жай белгі ретінде қолданылады. Ал егерде сөз логикалық тұрғыдан анықтау тәсілі ретінде жұмсалса, онда ол ғылыми термин болып табылады екен [56,16б.]. Ұғымдардың анықтамасы немесе дефиниция дегеніміз ұғымның мазмұнын барынша ашуға ұмтылатын логикалық амал [51, 355б.]. Демек, термин логикамен тығыз байланыста. Ұғымға анықтама беру – осы ұғымның қамтитын пәндерін осыған ұқсас басқа пәндерден ажырататын шекарасын, шегін анықтау, латын тіліндегі *terminus* деген сөздің өзі «шек, шекара, соңы» деген мағынаны білдіреді екен.

Екіншіден, терминнің ерекшелігі оның қолданылу аясына байланысты. А.А.Реформатский терминологияға ғылым, техника, саясат, басқаша айтқанда, әлеуметтік болмыстың зиятты түрде ұйымдастырылған салаларына тән қасиет деген анықтама береді [57, 80б.]. Терминдердің арнаулы салаларда қолданылуы оларды бақылау және басқару қажеттілігін туғызады.

Үшіншіден, термин жүйелі, ол өзі қолданылатын саладағы басқа сөздермен тығыз байланысты. Терминнің дефинициясы сол саладағы білім мен тәжірибенің дамуымен және сол саладағы басқа да ұғымдармен байланысты.

Терминнің жоғарыда аталған белгілері белгілі бір дәрежеде сөздерге де тән: термин мен әдеби лексиканың ара жігі айқын, анық, термин арнаулы салада ғана қолданылады. Терминнің жүйелілігі шартты нәрсе, себебі ұғым қоршаған шындықты бейнелейтіндіктен, ол үнемі қозғалыста, дамуда болады, бір саладан екіншісіне ауысады, сөздер жалпы әдеби лексикадан терминжүйеге немесе

керісінше терминжүйеден әдеби лексикаға өтіп, олардың арасында ауыс-түйіс болып тұрады.

Терминологиялық лексиканың жасалуына әдетте жалпыхалықтық тіл негіз болады. Терминологиядағы араб, парсы сөздерінің барлығына жуығы жалпы халықтық әдеби тілде бар сөздер болып табылады.

Жалпы қолданыстағы әдеби сөз терминдер қатарына өткенде өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан қол үзіп, мүлде жаңа ұғымды белгілеуі мүмкін. Мысалы арабтың زينة [зинатун] *зейнет* сөзі әдеби тілде «еңбек рақаты, жемісі, қызығы, игілігі» деген мағынаны береді. Ал қазір *зейнет* сөзі терминологиялық лексикада «мемлекетке еңбегі сіңген және де қартайған немесе мүгедек, еңбекке жарамсыз азаматтарды ақшалай қамтамасыздандыру» деген мағынадағы бұрынғы қолданыстағы *пенсия* сөзінің орнына қолданылуда. Осы сөзден тараған туынды терминдер *зейнеткер*, *зейнетақы* секілді туынды сөз бен күрделі сөз қазір пәрменді түрде қолданылып, терминдер жүйесінде орнығып үлгерді.

Парсының تاج *тәж* сөзінің жалпыхалықтық тілде беретін мағынасы «ханның, патшаның, корольдің арнаулы бас киімі» болса, медицинада, сәулет және құрылыс саласында қолданылатын термин ретінде басқа мағынаға ие болды. Медициналық термин ретінде *тәж* «жүректен шыққан қанды барлық денеге тарататын қызыл қантамыр, артерия» деген мағынадағы термин болса, сәулет өнерінде *тәж* – «ағаштан жасалатын құрылыста қолданылатын бөренелер немесе тілінген ағаштардан тұратын құрылыстың көлденең қатары. Ағаш құрылыстың биіктігі *тәждердің* санына байланысты, ал оның көлемі бөренелердің биіктігі арқылы анықталады» [58, 125б.] деген мағынадағы *венец* терминінің баламасы ретінде енгізілген.

Қазақ тіліндегі *жазира* сөзі арабтың جزيرة [джазира] деген сөзінен шыққан, түпнұсқа тілдегі мағынасы – «арал, яғни жан-жағын су қоршаған материктің бір бөлігі» болып табылады. Қазақтың әдеби тілінде «байтақ жатқан ен дала, кең аймақ» деген мағынадағы, бірақ көбіне *байтақ*, *кең*, *үлкен* сын есімдерімен мағыналас сын есім ретінде қолданылып келсе, қазіргі терминдер жүйесінде *оазис* деген «шөл даладағы суы бар көгалды жер» деген мағынасы бар география терминінің орнына қолдану әрекеті бар. Бұл сөз терминдер сөздігіне енген. Бұл жерде *жазира* сөзін терминдеуге ұсынғандар аталған сөздің ұшы-қиыры жоқ кеңдік мағынасын жердің шектеулі, нақты бір бөлігі деген мағынасын алған да аралды су қоршап жататындығын, ал оазисті шөл даланың ортасындағы алқап секілді айырмашылықтарына мән бермей, оның шектеулі кеңістік аралығындағы орнына мән берген. Соның нәтижесінде лексикалық элемент ретіндегі *жазира* кең, *байтақ* дала болса, ал терминдік мағынасы «сахарадағы сулы, ағашты жер» мағынасын ауыстырған. Бұл екі ұғымның салыстыру негізінде табылған ұқсастығы жер бетіндегі орнында, бүтіннің бөлшегі ретіндегі белгісі болып отыр. Осылайша *жазира* сөзінен лексикалық өрістен де, терминдік өрістен де орын алған *салааралық омоним* жасалып отыр.

Ғылымды интеграциялау процесі терминсөздің семантикалық трансформациясына әкеледі. Ғылымның дамуына сай жаңа ұғым, жаңа сапа,

жана құбылыстар пайда болады. Оларды атау үшін лексикалық қорда бұрыннан бар бірліктер қолданылады. Нәтижесінде бір термин бірнеше терминдер өрісінде қызмет атқара бастайды. Мысалы, арабтың *ақпарат, зейін, жағдаят, оқиға*, парсының *жад* секілді сөздері әртүрлі терминдер жүйесінде бірдей қатар жұмсалып, көп мағыналы терминдер қатарында жүр. Бұл сөздердің жалпы әдеби тілдегі мағынасы мен терминдер өрісінде беретін мағынасы арасында айтарлықтай үлкен алшақтық жоқ.

Парсының یاد [йад] сөзінің қазақ тіліндегі *жад* варианты жалпы әдеби тілде «адам баласына тән ой, ес, қапер» мағынасындағы адамға тән қасиетті, қабілетті танытады. Термин ретінде дәл осы мағынада биология, тарих ғылымдарында да қолданылады. Ал ғылым мен техника қарыштап дамыған соңғы уақытта бұл сөз кибернетика мен компьютерлік технологияда машинаның есте сақтау қабілетін білдіретін термин ретінде қалыптасып кетті. Мұнда адам мен хайуанды, машина мен компьютерді біріктіретін «ортақ идея» – есте сақтау қасиеті. Жалпы әдеби тілдегі сөздің терминделу немесе екінші рет терминделу нәтижесінде омонимдер пайда болады, яғни жаңадан пайда болған ұғымды атау үшін тілде бар материал – лексикалық бірлік пайдаланылады. Терминденудің мұндай түрін В.П.Даниленко «терминнің екінші аталымы» (вторичная терминологизация термина) деп атап, оның мағынасын былай түсіндіреді: «Разновидностью явления терминологизации общелитературного слова можно считать вторичную терминологизацию термина, возникшего в свое время как семантический неологизм на основе общелитературного слова. Подобная ситуация возникает при формировании понятий новых пограничных наук» [47, 27б.]. Жалпы қолданыстағы мұндай сөздердің терминденуіне жалпы әдеби тілдегі ұғым мен терминделуші ұғымның арасындағы ұқсастық себеп болады. Адамның жады мен компьютер жады арасындағы ұқсастық тайға таңба басқандай анық, екеуі де есте сақтау қызметін атқарады. Компьютер жады адам жадының моделі негізінде ойлап табылған дүние.

Терминнің бір терминологиялық өрістен екінші терминологиялық өріске өтуі терминшығармашылығында *ішкі терминдену* деп аталады. Ал *сыртқы терминдену* кезінде терминдер терминдік өріске басқа өрістен алынып, термин ретінде қалыптасады. Яғни термин емес сөз терминологиялық өріске өтіп, термин ретінде қалыптасады. Мысалы арабтың *қуат* деген сөзі жалпытілдік қолданыстағы сөз, ол физика саласына өтіп, «электр күшінің мөлшерін білдіретін термин ретінде қолданыс тапқан. Осылайша *қуат* сөзі жалпытілдік қолданыстан, яғни сырттан терминологиялық өріске өтіп, терминденіп отыр.

Сол сияқты арабтың *қалып* сөзі (قالب *қалибун*) жалпы қолданыстағы сөз ретінде беретін мағыналары мынадай:

Бұл сөз термин ретінде бірнеше салада қолданылады. Тамақ өндіру саласында *қалып* нан пісіруге арналған нанға белгілі бір пішін беру үшін, қоймалжың массаны ұстап тұру үшін қолданылатын ыдыс. Құрылыс және сәулет өнерінде *қалып* – фундамент құйғанда, үйдің негізін қалағанда белгілі бір форма беру үшін қолданылатын ағаш тақтайлар (опалубка). Зергерлік өнердің термині ретінде *қалып* белгілі бір үлгіде күйдірген балшықтан,

темірден, сүйектен, шойыннан, тастан жасалатын, ерітілген алтын не ерітілген күмісті құйып, қалаған нұсқадағы зергерлік бұйымды дайындайтын немесе оқ, ер-тұрманның күміс жабдықтарын құятын құрал. Қазақ тілінің қолөнер лексикасында *қалып* сөзі тірек болып, 60-қа жуық атауыш тіркеске тірек болып, олардың екінші сыңары ретінде қатысады екен [70, 294б.].

Парсы тілінен келген *перде* сөзі де жалпыхалықтық қолданыста бар, қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «есікке, терезеге, театр сахнасына құрылған шымылдық» деген анықтама берілген. Сондай-ақ перде өсімдіктану саласының термині ретінде «көптеген өсімдіктердің сабағындағы ауалы қуысты бөліп тұратын клеткалардан құралған бөгет қабат» деген мағынада жұмсалады [71, 58б.]. *Перде* терминінің жасалуы бұл екі ұғым арасындағы пішін ұқсастығы мен бір нәрсенің ортасын бөлу секілді қызмет атқаратын ұқсастығы негіз болып отыр.

Арнаулы лексикадағы сөздер жалпы қолданыстағы сөздердің бірқатар семантикалық өзгеріске ұшырауы нәтижесінде байи түседі. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі ғылыми мәтіндерде қолданылуы арқылы жүзеге асады. Бұл сөздердің терминдік мағынасы мен жалпы лексикалық мағынасы арасында байланыс сақталады. Араб тілінде *طب* *тибл* сөзі қолмен ұрып ойнайтын музыкалық аспап – барабанның атауы. Бұл сөз әдеби тілде *дабыл* түрінде «жаугершілікте, жорықта, той-думанда халықты бір жерге жинау үшін қолданылатын аспап» мағынасында белгілі. Сонымен қатар бұл сөз медициналық және әскери термин ретінде де белгілі. *Дабыл жарғағы* медицинада «сыртқы есту жолын ішкі құлақ құрылысынан бөліп тұратын жұқа, серіппелі зат» деген мағынаны беретін анатомиялық атау. Ал әскер ісіндегі *дабыл* – ерекше жағдайда берілетін шартты белгі, сигнал. Музыкалық аспап ретіндегі *дабыл* мен анатомиялық атау ретіндегі медицинадағы *дабыл жарғағы* арасындағы ұқсастық сыртқы түрінде болуы керек. Екеуі де серіппелі, жұқа материалдан жасалған. Екеуі де дыбыс пен күштен тербеліске түседі. Жұқа тері қабатынан тұратын құлақтағы дабыл жарғағы орыс тіліндегі *барабанная перепонка* сөзінің әсерінен жасалған калька. Термин жасау творчествосында бұл музыкалық аспаптың әдеби тілде белгіленбеген, көрсетілмеген белгісі – оның қандай материалдан жасалғандығы және серіппелі, тербеліске түсетін қасиетіне мән беріліп, осы семантикалық белгілеріне акцент салынғанын байқаймыз. Ал әскери термин ретіндегі *дабыл* музыкалық аспаптың дауысына, шығаратын дыбысына қатысты пайда болған. Бұл жерде назарға, басшылыққа үн ұқсастығы, музыкалық аспап ретіндегі негізгі қызметі – аспаптың дыбыс шығару қызметі алынған. Осылайша әдеби тілдегі сөздің терминологияға өту кезеңінде бір сөз бірнеше ұғымның атауы, термині болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген лексикалық бірліктер мен терминдерді салыстыру барысында, сөздің терминденуіне ұғымның қамтитын белгілері арасындағы ұқсастықтар негіз, себеп болатынын аңғару қиын емес. Бір сөздің дыбыстық тұлғасының екі не одан да көп терминологиялық өріске ортақ болуы терминологиялық омонимия деп аталады. **Терминологиялық омонимияға** екі ұғымның арасындағы ұқсастықтар (қызметіндегі, түріндегі, сыртқы пішініндегі секілді) себеп болады. Бұл тұрасында «Сөз лексикалық өрістен терминологиялық өріске

ауысқанда, жаңа сапаға көшіп, терминге тән қасиеттерді иеленеді. Жалпы лексикалық өрістегі сөзге тән қасиеттерінен айырылады» деген пікірге [30, 126б.] толығынан қосыламыз. Сөз әдеби тілден терминдік өріске өткенде көп мағыналық, эмоционалды-экспрессивтік, модальдық секілді лексикалық өріске тән қасиеттерінен айырылып, терминге тән қасиеттерге ие болады. «Әдеби тілдегі сөз негізінен жалпылама атаулық қызмет атқарып, ұғымның сыртқы белгілерін ғана қамтыса, терминнің дефинициясы арқылы ұғымның тиісті ғылымның даму деңгейіне сәйкес анықталған әрі оның терминологиялық өріс ішіндегі алатын орны мен көлемін нақтылай түсетін, сырт көзге аңғарыла бермейтін ішкі белгілері көрсетіледі. Сөздің бастапқы лексикалық мағынасы арқылы көрінетін белгілері мен терминденгеннен кейінгі оған дефинициясында бекітіліп берілген белгілері сәйкес келмейді» [33, 127б.]. Осылайша, әдеби тілдегі бір лексикалық бірлік бірнеше терминологиялық өріске қызмет етіп, өзінің мағынасын кеңітіп, байытуы мүмкін. Сөздің терминденуі кезінде оның семантикалық құрылысы өзгереді, сөз әртүрлі семантикалық трансформацияға ұшырайды, яғни терминнің бір семантикалық дериваты сөздің барлық лексика – семантикалық варианттарына тән қасиеттер мен белгілерді қамтыса, екінші бір термин тек жекелеген семантикалық белгісін, ал үшінші терминде белгілі бір семантикалық қасиетіне акцент жасалып, көзге көріне бермейтін қасиеті басшылыққа алынады [72, 71б.].

Қорыта келгенде, арнаулы лексика мен жалпы қолданыстағы лексика арасында үлкен айырмашылық жоқ екенін байқадық. Жалпы тілге тән лексика-семантикалық үдерістер (синонимдер, омонимдер, көп мағыналылық) терминологияға да тән. Бұл екі лексика арасындағы айырмашылық олардың лексика-семантикалық белгілерінің ара-қатынасында, тұрпат межесі (план выражения), мазмұн межесінде (план содержания), яғни қоғамдық сананың - ғылыми немесе күнделікті тұрмыстық - формасына сәйкестігі, жалпы лексика – жалпы мағынаны, ал термин нақты мағынаны береді. Терминология да, жалпы әдеби тіл де вербалды тәсілдерді пайдаланады, оларды ұйымдастыру ережесі екеуіне де ортақ [65, 9б.]. Араб және парсы тілінен енген кірме сөздер жалпы әдеби тілден терминдер өрісіне ауысып, терминжасамға қажетті материал, негіз ретінде әлі күнге дейін үлкен қызмет атқарып келеді. Бұл сөздер қазақ тіліне ертеректе еніп, қазіргі кезде оның айтылым жүйесіне икемделіп, игеріліп, қазақ тілінің төл сөздерінен айырғысыз болып кеткен.

2.5 Аймақтық және кәсіби лексикадағы араб, парсы сөздерінің терминденуі

• Аймақтық лексикадағы араб, парсы сөздерінің терминденуі

Аймақтық лексика, яғни жергілікті сөйлеу ерекшелігіне тән сөздер терминологияны байытудың тағы да бір көзі болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңнен бастап, ұлттық терминологияны дамытудың бір жолы ретінде белгілі бір аймақтың тұрғындары тіліндегі сөздерді пайдалану үрдісі басталды. Қазақ терминологиясында термин жасауға негіз болатын тілдік бірліктерді екі үлкен топқа бөліп көрсетеді. Оның бірі – қазақ тілінің өз тілдік

материалдарына сүйенетін ішкі терминжасам көздері, бұған көнерген сөздер қоры, жалпыхалықтық қолданыстағы лексика, аймақтық лексика, кәсіби лексика, қолөнер лексикасы секілді тілдік қабаттар жатқызылып жүр. Ал сыртқы сыртқы терминжасам көзі ретінде өзге тілден енген кірме сөздер танылып жүр. Осы еңбектердің бәрінде араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздер ішкі терминжасам көздері ретіне қарастырылады екен. Оның себебі, бұрын да айтып кеткендей, бұл кірме сөздердің байырғылығында, өзінің жаттығын жоғалтып, тілге сіңісті болып кеткен қасиетінде жатса керек. Қазақ тіл білімінде жергілікті сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне қатысты Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков, Н.Жүнісов, Ғ.Қалиев сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерін білеміз. Диалектілік ерекшеліктердің лексика-семантикалық топтары Т.Айдаровтың, Н.Жүнісовтің, М.Есімболованың және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жүйелі түрде қарастырылып, талданады. Бірақ осы аймақтық лексика мен терминдер арасындағы қарым-қатынас зерттеу мәселесі әлі күнге дейін қолға алынбай келеді. Бұл мәселенің терминология үшін өте қажет екендігін Ш.Құрманбайұлы да ескертеді [30, 129б.].

Терминдеу процесінің жанданып, тілімізге орыс тілі арқылы енген сөздерді төл тіліміздің элементтерімен ауыстыру, яғни тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін пайдалануға бет бұрған уақытта, аймақтық лексикадағы шығыс сөздері де кәдеге жарап, терминдер өрісіне тартыла бастады.

Қазіргі уақытта ресми түрде бекітілген, жұртшылықтың жатырқамай қабылдаған, құлағы үйреніп те үлгерген термин сөздердің бірі **құжат** сөзі. Араб тіліндегі *حجة* *хужжатун* сөзінен шыққан, бұл сөз араб тілінде 1. айғақ, дәлел; аргумент 2. меншік құқығын беретін документ деген мағыналарды берсе /АРС/, ал парсы тіліндегі *حجت* *хужат* сөзінің мағыналары 1. айғақ, дәлел; аргумент; 2. талас, пікірталас; 3. вексель деген мағыналарды береді/ПРС/. *Құжат* сөзі кезінде шағатай тіліндегі ресми қағаздар арқылы енген болуы керек. Кейін Алматы облысының Кеген, Нарынқол аудандарындағы халықтың сөйлеу тілінде қолданылып келген бұл сөз әдеби тілдің пассив лексикасында «белгілі бір жайды я фактіні куәландыратын іс қағазы» деген мағынадағы сөз ретінде сақталған, ал қазір орыстың *документ* сөзінің баламасы ретінде құқық саласының термині қызметінде, информатика және есептеуіш техника саласында *құжаттама*, *құжаттауыш* секілді туынды түрлері термин ретінде жұмсалуда.

Сол сияқты **алқа** сөзі қазіргі кезде *коллегия* сөзінің баламасы ретінде термин болып қалыптасқан. Алқа сөзі әдеби тілде «жиын, топ» мағынасын береді. Бұл сөздің төркіні арабтың *حلقه* *халқа* «шеңбер, дөңгелек» сөзімен байланысты. Халқа сөзінің араб тілінде де, парсы тілінде де бірнеше мағынасы бар, қазақ тіліне соның екі мағынасы «сырға, сақина» және «шеңбер, дөңгелек», «үйірме» деген мағыналары енген. Термин ретіндегі *алқа* сөзінің тегіне келетін болсақ, бұл сөз атақты теологиялық білім беретін Каирдегі әл-Азхар университетінде әрбір шейхтың мешіттің бір бұрышында өз шәкірттерін жинап, сабақ өтетін болған. Шәкірттер өз ұстазын қоршап, жағалай, алқа-қотан отыратын болған, яғни әрбір шейхтың өзінің үйірмесі, оқушылар тобы, мектебі қалыптасқан. Бұған қазақ тіліндегі *алқа-қотан отыру*, *әділ қазылар алқасы* тіркестері дәлел

бола алады. Алқа сөзі Батыс және Оңтүстік облыстарда жиын, топ деген мағынада қолданылады. Алқа сөзі Яссауи хикметтерінде де кездеседі. Алқа сөзінің этимологиясы туралы Р.Сыздық пікірі де осыған саяды: «Арабтың халқа сөзі, мағынасы «дөңгелек, шеңбер», одан барып адамдар тобы деген ауыспалы мәнде қолданылған. Сірә, бұл сөз түркі тілдеріне өте ертеде енген болуы керек» [73, 43б.].

Терминдер жүйесінде соңғы уақытта пайда болған **дарақ** сөзі парсының «ағаш» мағынасындағы *درخت* *дарахт* сөзінен шыққан. Қызылорда, Шымкент, Жамбыл облыстарындағы қазақтардың тілінде биік, зәулім ағашты **дарақ** деп атайды. Р.Сыздық бұл сөздің Бұхар жырау қолданысында кездесетінін, оны диалектизм дегеннен гөрі Бұхар жырау тіліндегі фарсизм деп қараған жөн деген пікір айтады. Ал қазір **дарақ** сөзі *шежіре* сөзімен бірге синонимдік қатар түзіп, орыстың *древо* сөзін аударуда қолданылып жүр. Орыс тіліндегі *древовидный лед*, *древовидная речная система* секілді географиялық терминдерді калькалау нәтижесінде **дарақ тәрізді мұздық**, **дарақ тәрізді өзен жүйесі** деген тіркестерде қолданылып, терминдер сөздігіне енгізілген.

Арабтың «бөлме» деген мағынаны беретін *خجرة* хужра сөзінің **өжіре/құжыра** тұлғасындағы фонетикалық варианттары тілімізде бар. *Өжіре* Түрікменстан, Ташкент, Қызылорда секілді оңтүстік аймақтағы елдің тілінде үй, бөлме мағынасында қолданылса, *құжыра* әдеби тілімізде 1. мешіт, медресе жанындағы шәкірттер тұратын кішірек бөлме; 2. тастан, шымнан немесе саманнан салынған іші тар, кішкене ғана аласа үй, баспана. Соңғы уақытта өжіре сөзі «үйдің астындағы шаруашылық заттарын, азық-түлікті сақтауға арналған бөлме» мағынасындағы подвал сөзінің эквиваленті ретінде құрылыс саласындағы термин ретінде ұсынылды.

Сол сияқты арабтың *حوض* хаудун сөзінің қазақ тіліндегі **хауыз/әуіз/әуім** секілді фонетикалық дублеттерінің мағынасы да сараланып, дербес ұғымдардың атауы ретінде терминдік мақсатта қолдану талпынысы бар. *Хауд* сөзінің араб тілінен парсы тілі арқылы енгендігін танытып тұрған белгі араб тіліндегі *داد* әрпімен таңбаланатын *д* дыбысының *з* болып өзгеріп енуінен байқалып тұр. *Хауыз* қазақ әдеби тілінде *حوض* мағынасын берсе, *әуім/әуіз* орыс тіліндегі *пруд* сөзінің, ал *хауыз* «бассейн» сөзінің баламасы ретінде ұсынылып отыр. Оңтүстік өңірде тоспа, су қоймасы, шығыр суы жиналатын жерді *ә у і т* деп атайды. Т.Айдаров та «әуім»-тің *ә у і з* сөзінің фонетикалық варианты екенін айтады [74, 53б.].

Терминологиялық сөздіктерде аймақтық лексикадағы терминденген араб, парсы сөздерінің саны аса көп емес екені анықталды. Мұндай сөздер қатарына *кезеп (алаяқ)*, *ақылақ (мораль)*, *өжіре (подвал)*, *зият*, *парасат*, *нәбатат*, *әлуат*, *мақлұқат (фауна)*, *шәкіл (шкала)*, *әуім/әуіз*, *имарат (сооружение)* сияқты сөздер тобын анықтадық. Аймақтық лексиканың терминденуі жалпы қолданыстағы сөздерге қарағанда сирек болуының себебін зерттеушілер олардың әдеби тілде баламасының болуынан деп түсіндіреді [30, 130б.].

Аймақтық лексикадағы араб, парсы сөздерінің терминденуі терминжасамда қолайсыздық туғызатын қажетсіз омонимияға жол бермеу мақсатынан туған деп айтуға болады. Мысалы араб сөзі *عمارة* [‘имаратун] ғимарат/имарат,

حوض[хауд] қауыз/ хауыз/ әуіз/ әуіт секілді фонетикалық дублеттердің бірінші сыңары әдеби тілге еніп, түсіндірме сөздіктен орын алған болса, ал екінші сыңарлары сол мағынада жергілікті сөйлеу тіліне тән лексика ретінде қалып қойған. Мұндай сингармонизмдік параллельдер түзіп, бір сыңары әдеби тілде, ал екіншісі жергілікті сөйлеу тілінің элементі деңгейінде жүрген араб, парсы сөздері бар. Олардың қатарына *қауыз/ хауыз/ әуіт/ әуіз, құжыра/ өжіре, кезеп/кәзеп, ғимарат/имарат* сөздерін жатқызуға болады. Осылайша бір түбірден тараған араб, парсы сөздерінің фонетикалық дублеттері семантикалық тұрғыдан дифференцияланып, тіліміздегі жаңа ұғымдарды белгілейтін немесе бұрыннан бар ұғымның орысша атауын қазақшалау ниетінен туған. Диалект сөздерді кәсіби сөздерден ажырататын ең басты белгілері оның әдеби тілде баламасы болуы керек, одан кейін таралу шегі (изоглосы) болуы шарт деп Б.Қалиев көрсетеді [75].

Шығыс Қазақстан, Алматы облысында ауызекі сөйлеу тіліндегі *кезеп*, әдеби тілдегі кезеп/кәзеп варианттары арабтың «өтірікші, өтірік айтушы адам» мағынасындағы *кәззәб* сөзінің аудармасы ретінде ұсынылған.

Тіліміздегі прогрессивтік диалектизмдерді әдеби тілге енгізіп, сөздік қорымызды байыту үшін пайдалану керектігін Ш.Сарыбаев айтқан болатын [76, 356.].

Жоғарыда айтылғандарға қоса, қазақ тілінің терминдер сөздігіне енгізілген бірқатар сөздер *нәбетат, шәкіл, ақылақ, әлует* сияқты бірқатар сөздер шығу тегі, генеологиялық жағынан араб сөздері екені күмән туғызбайды. Бірақ бұл сөздер қазақ тілінің диалектологиялық сөздігіне де, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріне де енген. Сондықтан бұл сөздерді терминологиялық жүйеге ену каналдарының бірі ретінде *кітаби тілде* жазылған жазба дүниелер, алғашқы қазақ баспасөзінде қолданған сөздер болуы мүмкін деген пікірдеміз. XX ғасырдың 15-20-жылдарына дейін жарық көрген қазақ қисса-дастандарының тілінде *ахлақ, нәбетат* секілді сөздер қолданылғанын Б.Жұбатованың анықтаған сөздер қатарында көрсетілген. *Ахлақ* мораль, *нәбетат* өсімдектер әлемі деген мағынада, түпнұсқа тілдегі мағынасын сақтап енген. Қазіргі терминологияда да ақылақ мораль, ал нәбетат фауна сөздерінің баламасы ретінде қолданысқа ұсынылып отыр. Құрылыс пен сәулет саласындағы *макет* терминінің орнына ұсынылып отырған *шәкіл* сөзінің әдеби тілді жанай өтіп, кітаби тіл арқылы енген арабтың *شكل* [шәклун] «түр, чертеж, диаграмма, сурет» мағынасын беретін кірме сөз болуы әбден мүмкін. Сол сияқты араб тілінен келген *зият* сөзі *парасат* сөзімен синонимдік қатар түзіп, *интеллект* сөзінің орнына қолданылуда. Бұл сөз арабтың *ضيا* [дийаун] сөзінен шыққан, *зиялы, зиялылар, зиялы қауым* ретінде «интеллигенция, интеллигент» сөздерімен төркіндес, бір ұялық жүйеге жататын сөз ретінде калька тәсілі арқылы қалыптастырылған сөз деп білеміз. Бұл сөздің қазақ тіліндегі «интеллигент, зиялы қауым» деген мағынасы араб тілінде жоқ. Араб тілінде «сәуле, жарық» деген мағынада қолданылады. Алғашқы қазақ газеттеріндегі кітаби лексикаға жатады. С.Исаев, Ш.Құрманбайұлы сынды зерттеушілер ескі қазақ жазба тілін терминжасамның бір көзі ретінде тануды ұсынады. Біз бұл пікірді қуаттаймыз. Бірақ жазба әдеби тілдің ең негізгі белгісі – араб, парсы

сөздерін мейлінше мол қолдану болғандықтан, бұл сөздер тобын кітаби сөздер деп қарағаннан гөрі араб және парсы сөздері деп қарастырған дұрыс болатын секілді. Оның үстіне бұл сөздердің жергілікті сөйлеу тілі арқылы енгенін де жоққа шығара алмаймыз, себебі аймақтық лексика егжей-тегжейлі зерттеліп, аймақтық лексиканың реестрі толық жасалып болды деп айтуға әлі де ертерек. Себебі соңғы шыққан «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінің» жоспарланған үш томының тек екеуі ғана жарық көрді, ал үшіншісі әлі дайындалуда.

Зерттеуші Р.Шойбеков қолөнер лексикасына байланысты зерттеуінде әдеби тілді байытудың бір көзі ретінде қолөнер лексикасын қарастырып, оның жергілікті сөйлеу ерекшелігімен ұқсас жақтарын былай көрсетеді: «Қазақ тіліндегі қолөнер лексикасына қатысты атаулардың басым көпшілігінің әдеби тілде баламасы кездеспейді. Бұлар – әдеби тілімізді байыта түсуге қажетті сөздер болғанмен, белгілі бір аймақта қолданылғандықтан жалпыхалықтық сипат ала алмаған, бірақ әдеби тілге өтуге тиіс сөздер». Жергілікті халықтың күнделікті тұрмысында жиі қолданылған мұндай сөздердің бірсыпырасының кейіннен уақыт өткеннен кейін қазіргі терминологиялық сөздіктерде қолданылып жүргенін айтады, қолөнер лексикасының терминологияға, терминжасамға қатысты мәселесі ерекше назар аударуды, арнайы зерттеуді қажет ететінін айрықша ескертеді [70, 144б.]. Ғалым қолөнер лексикасын қолданылу өрісі жағынан жалпыхалықтық және диалектілік атаулар деп екіге бөліп қарастырады. Диалекті сөз ретінде Атырау, Маңғыстау қазақтарының тілінде *қозы* түрінде айтылып, «жаңғақ» деген мағынада жұмсалатын *қоза* сөзі Р.Шойбеков еңбегінде талданады. Бұл сөз Түрікменстандағы қазақтар тілінде кездеседі екен, олар *қоза* деп жаңғақты және мақтаның гүлі түскенге дейінгі түйінін айтады. Ал Қарақалпақстандағы қазақтар тілінде *қоза* «қауашақ, жаңғақ». Бұл сөз о баста өзбек, түрікмен тілдері арқылы иран тілдес халықтардың тілінен ауысқан көрінеді. Ал осы жергілікті сөйлеу ерекшелігіне тән лексика бергін келе зергерлік өнердің термині ретінде қалыптасқан. Зергерлер күмісті қақтап, одан іші қуыс жаңғақ, қауашақ тәрізді әшекей жасаған. Алғашында жаңғақ формалас әшекейді қазақ шеберлері оның формасына қарап, *қоза* деп атаған. Кейін осындай әшекейі бар сырға ел арасында *қоза сырға*, *қозалы сырға*, *қозалы алқа* деген атқа ие болған [70, 245б.].

Сонымен қорытындыласақ, аймақтық лексикадағы араб, парсы сөздерінің терминделуі үш түрлі жолмен жүзеге асқан:

1) тікелей, яғни араб, парсы сөздері диалект сөздер қатарынан жалпы қолданысқа түспей бірден терминологиялық өріске өткен (әуіт/әуіз, өжіре);

2) жанама, яғни аймақтық лексикада араб сөздерінің әдеби тіл арқылы жалпы қолданыстағы терминдер қатарына өтуі (кезеп, алқа, дарак, имарат, ұжым);

3) жалпы қолданыстағы да аймақтық лексикадағы сөздер қатарынан табылмаған бірқатар араб сөздерінің терминденуі (шәкіл, нәбетат, ақылақ). Бұл сөздердің ескі қазақ жазба тілі арқылы да, жергілікті сөйлеу тілі арқылы да ену мүмкіндіктерін жоққа шығаруға болмайды.

• Кәсіби лексикадағы шығыс сөздерінің терминденуі

Қазақ тілінде кәсіби сөздер де ұлттық терминологиялық қатарды байытудың бір жолы болып табылады. Тіл білімінде *кәсіби сөздер* деп белгілі бір кәсіпке, шаруашылықтың белгілі бір саласына қатысты сөздер тобын атайды.

Қазақ тіл білімінде кәсіби лексика біршама зерттелді деп айтуға болады. Мәселен, Ж.Досқараевтың балықшылық туралы, С.К.Кеңесбаевтың кәсіби сөздерді зерттеу жайындағы, О.Нақысбековтің темекі өсіру кәсібіне байланысты, егіншілік, бау-бақша кәсібінің лексикасына арналған А.Айғабыловтың, тары дақылына қатысты М.Күштаеваның кандидаттық диссертациялары және Р.Шойбековтің қолөнер лексикасына арналған докторлық зерттеуі бар. Кәсіби сөздер және олардың түрлері жайында толық мәліметті Ш.Сарыбаев, О.Нақысбеков, Б.Қалиев еңбектерінен табуға болады.

Кәсіби сөздер лексиканың басқа қабаттарына қарағанда диалект сөздерге де, арнаулы лексикаға да өте жақын тұрады. Диалектіге жақын болатын себебі ол белгілі бір аймақта ғана тараған, изоглостық таралу шеңбері шектеулі сөздерді қамтиды. Екіншіден, кәсіби лексиканың әдеби баламасы болмайды [75]. Кәсіби лексика сол кәсіппен шұғылданатын топтың арасында жергілікті диалект секілді ауызша түрде таралып, жергілікті халық тілімен байланысты дамиды. Диалектизмдер бір аймақты мекендейтін адамдардың бәріне түсінікті болса, кәсіби сөздер бір отбасының барлық мүшелеріне бірдей түсінікті болмауы мүмкін, яғни аймақтық лексиканың таралу шегі диалектіге қарағанда да шектеулі, белгілі бір кәсіппен айналысатын топтың мүшелеріне ғана түсінікті болуы мүмкін. Кәсіби сөздердің әдеби тілді дамыту мүмкіндігі бар, кәсіби сөздерден жалпы халыққа түсінікті болып келетін сөздердің сараланып шығуы мүмкін, сонымен бірге кәсіби лексика диалектілік қатарға қосылған дублеттердің іріктелуіне себепші болады.

А.Айғабылов кәсіби сөздер ішінен *алмұрт, шиеш, қауын, қарбыз* сияқты сөздер мен осы сөздермен мағыналас *нәк – қауақ алма, жыла – ілес, дің – діңке, дарбыз – қарбыз* сияқты сөздердің қолданылу жиілігі бірдей еместігін, алғашқы топтағы сөздердің (*алмұрт, шиеш, қауын, қарбыз*) кәсіби сөздер шеңберінен шығып, жалпыхалыққа түсінікті болып, әдеби тілден орын алып отырса, екінші топтағы сөздер (*нәк – қауақ алма, жыла – ілес, дің – діңке, дарбыз – қарбыз*) олардың диалектілік дублетіне айналып отырғанын көрсетеді [77, 66.]. Ш.Сарыбаев кәсіби лексиканы *жалпыхалықтық сипаттағы кәсіби сөздер* және *диалектілік сипаттағы кәсіби сөздер* деп екіге бөліп қарастырады [74, 166]. Ғалым жалпыхалықтық сипаттағы кәсіби сөздерге әдеби тілде норма болып қалыптасқан, бәріне ортақ, түсінікті, жалпыхалықтық қолданыста жүрген сөздерді жатқызса, ал диалектілік сипаттағы сөздерге жалпыхалықтық қолданыстан орын ала алмай жүрген, бірақ әдеби тілді байыту әлеуетіне ие, әдеби тілде баламасы бар кәсіби сөздерді жатқызады. Әрі қарай кәсіби лексиканы зерттеуші прогрессивті диалектілік кәсіби лексика және регрессивті диалектілік кәсіби лексика деп екіге бөліп көрсетіп, прогрессивті диалектілік

кәсіби лексикаға әдеби тілді байыта алатын сөздерді жатқызса, регрессивті диалектілік кәсіби лексиканың әдеби тілде баламасы бар, сондықтан оған кіре алмайтын сөздерді жатқызады [76, 166б.].

Кәсіби лексика мен арнаулы лексика – ғылыми терминология да бір-біріне ұқсас және сонымен бірге бір-бірінен ажыратуға болатын белгілері бар. Ұқсастықтары: шектеулі аймақта қолданылатын кәсіби лексика да, арнаулы лексика да жалпы халыққа түсінікті бола бермейді. Кәсіби лексика да, арнаулы лексика да әдеби тілді дамытудың көзі бола алады, осылайша ол шектеуліліктен шығып, жалпыхалықтық сипатқа ие бола алады. Ал кәсіби лексика мен терминдердің бір-бірінен айырмашылықтары: кәсіби лексиканы белгілі бір ғылым саласындағы мамандар жасамайды, сол сөйленісте сөйлейтін тұрғындардың өздері жасаған, сондықтан да ол сол өңірдің тұрғындарына таныс болып келеді, ал терминдердің таралу аймағы жағынан шектелмейтіндігі белгілі және терминдер саналы түрде сол ғылым саласының мамандарының қатысуымен жасалады, кәсіби сөздердің белгілі бір аймақта ғана түсінікті болуы сол өңірде дамыған кәсіптің түрімен байланысты. Кәсіби сөздердің терминдерден өзгешелігі – оның көп мағыналылығында болса, термин ретінде қалыптасқан кәсіби сөздер белгілі бір ұғымның нақты, дәл мағынасын анықтайды. Ұлттық тілде олардың мағынасын дәл беретін баламалары жоқ [78, 31б.]. Әдетте сөйлеу тілінде гипонимді қарағай деп дәлдеп айтып жатпай-ақ ағаш деген гиперониммен айта беруге болады. Ал терминдерді қолдануда мұндай еркіндік болмайды. Уәждемелі айқын терминдер әлдеқайда дәлірек болады, өйткені оның мағыналық құрылымында айырым белгілері айқын көрініп тұрады [39, 262б.].

Кәсіби сөздердің терминжасамда өнімді пайдаланып келе жатқан қабат деп айтуға болмайды, оның себебін ғалым Ш.Құрманбайұлы кәсіби лексиканың өзінің қазақ тіл білімінде әлі терең зерттеліп, өзге лексикалық қабаттардан, оның ішінде терминдерден басты айырмашылықтары көрсетілмегендігінен, терминжасамның бір көзі ретінде таныла қоймағандығынан деп түсіндіреді [30, 137б.]. Бірақ кәсіби лексика, терминденуге бейім, икемді келеді. Оларды жинап, зерттеудің, термин жасауда пайдаланудың ғылыми терминология үшін қашалықты маңызды екенін ескертеді: «Термин бұл дәстүр жалғаса беруге тиіс. Өзінің табиғаты жағынан терминдерге біршама жақын кәсіби сөздерді термин жасауда орнымен пайдалана білсек, ғылыми терминологиямыздың ұлт тілі негізінде баю мүмкіндігі арта түспек. Ол үшін әртүрлі кәсіпке қатысты сөздерді әлі де сала-сала бойынша жинақтап, олардың өзіндік ерекшеліктерін нақты көрсетудің маңызы зор» – дейді [30, 36б.].

Терминдер жүйесіндегі араб және парсы сөздерінің кәсіби лексика арқылы терминденгендерін жүйелеп, бөліп алып қарастырғанда, олардың ішінде араб сөздерінің жоқ екендігі байқалды. Оның себебі, араб және қазақ халықтарының арасындағы байланыстың рухани-мәдени деңгейде болғандығын тағы да айғақтай түседі. Дін, оқу-ағарту, білім салаларындағы байланыс тікелей емес, кітаптар, жазба дүниелер деңгейінде болған. Қазақ тіліндегі араб сөздерінің дені дерексіз ұғымдарды білдіретін сөздер екенін айтқан болатынбыз, және мұндай пікірді қазақ тіл білімінде Р.Сыздықова, Л.Рүстемовтер де айтқан

болатын. Ал белгілі бір кәсіпке байланысты сөз алмасу процесі күнделікті тұрмыс-тіршілікке, тікелей, қоян-қолтық араласу нәтижесінде жүзеге асатыны белгілі. Бұл жағынан келгенде қазақ тілінде егіншілікке, бақша шаруашылығына байланысты *қоза, қозапая, күріш, салы, дихан, гүл, бақ* секілді бірқатар парсы сөздері термин болып қалыптасқанына көз жеткіздік. Енді соларға тоқталайық.

Парсының *йәгане* сөзі термин өрісінде *жегене* түрінде қалыптасып, «қалың шыққан өсімдікті әдейі қолдан сирету» мағынасында қолданылады. Ал парсы тілінде бұл сөздің *يكنه* [йеганэ] 1) единственный, один единственный; 2) уникальный, не имеющий себе равных /ПРС, 2-т., 750-с./ деген мағыналары бар. Қазақ тілінің кәсіби лексикасында «сирету» яғни «жалғыз қалдырып, қалғандарын алып тастау» деген мағынасын сақтаған.

Жалпы халықтық тілдегі парсы тілінің сөзі *күмбез* (*کنبه* гомбад, гомбаз – купол, свод /ПРС, 2-т., 404-с./ – үлкен құрылыстың шаңырақ тәрізді әшекейлі төбесі, ал қолөнер кәсібімен, оның ішінде ершілік кәсібімен айналысатын шеберлер тілінде күмбез – жүген мен құйысқанның т.б. заттардың бетіне күмістен қойылған шошақ әшекей, томпақ күміс көз [70, 109б.].

Қоза, қозапая сөздері мақта кәсібімен айналысатын аймақтың тіліндегі парсы сөзі. Парсы тілінде *غوزه* *гоза* деп мақтаның, апиын сыртындағы қоршап тұрған қауашағын, қауызын атайды, ал қазақ тілінде жалпылық сипат алған, қоза деп жаңа өсіп келе жатқан мақтаны айтады. Екі тілдегі сөз арасында айтарлықтай үлкен мағына алшақтығы жоқ. Ал *қозапая* сөзіндегі *пайе* парсы тіліндегі көп мағыналы сөз, оның ең бірінші мағынасы «аяқ», ал оныншы мағынасы ғана «гүлдің сабағы» деген мағынасы кәсіби лексикада сақталған. *Қозапая* жаңа өсіп келе жатқан мақтаның сабағы болуы керек. *Қоза* сөзінің мағынасына байланысты Р.Шойбеков мынаны келтіреді: «Қоза екі түрлі мағынада қолданылады: 1. зергерлер жасаған әртүрлі формадағы әшекей зат, әшекей бұйымның салпыншағы; 2. Мақта өсімдігі. Ең алғаш осы атау қай мағынада қолданылды дегенге келсек, қазақтарға әуелі оның өсімдік мағынасы белгілі болғанын айту керек. Өйткені қоза о баста көрші халықтар арқылы парсы тілінен ауысып келген. Парсы тіліндегі мағынасы «мақтаның, көкнәрдін қауашағы». Бұл сөз парсы тілінде жібек құртына да қолданылған [82, 245б.]. Кәсіби лексикадағы «мақтаның қауашағы» мағынасындағы қоза мен аймақтық лексикадағы, зергерлік өнердегі әшекей ретіндегі қоза екеуі парсы тіліндегі екі түрлі сөзден жасалған. Мақтаның қауашағы, мақтаға қатысты қоза парсының *гоза* сөзінен шыққан болса керек те, ал жергілікті сөйлеу тіліндегі жаңғақ мағынасындағы қоза, қозы сөзі парсының «жаңғақ» мағынасындағы *джоуз* сөзімен байланысты болуы керек, дәл осы «жаңғақ» мағынасындағы *جوز* *джоуз* сөзі араб тілінде де бар.

Пүшта сөзінің (парсы тіліндегі тұлғасы *پشته* поштэ) бірнеше мағынасы бар, соның ішінде төртінші мағынасы – «жүйек, жүйектің жоғарғы жағы» деген мағынасы - қазақ тілінде тұрақтаған.

Күнделікті қолданыста жүрген *күріш* сөзінің төркіні парсының *برنج* барэндж екендігі екінің бірі біле бермейді. Бұл аталған сөздің тілімізге өте ертеде енгенін танытады. Сол сияқты күріш өсірумен айналысатын шаруашылықта

салы сөзі ақталмаған, өңделмеген күріштің атауы, бұл сөз де парсының شالي шали «қауызынан ажыратылмаған, тазартылмаған күріш» мағынасындағы сөзден шыққан.

Қазірде әдеби тіліміздің төрінен орын алып, етене сіңісіп кеткен *гүл, бақ* сөздерінің төркіні де *гул, баг* деген парсы сөздеріне саяды. *Дехкан, бағбан* секілді парсы сөздері баспасөз беттерінде жиі қолдану нәтижесінде әдеби тіл деңгейіне көтерілген [76, 296.].

Жоғарыда келтірілген санаулы ғана парсы сөздері кәсіби лексика қабатынан осылайша терминдер өрісіне өтіп, орын алған.

Бау-бақша кәсібіне қатысты лексиканың ішіндегі парсы тілінен енген кірме сөздер қабаты А.Айғабыловтың зерттеу жұмысында толық талданады. Қазіргі кезде жалпы халықтық әдеби тілде мықтап орныққан *алмұрт, шабдалы, анар, алиа, інжір, құрма, қарбыз, тұрып, шалғам, мейіз, қияр, пияз, сәбіз, бақша, бағбан, дихан, мұрап* секілді толып жатқан сөздерді бір кездерде кәсіби лексика құрамында болып, кейіннен әдеби тіл өрісіне өткен сөздер деп көрсетеді. Бау-бақша кәсіби сөздері шаруашылықтың өзіндік ерекшеліктеріне (өнімі мен құрал-жабдықтарына, орындалатын іс-процеске т.б.) байланысты түрлі ұғымдардың жергілікті жерде жеке сөздермен аталуына байланысты қалыптасқан *халықтық терминдер* деп атайды да, оларды бау-бақша, жүзім, жеміс бақша-көкөніс өсіруге байланысты кәсіби сөздер деп бөледі [77, 142б.]. Бау-бақша кәсіби сөздеріндегі араб, парсы сөздерінің ерекшелігі олар тек қазақ тіліне ғана енген сөздер емес екен, бұл сөздер түрлі фонетикалық, кейде семантикалық өзгерістермен басқа да түркі тілдерінде қолданылады екен. Бұл сөздердің бірқатары қазақ тіліне кейде тәжік, өзбек, қарақалпақ тілдері арқылы енген көрінеді. Мысалы, бағбан сөзі қазақ тіліне совет дәуірінде өзбек тілі арқылы енсе, пияз сөзі одан бұрын, тым ертеректе енген көрінеді, ол ежелгі түркілік *созан* сөзін ығыстырған. Сол секілді парсының *дихан* сөзі қазақ тілінде егіншілікпен айналысатын адам, шаруа» деген мағынада белгілі, ал *дихан* сөзі парсы тілінде о баста «жер иеленуші ақсүйек» деген мағынада қолданылған, түркі тілдерінде де осы мағынасында қолданылған, тарихи еңбектерде осы мағынасында қолданылса, қазіргі кезде семантикалық жақтан өзгеріске түсіп, егіншілік кәсібімен айналысушы адамды атау үшін қолданылып келеді. Сол секілді парсы тіліндегі *أمیرآب*[амиру-л-аб] «судың әмірі» сөз тіркесі қазақ тілінде лексикаланып, *мұрап*, яғни «су ұстайтын адам, егінді суғарушы» мағынасында жұмсалып жүр. Бұл сөз кәсіби сөз шеңберінен шығып, әдеби сөз, тіпті арнаулы лексикаға өтті деп айтуға болады.

Ғалым Р.Шойбеков қолөнер лексикасын зерттеген жұмысында қолөнер кәсібіне қатысты сөздердің де терминдер қатарын толықтыратын лексикалық қабаттардың бірі екенін айтып, қолөнер лексикасын терминжасамның ішкі көзіне жатқызады. Бірақ ғалым қолөнер лексикасының ұлттық терминологияны қалыптастыруда барынша пайдаланылып жүрмегеніне өкініш білдіріп, оның себебі кәсіби лексиканың, қолөнер лексикасының өзін терең зерттеп, олардың өзге лексикалық қабаттардан, оның ішінде терминдерден негізгі айырмашылықтары, ұқсастық жақтары жан-жақты зерттеліп, олар терминжасамның әлеуетті бір көзі ретінде танылылмай келгенімен

байланыстырады [70, 147б.]. Р.Шойбеков қолөнер кәсібінде қолданылатын лексика мен кәсіби лексика арасындағы ұқсастықты көрсетеді, бірақ оны кәсіби лексикаға жатқызбайды: «Қолөнер лексикасы кәсіби лексикамен тығыз байланысты. Қолөнері де кәсіпке жатады. Екеуіне ортақ нәрсе – еңбек ету, еңбектің бір түріне бейімделу, машықтану Қолөнер лексикасы - ерте замандардағы қол еңбегінің негізінде шығармашылықпен қалыптасқан рухани мәдениетпен тығыз байланысты мұра» деп қолөнердің мәдениетпен ұштасатынын алға тартады [70, 136б.]. Қазіргі өнертану саласында қалыптасқан терминдер қатарында түбі араб, парсы тілдеріне тірелетін, кезінде кәсіби лексика болып, кейіннен термин болып қалыптасқан *нақыш*, *нақыштаушы* (*чеканчик*), *қалыптау* (*формовка*), *шарық* (*точилка*), *сәулет*, *сәулетші*, *зерлеу*, *зімпара*, *пәрмі//бәрбі*, *зергер* секілді сөздер баршылық [70].

Сонымен, қазақ тіліндегі кәсіби лексикасын құрайтын сөздердің ішінде терминделген элементтер қатарында араб сөздері жоқ, терминдер тек парсы сөздерінен тұратындығын айтқымыз келеді. Бұл екі халықтың арасындағы байланыстың өте ертеден, көршілес отырып, аралас-құралас өмір сүруінен деп пайымдауға мүмкіндік береді. Академик Р.Сыздық та С.Д.Асфендияровтың қазақ-парсы арасындағы байланысқа қатысты Каспий теңізінің солтүстік-шығыс жағалауы мен Амудария, Сырдарияның төменгі жақтарын мекендеген массагеттер, сірә, иран тілдес көшпелі тайпалар болуы керек, олармен іргелес отырып, тығыз қарым-қатынаста болған Қазақстанның солтүстігі мен шығысын жайлаған түркі-монғол тайпалары иран сөздерін сол тұстан бастап енгізген болар деген пікірін келтіреді [4, 75б.]. Қазақ-иран қарым-қатынасына байланысты Л. Рүстемов те осы пікірді қуаттайды: «Біздің заманымыздан бұрынғы VI-IV ғасырларда Қазақстан территориясын мекен еткен сақ тайпаларының солтүстік тобы – түркі тілдерінде, ал оңтүстік тобы – иран тілдерінде сөйлеген. Мәдениеті мен өнері дамудың біршама жоғары сатысына жеткен, көшім-қонымы көп сақ тайпалары біздің заманымызға дейінгі VI-IV ғасырда Персиямен тығыз қарым-қатынаста болғаны мәлім. Сауда саласындағы, өзара әскери одақ құрып, ортақ жауға күресу жөніндегі қатынастар бұл тайпалардың тіліне өз ықпалын тигізбей қоймады. ... Түп-төркіні иран тілдес болып келетін сөздердің түркі халықтары тілдеріне ауысуы ертеректе, арабтар келмей тұрған кезде, араб мәдениетінің гүлденуінен әлдеқайда бұрын басталған» [9, 45б.]. Қолөнер, бау-бақша секілді отырықшылыққа қатысты кәсіптердің лексикасының ішінде парсы сөздерінің мол болуының бір себебін тарихшы-ғалымдар б.з. I ғасырында Жетісуға келіп қоныстанған иран тілдес соғдылар рөлімен байланыстырады. VII-IX ғасырларда Мервтен Монғолияға дейінгі, Хорезмнен бастап, Солтүстік Индияға дейінгі аралықтағы үлкен территорияда халықаралық тіл рөлін соғды тілі атқарған көрінеді [22, 56б.]. Соғдылардың бау-бақшаға байланысты көп сөздерінің тілімізге енуіне олардың Жетісуды қоныстанып, егін шаруашылығымен шұғылданғаны себеп болған. Соғдылардың Жетісудағы тұрмыс-тіршілігі туралы А.П.Окладников былай деп жазады: «Согдийцы колонисты оседло жили в устье реки Унги, здесь они как и в Семиречьи, пахали землю, занимались ремеслами, может быть и торговлей» [79, 280б.]. Бау-бақша кәсіби сөздерінің

араб, парсылық қабаты ғасырлар бойы қолданылып, жазылуы мен айтылуы қазақ тілінің ережелеріне сай өзгеріске ұшырағандығымен ерекшеленеді екен. Қазақ тіліндегі мұндай игерілу олардың өте ертеде енгендігінен хабар береді, сондықтан да араб, парсы сөздері қазіргі уақытта байырғы сөздер қатарында қарастырылып, жаттығы мүлде байқалмайды.

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі терминжасам әрекетінде кәсіби сөздер лексикасын қолдану амалы орын алған. Терминдерге айналған кәсіби сөздер қатарында араб сөздері жоқ, тек санаулы парсы сөздері анықталды. Парсы сөздерінің кәсіби лексика құрамында қолданыста болуы қазақ-иран байланысының өте ертеден, көрші отырып, қоян-қолтық араласуынан деп тұжырымдаймыз. Р.Картуц, Е.Р.Шнейдер секілді ғалымдардың қазақ өнерінің өзіндік ерекшелігі бар өнер емес, ол иран мәдениетінің бұтағы деп атаған ұшқары пікіріне [70, 3б.] негіз болған да осы мәдениеттердің біте-қайнасып, тығыз қарым-қатынаста болып, бір-біріне ықпал еткені негіз болса керек. Және аталған сөздердің кәсіби сөздер ретінде шектеулі топтың қолданысынан жалпы әдеби тілге, содан кейін ғана терминдер қатарына өткен деп айтуға толық негіз бар. Әдеби тіл мен терминологияны байыту мүмкіндіктері әлі де қарастырылуда. Бұл жөніндегі Р.Шойбековтің төмендегідей пікіріне қосылуға болады: «Әдеби тілді байытатын сөздер әлі де баспасөз беттерінде болмаса, әлі күнге дейін толық сұрыпталып, жинап-теріліп болды, әдеби тіл аясына өтті дей алмаймыз. Оны «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінің» 1,2-томдарын қарап шыққанда байқау қиын емес. Сол сияқты өнертанушылардың, этнографтардың үлкенді-кішілі еңбектерінен де әдеби тілді байыта алатын, термин жасауға болатын сөздерді табуға әбден болады» деген пікір айтады [70, 138б.].

Сонымен, кәсіби лексика, диалект, архаизмдер ретінде қарастырылып келген араб, парсы сөздері терминжасаушы ішкі лексикалық көздер ретінде қарастырылып келеді. Мұның өзі бұл қабаттардағы араб, парсы сөздерінің өте ертеден келе жатқандығын, олардың әбден игеріліп, өзге тілге тән белгілерін жоғалтқан бірліктер екендігін танытады.

2.6 Халықаралық лексика арқылы енген араб, парсы сөздері

Халықаралық терминологиялық жүйенің құрамында бүгінде түп-төркіні арабтікі, бірақ еуропалық терминдер немесе этимологиялық төркіні жағынан грек-латын терминдері деген атаумен аталып кеткен бірқатар интернационалдық терминдер бар. Осы кезге дейін тіл білімінде еуропацентристік позиция үстемдік етіп, бұл сөздердің генетикалық төркінін анықтау мәселесіне мән берілмей келгені белгілі [80]. Шығыс сөздерінің рөлін төмендетіп, оны әдейі мойындамау күні кешеге дейін кейбір зерттеу еңбектерінде орын алып келді. «Интернационализмы восточных ареалов, как правило, не распространяется за пределы первоначальных ареалов, где их влияние может быть значительно. Лишь немногие международные ориентализмы появляются сейчас в европейских языках и языках народов СССР в функции этнографизмов» деген пікір бұл еңбектің жазылу кезеңіндегі

жағдайды танытса керек, ал қазіргі кезде халықаралық терминдер қорынан орын алған шығыс элементтерін тек этнографизмдер деп тануға мүлдем болмайды. Шығыс элементтеріне деген мұндай көзқарастың қалыптасуы, бір жағынан саяси, мәдени, материалдық жағынан Еуропа мен Америка елдерінің үстемдік етіп келе жатқанынан деп түсіндірсек, екінші жағынан, шығыс тілі мамандарының бұл мәселеге көңіл бөлмей келгенінен де іздеуге болады. Дегенмен, терминологияда шығу тегі жағынан семит тілдеріне тірелетін термин сөздердің бар екендігі туралы пікірлер бой көрсетіп қалады. Бұл мәселе туралы Ю.А.Бельчиков пікірі мынадай: «В числе интернациональных терминов иноязычного происхождения, кроме лексем греко-латинского происхождения, есть сравнительно небольшая группа арабских слов. К ним относятся некоторые термины математики: *алгебра, алгоритм, цифра*; астрономии: *альмукутантарат, азимут*; химии: *алколоиды, алхимия, алкоголь, ализарин, азурит*. Арабского же происхождения *адмирал, арабески*» [81, 22б.]. Ю.А.Бельчиков атап көрсеткен терминдердің ішіндегі *арабески* сөзі туралы В.В.Акуленко пікірі өзгеше. В.В.Акуленко бұл сөзді этимологиялық тегі мен этимологиялық материалы тұрғысынан итальян тілінен енген деп есептейді [80, 159б.].

Интернационалдық терминдер мен шет тілден енген кірме сөздердің бір-бірінен қандай айырмашылығы бар? Кірме элементтердің бәрі тілде интернационалдық термин бола алмайтыны белгілі. Интернационалдық термин болып қалыптасу үшін бірнеше белгіге ие болуы керек. Ең біріншісі, интернационалдық термин болу үшін лексикалық бірлік бірнеше (кемінде үш) туысқан емес тілде қатар қолданылуы керек. Және де бұл тілдердің бәрінде де өзінің негізгі мағынасы мен тұлғасын сақтауы керек болады. Бұл жерде тұлғасы дегенде фонетикалық емес, грамматикалық тұлғасы деп түсінеміз, түпнұсқа тілдегі фонетикалық тұлғасын ақырғы тілге жеткенге шейін сақтап қалу мүмкін де емес, себебі интернационалдық терминдердің көбі перманенттік кірме элементтер болды, яғни көптеген тілдер арқылы еніп, ұзақ даму жолынан өткен сөздер болды. Дегенмен, интернационалдық терминдердің жазба нұсқалар арқылы тұрақтандырылатындықтан, тұлғасы қатты өзгеріп, толық игерілуі мүмкін емес. Екіншіден, саясат, мәдениет, ғылым, техника, өнер салаларына қатысты ұғымдарды белгілеуі керек.

Қазақ тіл білімінің терминологиялық жүйесін 1990 жылдарға дейін интернационалдық терминдермен байыту бағытына басымдық, артықшылық беріліп келгені белгілі. Сол себептен терминологияның 70-80 пайызын орыс тілі арқылы қабылданған интернационалдық терминдер түзеді екен. Мұның бір ұшы орыс тілі үстемдік құрған кеңес заманының саясатында жатқаны бұлтартпас айғақ. Сол халықаралық немесе интернационалдық терминдер деп аталып жүрген терминдер жүйесінде араб тілінің сөздері де бар. Қазақ терминологиясына орыс тілі арқылы тікелей енген араб төркінді терминдерге *алгебра, азимут, альманах, цифр, алкоголь, алгоритм, адмирал, изафет, кафе, дирхем, динар, феллах, атлас, карта, халиф* секілді бір топ сөздерді жатқызуға болады. Бұл терминдердің генетикалық тегі араб тілі болса да, халықаралық ғылыми термин ретінде алдымен еуропа халықтарының тілінде қалыптасқан.

Дж. Пеано 1909 жылдың өзінде, яғни XX ғасырдың басында өзінің еуропалық тілдерге ортақ сөздігін жасағанда, Еуропадағы 7 тірі тілге ортақ 35 арабизмді анықтайды. Бұл араб сөздерінің әуелі еуропа тілдерінде тұрақтап, одан орыс тіліне, сосын орыс тілі арқылы Орталық Азия халықтарының тілдеріне еніп, тұрақтағанын көрсетеді [80, 65б.].

Тілді терминологиялық жүйе арқылы байыту процесі байқалады. Көріп отырғанымыздай, орыс тілі XIX ғасырдан бастап Батыс Еуропа, Шығыс Еуропа және Азия елдеріне интернационалдық терминдер енгізуде аралық тіл қызметін атқара бастайды.

Араб тілінен келген халықаралық терминдерді қамтитын тақырыбына қатысты екі топқа бөлуге болады. Олар – діни терминдер және ғылыми терминдер. Қазақ тіліне ену каналына қарай оларды тағы да екіге бөлуге болады. Біріншісі – діни лексика Шығыс елдері арқылы келсе, нақты ғылымдарға, мәдениетке қатысты терминдер Батыстан енген.

Діни-философиялық терминдер араб жазба әдеби тілі – фусхада жазылған діни әдебиеттер - Құран, хадис, шарифат заңдарының жинағы - тілі арқылы енген деп айтуға негіз бар.

Діни терминдердің қазақ тілінде орнықтыру әрекеті Шығыс елдерінде теологиялық оқу орындарында оқып, білім алған, араб тілін меңгерген мамандардың еңбектерінде көрінеді. Мысалы М.Бұлұтайдың «Түркілер неге мұсылман болды?» атты кітабының тілінде араб сөздері көптеп кездеседі. Әрине, ол сөздердің бәрі терминделіп, бүгінгі таңда терминдер өрісінде тұрақтанып қалмаса да, бұл араб тілінің терминдерін сол күйінде пайдалануын ұсыну әрекеті екені анық. Исламтану саласындағы көпшілікке арналған әдебиетте *худус* (кейіннен пайда болу), *бақаа* (барлығының соңы, ақыры жоқ), *алуахдания* (Алланың жалғыздығына иман келтіру, мойындау), *әлқидам* (барлығының бастауы жоқ) секілді араб сөздері көптеп қолданылуда. Бұл терминдер қолданысындағы ерекшелік олардың арабша атауымен қоса қазақша түсінік қатар беріліп отырылуында. Бұл термин қалыптастырудың алғашқы кезеңіне тән белгі. Араб терминдерін қолдану бұдан бұрын да орын алған. Мұсылманша сауатты азаматтар тілінде XX ғасырдың 30-жылдарына дейін араб терминдері кездеседі, мысалы тіл біліміндегі А.Байтұрсынұлы жазған грамматикалық еңбекте грамматика –наху, морфология – сарф болып аталып келді. Э.Туманян ежелгі армян тіліндегі араб интернационалдық терминдеріне тоқталып, оларды таратуда Персия мемлекеті мен парсы тілінің маңызды рөл атқарғанын ескертеді. Сонымен қатар араб интернационализмінің ареалы пайда болып, *алхимия*, *атлас*, *Құран*, *хна*, *мәлік*, *баклажан*, *сандал*, *сұлтан*, *сандық*, *кофе* сөздерінің енгенін ескертеді [82, 162б.].

Орыс тілі арқылы енген арабизмдер тек терминдік мағынада қолданылатындығымен, экспрессивті реңкті бере алмайтындығымен, метафоралық қолданысқа түсе алмайтын шектеулілігімен, стилистикалық бейтараптылығымен сипатталады. Біз бұл жерде араб интернационалдық терминдеріне этимологиялық талдау жасап, түпнұсқа тілді (язык-источник) анықтаумен шектелеміз.

Интернационалдық терминдерді талдамас бұрын этимологиялық және тарихи түпнұсқа деген ұғымдарға тоқталу керек. Тіл білімінде этимологиялық түпнұсқа (источник) деп лексикалық бірліктің үлгісі алғаш пайда болған тілді атаса, ал тарихи түпнұсқа деп сол лексикалық бірлікті әкелуге көмектескен ортадағы тілдерді атауға болады. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал ретінде *алгебра* сөзін алуға болады. Бұл сөздің этимологиялық негізі – араб тілі. Өйткені *алгебра* сөзі араб тіліндегі әл-жабар сөзінен шыққан. Ал тарихи негіз болған тілдерге еуропа тілдері және орыс тілін жатқызуға болады. XIX ғасырдың 60-жылдарында орыс тілінде жаратылыстану мен нақты ғылымдарға қатысты терминдер дамыған. *Алгебра* терминінің орыс тіліне енуі осы кезеңде басталады. Орыс тілінің тарихын зерттеуші ғалымдар қазіргі заманда қолданылып жүрген ғылыми терминдерді қалыптастырудың жаңа кезеңі XVIII ғасырдың орта шенінен басталғанын айтып, бұл процесті М.Л.Ломоносов есімімен байланыстырады [83]. Орыс тілі арқылы бұл ғылым терминдері Азия халықтарының, оның ішінде қазақ тіліне ену кезеңі басталды. Ал Ресейдегі Петр I дәуірі – XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың бірінші ширегі – кезеңінде орыс тілінде ғылыми-техникалық, әскери және теңіз, әкімшілік және қоғамдық саяси терминдермен баюымен ерекшеленеді. Осы тұста орыс тіліндегі этимологиялық материалы және тегі жағынан арабтікі болып саналатын *адмирал* сөзі енеді [5]. Бұл сөздің түпнұсқа тілдегі мағынасы «теңіздің әмірі, әміршісі», ал синтаксистік құрылымы жағынан изафетті сөз тіркесі. Екі сөзден тұратын тіркес өзге тілдерге енгенде өзінің грамматикалық тұлғасы ұмытылып, бір лексема ретінде ұғынылып қабылданған.

Араб текті терминдердің Еуропа халықтарының тілдеріне енуінің экстралингвистикалық немесе сыртқы себептерінің бірі Араб халифатындағы омейядтықтар мен аббастықтар дәуірінде ғылым мен мәдениеттің өркендеуі, грек, санскрит, үнді т.б. тілдерден ғылыми және көркем әдебиетті аудару ісінің жанданып, қарқынды түрде жүргізілуіне байланысты болды. Бұл процесс әсіресе харун ар-Рашид (786-809) пен оның ұлы Мамун (813-833 жж.) тұсында өте қарқынды жүрді. Аббастық халифат тұсында жасалып, орта ғасырлық араб тілі энциклопедиялық әдебиеттерінде сақталған ғылыми терминология осы күнгі ғылыми терминологияға негіз болды деген пікірдің жаны бар [84]. Араб халифаты мәдениетінің өз тұсындағы әлемде үлкен беделге ие болғаны туралы В.В.Бартольд мынадай фактілер келтіреді: «Первенствующее положение культуры халифата в тогдашнем мире ясно определилось уже в начале IX века, к этому времени относятся такие факты, как деятельность арабского военного конструктора в Византии, у дунайских болгар, изменение градуса меридиана посредством наблюдений в Багдаде. Основу арабской науки и искусства составляли достижения греческой культуры. Под влиянием персов и индийцев отводится более значительное место точным наукам по сравнению с гуманитарным образованием.... Замечаются успех техники. Благодаря успехам техники оказалось возможным значительно усовершенствовать астрономические инструменты и устройство обсерватории» [85, 20-21б.]. Келтірілген деректер араб мәдениетінің дамуына грек, парсы, үнді халықтарының ықпалы болғандығын танытады. Сондай-ақ В.В.Бартольд осы

жерде *география* сөзінің грек тілінен алынғандығын, бірақ араб мәдениеті фактілерінің молдығы жағынан грек мәдениетін орап алатынын да ескертеді. Арабтардың Испанияны жаулап алуы, арабтық Андалусия мәдениетінің өркендеуі араб сөздерінің тек Испанияда емес, бүкіл Еуропаға, қала берді әлемнің түкпір-түкпіріне таралуына себеп болды [80, 55б.]. Ислам өркениетінің Батыс өркениетіне тигізген әсері туралы кейбір еуропалықтар болмаса, осы кезге дейін бұл ықпал туралы аса көп айтылмайды. Бұл ықпалдың, әсердің болғаны анық. Арабтардың VIII ғасырда Испанияны жаулап алып, бірнеше ғасыр бойы Кордово, Сицилияда биліктерін жүргізгені тарихта белгілі. Испанияның арабтар билеген бөлігі - Андалусиядағы араб мәдениеті мен әдебиетінің ықпалы Еуропаға жайылды. Мұны елемеу Батыстың Шығыстың қомақты үлесін мойындамау секілді менмендігінен көреді. Грек білімін Батысқа таратқан ғалымдардың бәрі араб тектілер емес, олардың ішінде түркілердің де болғаны, олардың араб мәдениетіне қосқан қомақты үлесі туралы енді айтыла бастады. Ислам гуманитарлық ғылымы мен идеяларын жеткізуші – араб тілі болғандықтан, бұл әсердің болғаны туралы айғақтайтын факт – араб сөздері. Ислам өркениетінің ықпалы өмірдің барлық саласында, әсіресе ғылымда, өнерде, философияда болды. Жаратылыстану, математика ғылымдарындағы негізгі идеялар Шығыстан келген. Химия сөзі арабтікі, алғашында ежелгі Мысырда пайда болған. Астрономиядағы аспан денелерінің атауы әлемдік ғылымда да арабша айтылады. Себебі, Птолемей секілді антика дәуірінің ғұламасы Еуропаға араб тіліне аударылған еңбектер арқылы, оның ізін басып, жолын қуған араб тілді шығыс ғалымдары арқылы Батысқа жеткен.

Қазіргі кездегі әлемдік тілдердің бірі – ағылшын тілінде де араб, парсы тілдерінен енген терминдер бар. Ағылшын тілінде 170 араб және парсы тілдерінің элементтері кездессе, соның 50-і тікелей енген, ал қалған 120-сы басқа тілдер арқылы енген екен. Бұл кірме сөздер негізінен Шығыс пен Батыстың арасындағы мәдени, сауда қарым-қатынасына қатысты лексика болып келеді екен. emir, bedouin, fakir, faqur, gazelle, giraffe, zarafah; harem < houri < парс. huri < араб. hawira "еліктей қара көзді болу"; lute, myrrh, sheikh, visier және т.б. XIV ғасырда ағылшын тіліне енген араб тіліндегі араб. kafur < camphor "камфора", alkali "щелочь" < араб. al quali; zenith < француздан испан тіліне енген < арабтың samt arras "жоғарыдағы жол"; azimuth < франц < араб. as-sumut; amber "амбра" < фр. < араб. Anbar, ал XV ғасырда ислам дінінің әсерінен енген діни терминдерге alcoran, mosque < фр. < араб. masjid «мешіт» және т.б. терминдерді жатқызуға болады. Арабтың сөзі arsenal < араб. dar accinah «», ағылшын тіліндегі бастапқы мағынасы "кемелерді жөндеуге арналған док"; араб тілінен енген almanac, arsenal, calibre, cipher, cotton, nadir, zenith, zero және басқалары күні бүгінге дейін кең тараған сөздерге жатады екен [86].

Орыс тіліндегі бар *альбатрос, алтарь, секира, софа, иман, ислам, муфти* сөздерді де ағылшын тіліне тікелей енген сөздерге жатқызып жүр [86, 141б.]. Ал парсы тілінен *пижамы, шахматы, шаль, тюльпан, базар, караван, диван, чек, оранжевый, паша, сатрап, магия, лимон, караван, дервиш, шахмат* («шах өлді») деген сөздер алынған.

Араб тілінен енген интернационалдық терминдерді бірнеше топқа бөлуге болады: 1) нақты және жаратылыстану ғылымдарының терминдері (алгебра, азимут, цифр, алгоритм, атлас, карта, адмирал, изафет, алкоголь, альманах); 2) Шығыстың өмір салты мен шындығына қатысты, соларды бейнелейтін ұғымдардың атауы яғни баламасы жоқ лексика (халифат, дирхем, динар, феллах, кафе, хижра); географиялық атаулар: Судан, Ява, Альгамбра, сахара.

Енді осы терминдердің түпнұсқа тілдегі графикалық тұлғасына келетін болсақ, оны былай деп көрсетуге болады: *азимут* сөзі арабтың ас-сумут *السموت* деген сөзінен шыққан. *Цифр* араб тіліндегі қалпы *الصفير* ас-сифр «нөл» деген арифметикалық шаманың атауы. Ал қазіргі ғылым тілінде «сан» деген арифметикалық категорияны білдіреді. Кафе - қаһуа, алкоголь - ал-кухул, изафет- әл-идафа, атлас- атлас, карта- харита, адмирал - амир әл-бахр, хижра-хижра. Араб тілінің этнографизмдері ретінде тануға болатын *дирхем* сөзін академик В.В.Бартольд грек тілінен, ал *динарды* латын тілінен араб тіліне енген сөздер дейді [87, 29-34б.]. Қалай болған күнде де бұл терминдер қазақ терминологиясында Араб Шығысының тарихына, этнографиясына қатысты мәтін тілдері арқылы қалыптасқанын айта аламыз. Ал қазіргі терминдер жүйесіндегі *арабески* (қазақша баламасы *арабыөрнек*) сөзінің тегі араб тілі деп айтуға болмайды. Бұл сөз итальян тілінен шыққан. Орыс тіліне бұл сөз XVIII ғасырда француз, ал XIX ғасырда неміс тілі арқылы енген [88, 159б.]. Ал Испаниядағы атақты Альгамбра музейінің аты да арабтардың тарихымен байланысты: *аль-гамбра*, арабша *الحمرة* әл-хамра «қызыл» түсті білдіретін сөз, ал *Судан* деген мемлекеттің атауы «қара адамдар» деген мағынаны білдіретін арабтың *سود* суд сөзі екен. Ал географиялық термин ретінде барлық еуропалық тілдердегі *сахара* сөзі арабтың «шөл дала, шөлейт» дегенді білдіретін *صحراء* *сахра* сөзінің көпше түрі болып табылады.

Қорыта келгенде, қазақ тілінің бүгінгі терминологиясындағы халықаралық терминдер немесе интернационалдық терминдер деп аталып жүрген термин сөздер ішінде жасалу тілдік материалы және шығу төркіні жағынан араб және парсы тілдеріне жататын біраз терминдер бар. Олар қазақ тіліне тікелей де, жанама түрде де енген. Жанама түрде енген халықаралық терминдерге күрделі жолдардан өтіп, барып, яғни еуропалық тілдерден орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне және Азия халықтарының тілдеріне келген араб, парсы сөздері жатқызамыз. Бұл терминдер негізінен нақты және жаратылыстану ғылымдарының терминдері және этнографизмдер болып табылады. Интернационализмдерді қалыптастыруда XIX ғасырда орыс тілінің қызметі күшейіп, аралық тіл қызметін атқарған. Қазақ тіліне орыс тілі арқылы, сонымен бірге қазіргі таңда араб тіліндегі діни әдебиеттер арқылы аралық тілдің көмегінсіз тікелей енген сөздер – халықтар арасындағы тікелей байланыстың емес, жазба дүниелер арқылы болатын саяси-мәдени арақатынастың жемісі. Бұл сөздер жалпы әдеби тілден енген сөздерге қарағанда кейінірек енген және олардан салыстырмалы түрде қарағанда жас болып келеді. Егер кірме сөздердің арасында уәжсіз қабылданған сөздер кездесетін болса, терминдер қатарындағы араб сөздері белгілі бір қажеттілікті өтеу мақсатында қабылданған сөздер.

Кірме сөздер қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарына еніп, игерілгені соншалықты, терминтанудағы ғылыми еңбектердің бәрінде оларды «қазақ тілінің байырғы сөздері» деп қарастырады. Олар қазақ тілінің заңдылығына сай септеледі, жіктеледі, көптік жалғауын қабылдайды, қазақ тілінің төл жұрнақтары арқылы жаңа термин жасауға ұйытқы болып келеді. Терминдер қатарында араб, парсы тілдерінен енген сөз тіркестері яғни синтаксистік жолмен жасалған күрделі терминдер де кездеседі. Кірме сөздер қос сөздер, күрделі сөздер құрамында да көп.

Араб, парсы сөздері негізінен қазақ тіліне сіңісті болып, игерілсе де, олардың ішінде сол түпнұсқа тілдердің ерекшеліктерін жоғалтпай сақтағандары да бар. Олардың кірмелігін фонетикалық, графикалық, морфологиялық, сөзжасамдық, синтаксистік, семантикалық белгілері арқылы анықтауға болады. Араб сөздерінің терминологиялық лексика құрамына енуінің мынадай ерекшеліктерін атап өтуге болады: Қазақ терминжүйесіндегі араб, парсы сөздерінің барлығына жуығы жалпы халықтық әдеби тілде бар сөздер болып табылады. Жалпы қолданыстағы әдеби сөздердің кейбірі терминөріске өткен кезде бастапқы лексикалық мағынасын жоғалтып, мүлде жаңа мағынаға ие болған. Араб, парсы сөздері терминологиялық омонимия түзеді. Олар көпмағыналы терминдер ретінде де жұмсалады. Ал терминөрістен жалпыхалықтық тілге өткен сөздерге негізінен діни лексиканы, әдебиет саласының кейбір терминдерін жатқызуға болады.

Кәсіби лексика, диалект, архаизмдер ретінде қарастырылып келген араб, парсы сөздері терминжасаушы ішкі лексикалық көздер ретінде танылып келеді. Мұның өзі бұл қабаттардағы араб, парсы сөздерінің өте ертеден келе жатқандығын, олардың әбден игеріліп, өзге тілге тән белгілерін жоғалтқан бірліктер екендігін танытады.

Аймақтық лексикадағы, яғни жергілікті сөйлеу ерекшелігіне тән сөздер ішінде де араб, парсы сөздері кездесіп, қазіргі кезде олар терминологияны байытудың ішкі көздерінің бірі болып табылады. Араб, парсы сөздерінің жергілікті халықтың тіліндегі фонетикалық варианттары да орыс сөздері арқылы белгіленген ұғымдарды қазақшалауда, қолайсыз омонимияға жол бермеу мақсатында қолданылуда. Сонымен қорыта келгенде, аймақтық лексикадағы араб сөздерінің терминделуі үш түрлі жолмен жүзеге асқан: 1) тікелей, яғни араб, парсы сөздері диалект сөздер қатарынан бірден терминологиялық өріске өткен (әуіт/әуіз, өжіре); 2) жанама, яғни аймақтық лексикада араб сөздерінің әдеби тіл арқылы жалпы қолданыстағы терминдер қатарына өтуі (кезеп, алқа, дарак, имарат, ұжым); 3) жалпы қолданыстағы да аймақтық лексикадағы сөздер қатарынан табылмаған бірқатар араб сөздерінің терминденуі (шәкіл, нәбетат, ақылақ). Бұл сөздердің ескі қазақ жазба тілі арқылы да, жергілікті сөйлеу тілі арқылы да ену мүмкіндіктерін жоққа шығаруға болмайды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңнен бастап, ұлттық терминологияны дамытудың бір көзі ретінде кәсіби лексикадағы араб, парсы сөздерін пайдалану үрдісі басталды. Кәсіби лексикадағы әдеби тілді байытатын сөздер әлі де толық сұрыпталып, жинап-теріліп болды, әдеби тіл аясына өтті дей алмаймыз. Кәсіби

лексиканың ішінде араб, парсы кірме сөздері жиі кездесетін сала – егіншілікке, қолөнер кәсібіне, яғни отырықшы тұрмыс салтына, отырықшылыққа байланысты дамыған кәсіптерді атауға болады. Кәсіби лексикада араб сөздері жоқ, негізінен парсы тілдерінен енген кірме лексикадан тұрады. Мұның себебі иран тілдес халықтар мен қазақтардың арғы тегінің арасында тығыз байланыс болғанын танытады.

Терминжүйедегі араб, парсы сөздері тек қана байырғылығымен сипатталмайды. Сонымен қатар бұл өрісте Қазан төңкерісінен кейін орыс тілі арқылы енген генетикалық төркіні жағынан шығыс тілдеріне қатысты терминдер де кездеседі. Олар Шығыс өркениетінің Еуропа әлеміне әсер еткенінің, оның басқа мәдениеттерге де ықпалының зор болғанын танытатын факторлардың бірі. Араб тілінен келген интернационалдық терминдерді екі топқа бөліп қарастыруға болады: 1) нақты және жаратылыстану ғылымдарының терминдері; 2) Шығыстың өмір-салтына қатысты баламасы жоқ лексика. Қазақ тілінің терминологиялық жүйесіне тікелей енген лексика аралық тіл – орыс тілі арқылы, көршілес түркі тілдері және аралық тілсіз тікелей енген сөздер деп бөлуге болады.

3 АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ ОРНЫ

3.1 Қоғамдық ғылымдар терминологиясындағы араб, парсы сөздері

Ғылымда қалыптасқан классификация бойынша, қоғамдық ғылымдар екі үлкен бөліктен тұрады: біріншісін әлеуметтік ғылымдар (тарих, археология, этнография, экономикалық география, әлеуметтік-экономикалық статистика, қоғам мен құқық туралы ғылымдар, өнер мен өнертану, әдебиеттану мен тіл білімі және психология) құраса, екіншісі педагогика және басқа да практикалық ғылымдарды қамтиды. Ал енді қоғамдық ғылымдар терминологиясына келетін болсақ, жалпы тілімізде «қоғамдық-саяси терминдер», «қоғамдық терминдер», «қоғамдық-саяси лексика» атаулары қатар қолданылып, оны түсінуді қиындатып жүргені рас. Бұл аталған ұғымдардың әрқайсысын саралап, оларға анықтама беруге арналған ғылыми жұмыстар да баршылық. Атап айтатын болсақ, орыс тілінде И.Ф.Протченко, В.Н.Туркин, В.М.Лейчик, Т.Б.Крючкова-лардың еңбектері бар. Ал қазақ тіл білімінде қоғамдық-саяси лексика мен қоғамдық-саяси терминология мәселесіне арналған Р.Өрекенова, Б.Момынова, Р.Барлыбаев, К.Т.Қабатаева, Ә.Ж.Әміров сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерін және А.Ысқақов, А.Қалыбаев-лардың жекелеген мақалаларын атап айтуға болады.

Қоғамдық ғылымдарға қатысты терминдер жүйесін бірде қоғамдық ғылымдар терминологиясы, енді бірде қоғамдық-саяси терминология деп әртүрлі аталып жүр. Т.Б.Крючкова: «Общественно-политическая терминология – это лишь некоторая часть терминологии общественных наук, обладающая определенным признаком, не характерным для остальных ее частей» [89, 13б.] деп атап көрсетіп, қоғамдық-саяси терминдер аясының шектеулі, тар екенін танытады. Ғалымның пікіріне сүйенер болсақ, қоғамдық-саяси терминдер қоғамдық ғылымдар терминологиясының тек бір ғана бөлігі болып табылады. Ал В.М.Лейчик «қоғамдық-саяси терминология» деген атаудан бас тартып, қоғамдық ғылымдар терминдері мен терминологиясы деген атауды ұсынады: «Если стремиться к точности, то целесообразно говорить о терминах и терминологии общественных наук, а не общественно-политической терминологии» [90]. Профессор Б.Момынова ғылымда қалыптасқан классификацияға сай қоғамдық ғылымдар терминологиясының әлеуметтік ғылымдар терминологиясы және философия ғылымдарының терминологиясы секілді екі үлкен бөліктен құралатынын айтып, қоғамдық ғылымдар термині мен қоғамдық-саяси терминдер бірінің орнына бірі қолданылмайтынын, олардың әрқайсысы жеке ұғым атаулары екенін ашып көрсетеді [50;87]. Тіл білімінде орын алған пікірлерді сараптай келе, мынаны түсінуге болады: қоғамдық ғылымдар терминологиясы дегеніміз кең ұғым, ол қоғамдық ғылымдарға кіретін барлық саланы қамтып, сол салаларда қолданылатын барлық терминдер жиынтығын атауға болады. Біз бұл тарауда осы кең мағынасындағы қоғамдық ғылымдарға тиесілі терминдер жүйесін, оның ішінде бір қабатын – араб, парсы тілдерінен енген терминдерді қарастырамыз.

31 томдық қазақша-орысша және орысша-қазақша салалық терминдер сөздігімен жұмыс істеу барысында қазақ терминологиясындағы араб, парсы сөздерінің дені қоғамдық ғылымдардың еншісіне тиетінін анықтадық. Олар:

1. Әдебиет пен лингвистика саласында: хамса, хафиз, хикая, хикаят, жәдігер, мәлімет, мәтін, қаріп, әріп, рисалат, құснихат, мүшәйрә, қаһарман(герой), кітап, пікір, қасида, тәржіма(аударма), хат (жазу), тарихаят сөздер, гақлия, алқа (коллегия), есім, бәйіт, пайымдау, мәснуи ~ месневи, аруз ~ аруд, мадх ~ мадақ, қисса, мақал, мақала, нәзира, мувашиах, нақыл, рабайат, рубайи, шежіре, әдебиет, газел, заджал, латифа, изафет, зухадият, рәміз (символ), сират, мұрағият, мұрат, назым, муназара, мурабба, мусаммас, мусседес, муханнес, мустезат, муфредат, мухаммес.

2. Философияның терминдері жүйесінде: қабілет, рұқсатнама, ақылақ/мораль, галамишар/планета, айыпкер, мекеме, пәрмен(размах), кезеп/алаяқ, ұжым, ұждан, тарихи жад, алгоритм, бакишиш/пәре, бәтуа/консенсус, ваххабиттер, дирхем, зәузат/генетика, менталитет/діл, жадығат/меморандум, жаднама, рәміз/нышан, ес/жад, қағидат(постулат), шайқы/шейх, парық/әдет, галам, гарыш, мәнзара(панорама), мүшкіл, зият/ақыл (интеллект), феллахтар, алгоритм, фидеизм, әдет/дағды, ыбылыс, ықпал/әсер, дәлел/уәж, дәріс, дүние, жихад, бұқара/аумақ (массы), дәуір, мансапқорлық, уәкіл, құзыр/білік, пайым, салихалылық, саясат, әулие, бейтараптық, әрекет, әмеңгерлік, дін, шарт, шаригат, халық, халифат, үкімет, шежіре/тектану(генеология), әдеп.

3. Тарих ғылымындағы терминдерде: азаткер, азагүл, әкімгер, әкім, әкімшілік, асатаяқ, әпсана (легенда), әлует(потенциал), бұқара (масса), әріптес, астана, вакф, идара/ведомство, бейсаясаттық (аполитизм), әдет-ғұрып (нрав), айла, ар-ождан, ардагер.

4. Заңтану саласындағы терминдерде: лицензия/рұқсатнама, құзірет/білік, әкімгер, өмірбаян, кінә/айып, кепіл/аманат (залог), геноцид/зұлмат, дағды/әдет (навык), өкімет/билік (власть), әділет(юстиция), әділеттілік, әділетсіздік, әдепсіздік (бейморальдық), құқық, мәміле (сделка), құснижазу (каллиграфия), өкіл (представитель), құжат, нұсқа (вариант), қылық/әрекет(поступок), лауазым/қызмет (должность), төлқұжат(паспорт), телқұжат (дубликат), үкім (приговор), өкім (распоряжение), мұкаммал (инвентарь).

5. Психология және педагогика саласындағы терминдер: кәмелет,кәмелеттік, кәсіби сөз, кемел, кітап, кітаптану, кітапханатану, мектеп, мінез-құлық, қағида/принцип, қағидат/принцип, қызмет, қиял/елестету(воображение), қиял/таңғажайып (фантастика), ғылыми, қылық, әрекет(действие), әрекет/амал (действие), әрекеттестік, әсер, әсерленгііштік, бұқаралық ақпарат (массовая информация), ғұлама, гибрат/өнеге, діл/менталитет, жағдаят, зейін, зият, зияттық, зайырлық, зият, парасат, ақпарат/хабар (информация), алгоритм, дін, дәріс, дәрісхана, тәрбие, гибадат/тәубе (исповедь), амал/тәсіл (способ).

6. Экономика саласындағы терминдер: қаржы, чек, айла-шарғы (махинация), алгоритм, баж (пошлина), әкімгер(администратор), әкімшілік, база, бәтуаластық (сговор), бейтараптық (нейтральность), сауда-саттық,

қазылар алқасы, залал (убытки), зиян (ущерб), кепіл, кепілгер(гарант), кепілдік (гарантия), қарыз, қазына, делдал, мүлік, несие,нарық, өкім, өкілдік, пайда, растық (достоверность), пұрсаттылық (преференция), рәсімдер, сараптама, сарапшы, сауда, мәртебе (статус), тариф, тауар, тәуекелдік, қатер (риск), тәркілеу(конфискация), ысырап (растрата), ықпал, ықтималдық т.б.

Сонымен, лингвистикалық статистика нәтижесінде әдебиеттану мен лингвистика саласындағы терминдердің 108-і, философия саласындағы терминдердің 320-сы, психология мен педагогика терминдерінің 161-і, тарих ғылымындағы терминдердің 19-ы, заңтану терминдерінің 241-і араб, парсы кірме элементтері болып табылатыны анықталды. Қоғамдық ғылымдар ішінде әсіресе философия мен саясаттануға қатысты терминдер арасында араб, парсы сөздерінің үлесі басқаларына қарағанда көп екеніне көз жеткіздік. Қорыта келгенде, жалпы қоғамдық ғылымдар терминологиясындағы араб және парсы сөздерінің жалпы саны – 849.

Қоғамдық ғылымдар терминологиясында бұрыннан тым ерте уақыттан бері қолданылып келе жатқандары бар. Мысалы, *пайда, сауда, күнә, бәтуа, шарт, қазына* секілді терминдер бұрыннан қолданыста бар, кәнігі лексика болса, енді бірқатары соңғы уақытта қолдан жасалған, жасандылығымен ерекшеленетін, терминдік мағынаға кейінгі уақытта ғана ие болған бірліктер. Олардың қатарына *пұрсаттылық, сараптама, зияттық, сауалнама* секілді сөздерді жатқызуға болады.

Қоғамдық ғылымдар терминологиялық жүйесіндегі араб, парсы сөздерін екі үлкен топқа бөлуге болады:

1) жалпы ғылымилық сипатымен ерекшеленетін, қоғамдық ғылымдар салаларының бірнешеуіне ортақ, қатар қолданылатын термин сөздер. Олардың қатарына *өмірбаян, сауалнама, пікірсарап, бейәдеби, сапарнама, мәлімет, мәтін, қаріп, әріп, сұхбат, бәтуа, пікір, қаһарман, шарт, алқа, есім, баяндама, бейтарап, мақала, оқиға, шежіре* сияқты сөздер жатады. Мұндай сөздер тек бір ғана салада қызмет етіп, тек сол шеңберде ғана жұмсалмайды, керісінше, қолданылу аясы кең, ауқымды келеді. Мысалы, *мәтін* термині филология, философия, әлеуметтану саласында, *шарт* термині әдебиет, тіл білімі, әдебиет, *қаріп* әдебиеттану, полиграфия және баспа ісі, *сұхбат* журналистика, әдебиеттану салаларында кең қолданылады. Бұл аталған сөздер жалпы әдеби тілде кең мағынадағы түсінік атауы ретінде қолданылады. Олардың жалпы әдеби тілдегі лексиканың терминденуі арқасында терминдер жүйесіне өткені айқын. Мысалы, **қаһарман** сөзі жалпы әдеби тілде «батыр, ер» деген мағынаны береді. Мысалы: *Ерлігі үшін қазақ халқының қаһарман ұлы Хасан Мамытовқа Совет Одағының батыры атағы берілді* (Ә. Жәмішев) (ҚТТС, 6-т.). Ал бұл сөздің әдебиеттану термині ретіндегі дефинициясы мынадай: «Қаһарман - әдеби шығарманың кейіпкері». Бұл сөздің термин ретіндегі мағынасы әдеби тілдегі мағынасынан өзгешелеу. Сол сияқты жалпы әдеби тілдегі **пікір** сөзі «өмірдегі құбылыстар мен заттар туралы көзқарас, тұжырым, пайымдау» болса, бұл сөздің философия ғылымының термині ретіндегі мағынасы «объективті болмыстағы құбылыстардың ойда сәулелену формасы» (ФЭС, 201). **Есім** сөзі жалпы қолданыстағы мағынасы «адамға қойылған ат» болса, тіл білімінде

қолданылатын термин ретінде «тілдегі сөз таптарының бірі, зат есім, сын есім, сан есім сияқты есім сөздердің басын қосатын грамматикалық атау» деген мағынаны білдіреді. Жалпыхалықтық тілде *күмбез* - үлкен құрылыстың шаңырақ тәрізді әшекейлі төбесі болса, өнерде, оның ішінде ершілер, яғни аттың ер-тұрманын жасайтын ұсталар лексикасында күмбез – «жүген мен құйысқанның т.б. заттардың бетіне күмістен қойылған шошақ әшекей, томпақ күміс көз» [70, 109б.].

2) терминологиялық лексика, басқаша айтқанда терминдер жүйесіне енгізілген арнаулы атаулар жиынтығы. Бұл, әдетте, ғылыми мектептер, ағымдар, әдеби жанр т.с.с атаулары болып келеді де, тек сол саладағы мамандарға ғана түсінікті ұғым атаулары. Мұндай сөздерді де іштей енген каналдарына сай екіге саралауға болады. Біріншісі, орыс тілі арқылы енген сөздер: *изафет, рисалат, мусаддес, феллах, алгоритм, дирхем* сияқты орыс тіліндегі арнайы әдебиетті аудару нәтижесінде еңсе, екіншісіне ортаазиялық жазба әдеби тіл үлгілері арқылы араб, парсы тілдерінен тікелей келген *зақлият, хамса, хикая, мүшәйрә, назым, газел* секілді терминдер.

Қоғамдық ғылымдар саласындағы терминдер құрамындағы араб, парсы сөздері деривациялық жолмен нақты терминологиялық мағына үстеуге бейім тұратын жұрнақтар арқылы, терминжасамның стандартты тәсілдері арқылы жасалған туынды тұлғаларымен ерекшеленеді. Мұндай жұрнақтардың ішінде жаңа термин сөз жасауда өнімді қолданылып жүрген мынадай құранды аффикстерді атауға болады:

- **лық/-лік:** *мансапқор+лық, зиялы+лық, тарихилық, рухани+лық, зияткер+лік (интеллектуализм), әкімші+лік (авторитарность)*
- **ті+лік/-ты+лық:** *ауқат+ты+лық, әдеп+ті+лік, зия+лы+лық, уәкілет+ті+лік; пәрмен+ді+лік, әдеп+ті+лік, ақ ниет+ті+лік, ақиқат+ты+лық, ауқат+ты+лық (зажиточность)*
- **тама:** *хат+тама;*
- **сіз+дік:** *әділет+сіз+дік, әрекет+сіз+дік, нысап+сыз+дық, ақыл+сыз+дық*
- **тендірілу:** *әрекет+тендірілу (распредмечивание)*
- **тену, - лану:** *әлеумет+тену, бұқара+лану*
- **тау:** *аманат+тау (депонирование)*
- **шыл+дық:** *ислам+шылдық, бейсаясат+шылдық, науқан+шылдық*

Мұндай жұрнақтардың көмегімен араб сөздерінен дерексіз (абстракт) зат есімдер және қимыл есімдері жасалып тұр. Әрине, бұл туынды сөздер кеше ғана жасалған тұлғалар емес, тілімізде ертеректе жасалып, әбден орныққан, құлаққа сіңісті болып кеткен сөздер. Бұл сөздердің түбірі араб сөздері болса да, жаңадан жасалған туынды тұлғалар қазақ тіліндегі ізденістердің жемісі болып табылады. Мысалы, *зиялы, зият, зияткерлік, зиятты* деген сөздердің төркіні арабтың «жарық, сәуле» мағынасындағы *ضياء* [зийа'ун] сөзі, ал оның *зият, зияткер, зиялы, зиятты* секілді бір түбірден өрбіген туынды тұлғалары не араб, не парсы тілінде кездеспейді, яғни ана тіліміздегі термин шығармашылығы арқасында мағынасы кеңейген жасанды сөздер болып табылады.

Бұл құбылыстың екінші жағы да бар, яғни енді араб не парсы тілінен енген префикстер қазақ тілінің төл сөздеріне жалғанып, абстракт ұғымдардың атауын жасауға қатысады. Мұндай префикстердің қазақ тіліне әбден сіңісті болып, жаттығын жоғалтқаны, игерілгені соншалықты, соңғы уақытта олар тіпті орыс тілінен енген сөздерге де жалғанып, жаңа терминдер жасаудағы өнімді тәсілге айналып бара жатқан сыңайлы. Мысалы, парсы тілінің **бей-** префиксі арқылы *бейсаналылық, бейресмилік, бейтараптық, бейазаматтық, бейпартиялық, бейболым* (невежество, небытие), *бейфенитті* секілді жаңа терминдер жасалып, олар терминологиялық сөздіктерге еніп те үлгерді. **Бей** префиксімен жасалып, терминдер жүйесіне ену мүмкіндігі бар жаңа терминдерді қазақ баспасөздері беттеріндегі қолданысын «жаңа қолданыстар» деп атап, оларды талдауға Қ.Есенова көңіл бөлген еді: «Тілімізге парсы тілінен енген «бей» префиксі арқылы жасалып, әбден орныққан, тыңдаушыға толығымен түсінікті «бейтаныс, беймәлім, бейтарап» сияқты сөздердің бар екені белгілі. Соңғы 15-20 жылда осы үлгімен жасалып, тілдік айналымға еніп, тұрақтанған «бейресми, бейберекеттік, бейтілдік» сияқты сөздерді ерекше атауға болады. Осы сөз формаларының қайсысын алсаңыз да «бей» префиксі білдіретін «болмау, тыс болу, теріске, жоққа шығару сияқты кері мәндерді жеткізе алатын сын есімнің – сыз/-сіз жұрнағын қабылдамайды. Мүмкін тілдік жүйеге салып, таза форма тудыру мақсатымен оларға осы тұлғаны қосып көруге болатын шығар, бірақ сөзжұмсамдық (речь) норма тұрғысынан ешқандай талапқа сай болмас еді» дей келе, **бей** префиксімен жасалған жаңа атауларды «уәжділігі күшті жасалымдар» қатарына қосады [61, 364.б]. Ал зат есімнен қатыстық сын есім тудыратын арабтың – **и** аффиксі *әдеби, кәсіби, ресми, мәдени, саяси* секілді араб тілінен қабылданған сөздерде кездесетін, сол сөздермен бірге енген жұрнақтар болса, қазіргі уақытта бұл аффикс дефференцияланып, қазақ тілінің төл сөздеріне де жалғанып, жаңа сөз жасаудағы өнімді тәсілге айналуға бейімділігін танытуда. Мысалы, *заңи, қазақи, қоғами, газети* секілді бірқатар жаңа сөздер жасалып, баспасөз беттерінде, оқу құралдарында, ғылыми әдебиетте қолданылып жүр.

Қазіргі таңда терминшығармашылығында арабтың –**ат, -ят** жұрнақтары арқылы жаңа термин сөз жасау аса өнімді тәсілдердің біріне айналып келе жатқанын байқау қиын емес. *Әдебиет, мәдениет* секілді тілімізге ертеректе енген сөздердің, сол секілді одан соң пайда болған *руханият, тарихият* сөздерінің үлгісінде *мұрағият, жағдаят* секілді жаңа сөздер жасалса, қазір бұл аффикстердің кірме сөздерден дифференцияланып, қазақ тілінің байырғы төл сөздеріне де жалғанып жаңа сөз жасауға икемділігін танытып келе жатқанын аңғарамыз. Терминологияда *тұрақ* сөзінен *тұрағиат* – координат, *құпия* деген (тегі арабтікі) сөзден деген мүлде жаңа сөз *құпият* – шифр, *жсай* сөзінен *жсаят* – адрес, *амал* деген араб сөзінен *амалият, программа, өркен* дегеннен *өркеніет-цивилизация, амали* (амалдық емес), *амалгер* – оператор сияқты жаңа сөздер жасалып, ұсынылуда [91, 56-57б.]. Ал Қ.Жұмәділов «Мен білетін ақиқат» атты мақаласында *рапорт* деген сөзді «баянат» деп бергенін айтады. Ықшам, әрі құлаққа жағымды деп осыны алуды ұсынады [92, 112б.].

Осылайша, терминжасамның стандартты тәсілдері белгілі бір ұғымдар категориясын жасауға бейімділігімен ерекшеленеді.

Қоғамдық ғылымдар терминологиясының басым көпшілігін дерексіз зат есімдер құрайды екен. Және олардың бәріне дерлігі араб сөздері болып келеді. Мұның себебі неде? Араб және парсы сөздерінің қоғамдық ғылымдар терминдеріндегі үлесінің басым түсуінің себебі тілдің тарихына және сол ғылымдардың даму тарихынан іздеу керек болады. Бұл тілдің даму тарихын диахрондық тұрғыдан қарастыруды қажет етеді.

Қазақ тілінің терминдер жүйесіндегі араб, парсы лексикалық және грамматикалық бірліктерінің орын алуы ең алдымен қазақ халқы мен сол халықтар арасындағы тарихи байланыспен ұштасады. Қазақ халқының араб, иран халықтарымен арасындағы байланысты барлық зерттеушілер ислам тарихымен сабақтастырады. Ал дерексіз сөздердің басым болуы бұл байланыстың тікелей емес, жанама және жазба дүниелер арқылы болғандығын танытады. Географиялық жағынан бір-бірінен алыс жатқан, генеологиялық және типологиялық тұрғыдан бір-біріне мүлде ұқсамайтын туыс емес тілдердің бір-біріне әсері сол тілде сөйлеуші халықтар арасындағы саяси-экономикалық, мәдени факторларда жатыр. Бұл экстралингвистикалық факторлар туралы жұмысымыздың 1-тарауында сөз еткенбіз.

Ғылымның белгілі бір саласындағы терминологиясы оның қалыптасуы сол ғылымның даму тарихымен терең тығыз байланыста қарастыру қажет. Қоғамдық ғылымдар терминологиясының тарихы да қоғамдық ғылымдар тарихымен сабақтас болуы заңды.

Араб тілі Араб Халифатына қараған Тынық мұхиттан бастап, Үнді мұхитына дейінгі территорияны алып жатқан ислам әлемін құрайтын халықтардың бәріне ортақ әдеби тіл – ғылым тілі болған. Мұнан араб тілінде жазылған ғылыми еңбектердің тек араб әлемінде, Орта және Таяу Шығыс елдерінде жазылды деген пікір тумауы керек. Профессор Ә.Дербісәлі еңбегі арқылы түйгеніміз, тіпті араб елдеріне бармай-ақ, түркі елдерінен шықпай-ақ көптеген түркі ғалымдары өз еңбектерін араб тілінде жазып қалдырған. Мысалы XI ғасырда өмір сүрген Бурхан әд-Дин Ахмад әл-Фараби Бағдад, Шам секілді орталықтарда білім алмаса да, «Залмат әл-Қари» («Оқу үстіндегі қате») атты еңбегін арабша жазған. Бұл еңбегі арқылы оқымыстының араб тілі мен әдебиетін, дін тарихын, Құран мен суннаны жақсы білгендігін танымыз [16, 54б.]. Немесе тағы да бір мысал: XII ғасырда Отырарда өмір сүрген Имад ад-Дин Әбу-л-Қасым әл-Фараби «Хамасату-л-Хақаиқ лима фиһи мин әл-асалиб (фи ануа әл-улум) ад-дақаиқ» («Ғылым түрлері») атты психология, мораль, дін ғылымына арналған еңбегін таза араб тілінде жазып, мораль, философия, этика мәселелеріне арнаған [16, 59б.]. Міне, осы келтірілген мысалдардың барлығы Шығыстағы ақыл-ойдың қазақ даласына да кең тарап, жайылғанын танытады. Қазақ даласы, түркілер елі де сол мұсылман өркениетінің бір құрамдас бөлігі болса, ондағы өркениет тілі – араб тілін білу әрбір оқыған азаматтың міндеті болған. Мұның барлығы да философия мәселелерімен бірге философия терминдерінің де қазақ тіліне ертеректе енгенін дәлелдейді, ауызша да, жазбаша дүниелер деңгейінде де аралас-құраластықтың, тіларалық байланыстың болғандығының бұлтартпас айғағы. Ислам діні мен шығыс ақыл-ойының әсері орта ғасырларда еуропадағы озық ойлы адамдарға да әсер еткені

бұл күнде аксиомаға айналып, әбден зерттеліп, айқындалған мәселе. Еуропаға грек философиясымен араб тілінен жасалған аудармалар арқылы жетті. Аверроэс, Авиценна сынды атпен Батысқа мәшһүр болған мұсылман ғалымдары ол еңбектердің аудармасына түсіндірмелер (комментарийлер) жазған. Схоластика деген атпен белгілі орта ғасырлық философия мұсылман, христиан, иудей философиясы деп үшке бөлінген, соның ішінде мұсылман философиясы қалған екеуінің қайнар көзі болып табылады екен, ал иудей философиясының өзі Еуропада араб тілінде жайылған, мұны кейін Спиноза идеяларына негіз болған Муса ибн Маймунаның арабша жазған еңбектерінен көруге болады [93].

Алгоритм терминінің түп-төркіні - араб тілі. Алгоритм IX ғасырда Орта Азиядағы Хорезмнен шыққан әл-Хорезми атты ғалымның атымен байланысты. Қазіргі ғылым тілінде *алгоритм* математика ғылымынан басқа қоғамдық ғылымдардың баршасына ортақ термин болып табылады. Жалпы *алгоритм* деп алдын ала не істеу керек екені дәл көрсетілген есептеу процесін айтады. Бұл термин психологияда, педагогикада, экономика, философия салаларында да қолданылып келеді. Математикада алгоритм дегеніміз есептеу процесі қандай да болса алғашқы мәндерден бастап, сол арқылы толық анықталған қорытынды шыққанша жүргізілетін есептеу процесі. Есептеу процесінің ықтималды қорытындысы – натуралды сандар, ал алғашқы берілген мәндер – ретке келтірілген қос сандар. Электронды есептегіш қолданатын математиканың жаңа саласында белгілі бір теңдеу түбірінің жуық мәнін кез келген дәлдікпен табу оған арналған Алгоритммен есептеледі. (ҚСЭ, 1-т.)

Ал экономикадағы *алгоритм* дегеніміз есептеу процесін айқындайтын бағдарлама, дәл ұйғарым; есептерді тиімді шешуге арналған ережелер жүйесі. Белгілі бір экономикалық, техникалық немесе өзге де есепті шешу үшін оны шешудің әдісін (бағдарламасын, тәсілін, ережесін немесе формуласын) білу немесе жасау қажет, яғни белгілі бір амалдарды орындау реті туралы ұйғарым болуы – оны шешудің алгоритмі болуы қажет [93, 226.].

Ал бір тілден екінші тілге аударуда, яғни аударма ісінде де *алгоритм* термині қолданылады. Мұндағы *алгоритм* – белгілі бір кезекпен, бірінен кейін бірі орындалатын іс-әрекеттің орындалу тәртібі.

Сонымен, *алгоритм* математика, яғни нақты ғылымдарға тән термин болғанымен, қазіргі кезде қоғамдық ғылымдар термині ретінде де қолданылады. Ғылыми-техникалық революция математиканы және математикалық логиканы ғылыми теорияның қызметшісіне айналдырды. Сөйтіп, ғылымды математикаландыру және формализациялау проблемасы туды. Ол білімнің табиғи түрде заңды дамуы барысында дүниеге келді. Белгілі бір тұрғыдан алғанда, шындық дүниенің көптеген салаларындағы объектілерді, математикалық символдарды зерттеу, олардың мәнін ашу мүмкін болмайды. Сол себепті оларды математикалық логиканы қолдану арқылы шешуге тура келді [17, 112б.]. Сонымен, *алгоритм* жалпы ғылымилық сипаттағы термин, ол математикалық әдістерді қоғамдық ғылымдардың зерттеу әдісі ретінде қолдануға байланысты жалпы ғылымдарға ортақ термин болып қалыптасқан.

Тілдегі терминдер жүйесіне қатысты зерттеу жұмысы тілдің қазіргі ахуалы, яғни синхрониялық жазықтықта жүргізіледі. Терминология саласындағы жұмыс пен лексикология саласындағы жұмыстың бір-бірінен айырмашылығы болады. Егер терминолог ұғым мен атау арақатынасына мән берсе, ұғымдар жүйесіне көңіл бөлсе, лексиколог-ғалым сөздің мағынасына, түп-төркініне бойлайды [92, 114-115б.]. Дегенмен, араб, парсы кірме сөздерінің терминжасамдағы рөлі туралы сөз қозғағанда, сол сөздердің этимологиясына, мағыналарына, даму тарихына тоқталмай, яғни диахрондық сипаттағы зерттеу жүргізбей болмайтын тәрізді, себебі бұл кірме элементтердің басым көпшілігі тілімізге ертеде енген, байырғылығымен ерекшеленеді, олар да тілдің дамуымен бірге жасасып келеді, бірде дамиды, жанданады, енді бірде тоқырайды.

Қазіргі кезде *ғарыш* сөзі астрономия, философия термині ретінде *космос* деген терминді ауыстырып, соның орнына қолданылып келе жатыр. Терминологиялық сөздіктер *космосты* «ғарыш», *космический* – «ғарыштық», *диакосмос* термині «диағарыш» деп атауды ұсынады, осылай бекітіліп те үлгерді. Осы термин төңірегінде бірталай пікірталастар болған еді. Халықаралық терминдердің бірқатарын аудармай-ақ алу керек деген пікірді ұстанған ғалымдар бұл терминнің қазақша баламасы ретінде ғарыш сөзін алуға қарсы дау айтты. Академик Р.Сыздық бұл аударма туралы мынадай уәжді пікір айтты: «... Әдетте атауыш сөздер термин сөз және бағалауыш сөздер болып ажыратылады. Алдыңғылар белгілі бір ұғымның нақты (ресми, тұрақты) атауы болса, соңғылар кейбір заттар мен ұғымдардың образды (ресми емес) атаулары болып келеді. Мысалы, «космос» ұғымының қазақ тілінде де терминдік нақты тұрақты атауы *космос*, ал осы *космосты* бейнелеп, экспрессиямен білдіргіміз келгенде, *ғарыш* сөзін пайдаланып жүрміз. ... Бағалауыш сөздер өздерінің түпкі терминдік сыңарларын тілден ығыстырмауға тиіс» [94, 46.]. Әрі қарай ғалым осы пікірін былайша өрбітіп, мынаны ескертеді: «Бір ұғымның терминдік атауымен қатар кейде оның бейнелі атауы болады. Бейнелі атаулар негізінен сөйлеу тілінде, баспасөзде, публицистикада пайда болады, өйткені бұл салаларда айтылмақ ойды, хабарды тыңдаушы мен оқырманға әсерлі, ойнақы етіп жеткізу мақсаты көзделеді. Сол себептен қазақ тілінде *космос* деген ғылыми терминнің *ғарыш*, астронавт - *ғарышкер* деген жарыспа варианттары – олардың бейнелі, бағалауыш атаулары. Осыны шатыстырмауымыз керек» [95]. Бірақ ғалымның мұндай ескертулеріне қарамастан ғылым тілінде *космос* терминін *ғарыш*, *космонавт* терминін *ғарышкер* ығыстырды, бұл терминдерді Мемтерминком бекіткен сөздікте осылай атау ұсынылды. Осылайша тілдегі пуристік көңіл-күйдің әсерінен болуы керек, бірқатар бағалауыш сөздер терминдер жүйесінен орын алып, терминденуге бет бұрды, мұндай сөздер қатарына планета сөзінің баламасы ретінде ұсынылып, қабылданған *ғаламиар* сөзін де атауға болады. Ал *ғарыш* сөзіне қайтып келер болсақ, ол арабтың *عرش* [‘ирш] сөзінің қазақша дыбысталған түрі. Бұл сөздің арабша-орысша сөздікте берілген мағынасы мынадай: 1) трон, престол 2) носилки для покойника 3) навес, крыша 4) павильон, беседка 5) решетка, трильяж. Демек, араб тіліндегі [‘ирш] сөзі нақты заттың атауы. Бұл сөздің қазақ тіліндегі қолданылу тарихына

үңілетін болсақ, бұл сөз Ахмет Йасауи хикметтерінде кездесіп, «көктегі Алла тағаланың мекені» мағынасында қолданылған екен. Яғни о баста бұл сөздің сөздіктегі бірінші мағынасы (трон, престол) алынған. Ахмет Йасауи қолданған мағынасы қазақтың қисса-дастандарында да кездеседі екен. Қисса-дастандар тілін зерттеген ғалым Б. Жұбатова бұл сөздің қазақ тіліне ену ерекшелігін былай түсіндіреді: «Араб тіліндегі *'ирш* – «тақ» сөзі қазақ тіліне *ғарыш* болып еніп, қазіргі қолданыста «космос, аспан кеңістігі» деген мағынада жұмсалып жүр. Бұл сөз қиссаларда «жеті қабат аспандағы Алланың тағы» деген мағынада, яғни Алланың шексіз билігінің символы ретінде қолданылады, себебі қай тілде болмасын, тақ – шексіз биліктің рәмізі. Діни әдебиетте *'ирш* сөзі өзінің тура мағынасында, нақты заттың атауы ретінде қолданылмайды, ал ауыспалы мағынасында, абсолют биліктің символы ретіндегі мағынасында қолданылады. ... Құранның ғарыш туралы аяттарының бәрінде де бұл сөз «отыру, орналасу» мағынасындағы етістікпен *استولى على* 'истаула 'ала етістігімен тіркесіп қолданылады. Адамзат түсінігінде Құдайдың мекені Көкте. Олай болса, Жеті қат аспан мен оның үстіндегі тақты бір-біріне ассоциативті ұқсату негізінде *ғарыш* нақты затты білдіретін мағынасын жоғалтып, абстракт мағынаға ие болған, ауыспалы мағынасында жұмсалатын болған» [42]. Осылайша *ғарыш* сөзі «билеушінің отыратын орны, орындығы» деген ұғымды емес, «планета аралық, жұлдыз аралық, планета аралық кеңістік пен ондағы объектілер» ұғымын белгілеп, оның атауы ретінде жұмсалып тұр, яғни бұл сөздің қазақ тіліндегі мағынасы кең. Жоғарыда айтылған пікірлерді сараптай келе, *ғарыш* сөзі қазақ тіліне көркем әдебиет пен діни әдебиет арқылы еніп, өзінің тура мағынасында емес, ауыспалы мағынасында, образды қолданыстағы мәтіндер мен кітаптар арқылы келіп орныққанын айтуға болар еді.

Терминді жасауға сол саланың мамандары мен тілші ғалымдар қатысады. Қоғамдық ғылымдар терминдерінің бірқатары өзінің жасандылығымен ерекшеленеді. Мұнда да бірқатар ғалымдар мен мамандар негізгі материал ретінде араб, парсы сөздерін пайдаланады. Олардың бірқатары олардың тегін, тарихына үңіліп жатпай-ақ, оларды қазақтың төл сөзі ретінде қабылдағандықтан болса, енді бірқатары саналы түрде араб сөздерін пайдаланады. Мәселен, белгілі философ ғалым Ғ.Есім *философия* терминімен қатар *фалсафа* терминін қолданады. Ғалым Орта ғасырда пайда болып, жаңа заманға дейін философия тарихында көрнекті орын алған, еңбектерін араб тілінде жазған, мұсылман елдерінен шыққан ойшылдар ілімін фалсафа деп атайды. Сөйтіп, ғалымның қолданысындағы философия, фалсафа терминдері бір ұғымның екі түрлі атауы емес, әр түрлі ұғымдарға берілген жеке-жеке атаулар екен [14, 36.]. Кезінде тілші ғалым Е.Жұбанов «историзм» деген терминді *тарихият* деп атауды, белгілі демограф ғалым М.Тәтімов «геноцид» термин *зұлмат* деп аударуды ұсынған екен. Тілші ғалым Б.Қалиев «Қазақ терминдерін жасау мен реттеудің және оны қалыптастырудың кейбір мәселелері» атты мақаласында *теория*-ның орнына *назария* деген араб сөзін пайдаланады [92, 45б.]. Ғалым Ш.Біләл «Мемлекеттік тіл мәселесін түбегейлі шешу жолдары» мақаласында терминологиялық ілімді *атаутану ілімі* деп, аксиоманы – ақиқат, ал элементтерді – әууелдер, стильді – нақыш деп

қолданады: *Жазу практикасы негізінде жазу әуелдері (элементтері) формаландырылады, яғни ұлттық ғылыми нақыш (стиль) біржолата қалыптасатын болады* [92, 52б.]. Кезінде А.Байтұрсынұлы ғылыми айналымға енгізген *көсемсөз, шешенсөз, қарасөз, заманхат* терминдері кезінде керемет дәлдікпен жасалған жасалымдар болатын [92, 91б.]. Тілдегі кез келген жаңа сөз, жаңа термин ең алдымен жеке адамдардың шығармашылығының арқасында дүниеге келеді. «Любая инновация в языке – создание нового слова, формы, словосочетания, новой стилистической конструкции – осуществляется в самом начале отдельным индивидом, и в этом нет ничего пародаксального. Всякая инновация требует инициативы, которая не может возникнуть у всех членов данного общества одновременно и быть совершенно одинаковой по своему содержанию, направленности и т.д. Все новое в языке вначале создает индивид, и это новшество в дальнейшем распространяется, принимается или отвергается другими членами общества» [96, 153б.]. Қоғам мүшелері қабылдаған мұндай сөздердің бірте-бірте құлаққа сіңісті болып, оның авторының есімі ұмытылып, жалпыхалықтық игілікке айналады.

Қазақ терминологиясының ерекше дамып, халықаралық терминдердің орнына ұлт тіліндегі баламаларды ұсыну үрдісі соңғы 15-20 жылдың ішінде кең етек алғаны мәлім. Бұған себеп қоғам өміріндегі ірі өзгерістер, бір қоғамдық формацияның екіншісімен ауысуы, тәуелсіздік алғаннан кейінгі ұлттық сананың өсуі болып отыр. Тіл - қоғамдық құбылыс, қоғамдағы болып жатқан процестер мен жаңалықтардың айнасы. Осы соңғы жылдарда қоғамдық терминдер қатары этимологиялық дереккөз - араб, парсы тілдерінен енген сөздер арқылы молайып, олар орыс тілінен енген терминдерді ығыстырды. Бір қызығы мұндай этимологиялық материалдан мүлде жаңа сөздер жасалынғаны байқалады. Мысалы *зият, зияткер, зияткерлік* деген терминдердің түп-төркіні араб сөзі *ضياء* [дийа] сөзі, ал тарихи дереккөз, яғни қазақ тіліне тікелей жеткізген, онымен байланыста болған тіл – парсы тілі, араб тіліндегі *ضداد* әрпімен таңбаланған дыбысы парсы тілінде *з* болып дыбысталады. Сонымен «жарық, сәуле» мағынасындағы *ضياء* *дийаун* сөзі парсы тілінің ықпалымен *зийа* болып өзгерген. Ал «ақыл, интеллект» мағынасындағы *зийат* сөзі не араб тілінің, не парсы тілінің сөздігінде тіркелмеген, жоқ, осыдан тараған *зияткер, зияттық* сөздері де қазақ тілінде жаңадан жасалған туынды жасанды сөздер болып табылады. Сол сияқты *мұра, мұражай, мұрағат* сөздері араб тіліндегі *رعى* [ра'а] «қамқорлық жасау, сақтау» мағынасындағы етістік болуы керек. Араб тіліндегі *مرعى* *мур'а* ырықсыз етістен жасалған есімше, демек беретін мағынасы «сақталған, қамқорлықтағы (нәрсе)», ал *мура'атун* сөзі араб тілінде бар, ол да «сақтау, қамқорлық көрсету» мағынасындағы қимыл есімі. Араб тіліндегі мағынасы қазақ тіліндегі мағынасымен тепе-тең емес. Тағы да бір мысал: араб тілінен алынған *зәузат* (генетика) термині де не араб, не парсы тілдерінде тура осы мағынасында қолданылмайды екен, тіпті мұндай сөз жоқ, бірақ тұлғасына, жекелеген компоненттеріне қарап, оның асылы (негізі) шығыс тілінікі екенін тануға болады. *Зат* сөзі араб, парсы тілдерінде бар, «мән, негіз» деген мағынадағы *ذات* сөзі болса, *зәу* сөзі *Зұлқарнайын* есіміндегі «иесі (обладатель)» мағынасындағы *ذو* *зу* сөзіне келеді. Бірақ өкінішке орай, мұндай

сөзді сөздіктерден іздеп таба алмадық. Осы секілді сөздер кезінде жекелеген адамдардың «ойдан жасаған» шығармашылық талабының жемісі болып, алғашқы қазақ баспасөз беттерінде қолданылған болуы керек. Кейіннен сол ұмытыла бастаған сөзді «тірілтіп», оған жаңа тыныс беріп, кәдеге жарату мақсатында қолданысқа түсірілген болар деп ойлаймыз. Себебі мұндай терминде Н.Қаратышқанов құрастырып, 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрген «Пән сөздері» атты қазақ тілінің алғашқы терминологиялық сөздігінен де табылмады.

Қазіргі кезде қазақшаға аударылып, қолданылып жүрген халықаралық терминдердің баламасы қайдан келді? Олар тілімізде бүгін пайда болды ма? Жоқ, олар кеше не бүгін пайда болған сөздер емес, олардың бірқатары тілімізде қолданыста жүрген сөздердің белгілі бір үлгісіне (моделіне) сай, соған ұқсатып жаңа сөз жасау арқылы пайда болған, терминшығармашылықтың жемісі болса, енді бірқатары қазақ тілінде ХХ ғасырдың 20-30 жылдарына дейін қолданылған араб, парсы сөздері екен. Олар пассив лексикаға ығыстырылған сол сөздердің бірқатары бүгінгі таңда қайта жанданып, терминжасам үшін қажетті материал ретінде жұмсалуда. Қазіргі кездегі жаңадан пайда болған термин атаулар қатарына *сынып, пайыз, зәузат, қағидат, мұрағият, мұрағат, мұражай, зейнеткер, зейнетақы, мәтін, мәтінтақ, мәтіннама* т.б. терминдерді жатқызуға болады.

Қоғамдық ғылымдарға қатысты терминдердің денін *ақыл, ақпарат, ахуал, саясат, алқа, айып, айыпкер, аманат, арыз, адамзат, құлық, қылық, ар, намыс, әділет* секілді қазақ тіліне әлдеқашан еніп, игерілген лексикалық бірліктердің басымдылығымен ерекшеленеді. Бұл терминдер жүйесінде араб тілінен енген бір сөздің әр түрлі фонетикалық варианттары жаңа ұғымды белгілеуде қолданылып келеді. Мысалы, арабтың *خلق*[хулқ] сөзінен шыққан *құлық/қылық* фонетикалық варианттарының әрбір сыңары жаңа ұғымды атауда қолданылып келеді. *Құлық* (оның көпше түрі - ақлақ) термині *мораль* сөзінің баламасы болса, *қылық поведение* сөзінің баламасы ретінде психология мен педагогика саласында қолданылуда; сол сияқты мысал ретінде оқулықтарда жиі келтірілетін *күнә/кінә, өкімет/үкімет, өкім/үкім, өкіл/уәкіл, оқиға/уақиға* т.б. терминдерді де атауға болады.

Сонымен қатар араб, парсы сөздері екі түрлі ұғымды бір ғана атаумен белгілейтінін анықталды. Мысалы, *қиял* (арабтың *خيال* *хайал* сөзінен шыққан) сөзі *фантазия және фантастика* терминдерін қатар белгілеп жүрсе, *амал* сөзі *действие, способ* сөздерінің орнына, *ақыл* сөзі *ум, назидание, аманат заложник, наказ, поручительство, айыпкер-виновник* (философияда), *обвиняемый* (заң термині), *әкім-правитель, аким* (мэр), *жаза – наказание, взыскание; рұқсатнама – виза, лицензия*. Осылайша әр түрлі ұғымдарды бір атаумен белгілеу терминдік омонимияға әкеліп соқтырып отыр.

Қоғамдық ғылымдар терминологиясында омонимиямен бірге синонимия да байқалады, яғни бір ұғымды атау үшін екі түрлі, бір-бірімен мағыналас атаулардың орын алып келеді. Мысалы орыс тіліндегі «ситуация» терминіне балама ретінде *жағдаят және ахуал* деген араб сөздері қатар қолданылып келеді, сол сияқты «акцент» терминін *зейін, назар* десек, «исповедание»

терминінің баламасы ретінде *зибадат, тәубе*, «назидание» – *зибрат, өнеге*, «путешествие» – *сапарнама, саяхат* деп аударып жүрген сыңайымыз бар. Терминологиямыздағы мұндай кемшіліктер бірқатар ғалымдардың назарынан тыс қалмаған. Бұл мәселе жөнінде ғалым А.Алдашева өз көзқарасын былай деп білдіреді: «Терминнің дәлдігі үшін бір ұғым, түсінік, зат атауларына қатар қолданылып жүрген бірнеше лексемалардың сұрыпталуын, бірінің терминдік ұғымдық көлемге сай нақтылануын да жолға қою қажет деп ойлаймыз. Өйткені терминологиялық сөздіктердің көпшілігінде интернационалдық терминнің бірнеше баламасын ұсыну, таңдау еркіне салу тәжірибесі кездеседі.

Қалыптасудың белгілі бір кезеңінде варианттылықтың көрініс беретіні – тіл дамуында бар құбылыс және бір ұғым, түсінік атауы үшін ұсынылған бірнеше балама тіл қолданысында номинациялық, стильдік, тіркесімділік, және басқадай да мүмкіндіктермен дараланып, лексикалық құрамның толығына үлес қоса алады. Тар аядағы, шектеулі қолданыстағы аталымдардың тілдік сипаты жарыспалылықты реттеуді қажет етеді (бірнеше атаулардың болуының бір себебі ғылымның әр саласының терминдерінің түзілуіне тілші ғалымдардың қатыстырылмайтындығына да байланысты» [92, 806,].

Бірақ Мемтерминком бекіткен терминдер қатарында кездесетін мұндай кемшіліктердің бірқатары қайта қаралып, түзетіліп, қайта жарық көрді. Бұл жаңадан қайта басылып шыққан сөздікте кезінде жіберілген кемшіліктердің кейбірі түзетілген [97]. *Рәміз, нышан* деп алынып жүрген синонимдердің тек бір сыңары *рәміз* сөзі қалдырылған. Бір-бірімен қатар, жарыса қолданылатын терминдер мен атаулар ұлттық тілдегі терминдер жүйесін құру үрдісінің бастапқы кезеңіне тән құбылыс, уақыт елегінен өте келе, бұл сыңарлардың бірі терминологияда тұрақтап қалады да, екіншісі терминдер жүйесінен ығыстырылатыны белгілі. Сондықтан бұл синоним-терминдердің қайсысы терминдер жүйесінде тұрақтап қалады, қайсысы қолданыстан шығады – оны уақыт көрсетеді.

Қоғамдық ғылымдар терминологиясындағы араб, парсы тілдерінен енген сөз-терминдер санын есептеп шығару оңай шаруа емес. Себебі мұндай тиянақты зерттеу жұмысын жүргізу үшін қазақ тіліндегі терминдер қорын компьютер жадына салып, олардағы кірме терминдерді белгілеу жұмысын аяқтау сияқты алғышарттар жасалуы керек. Қазіргі кезде қазақ тілінің терминологиялық қоры әлі қалыптасып болмаған тұста, оны қалыптастыру жұмысының әлі де жүріп жатқанын ескеретін болсақ, онда аяқталған, үзілді-кесілді пікір айту қиынға түсетін сияқты. Дегенмен 31 томдық салалық ғылыми терминдер сөздігі жарыққа шыққан тұста статистикалық тәсілді пайдаланып, кірме терминдер санын, мөлшерін анықтауға талпыныс жасадық. Бұл зерттеу жұмысын жүргізуде Д.С.Лоттенің әдістемесін басшылыққа алдық. Ғалым орыс тіліндегі ғылыми-техникалық терминологияға қатысты мынадай құнды пікір айтады: «Современная русская научно-техническая терминология, на первый взгляд, изобилует иноязычными заимствованиями. Процентное число иностранных терминов в различных дисциплинах неодинаково и колеблется в значительных пределах, но все же оно в любой дисциплине достаточно велико, если подсчитывать все так или иначе применяемые иностранные термины по

отношению ко всем применяемым русским терминам. Но этот процент значительно снижается, если подсчет вести не по терминам, а по понятиям, т.е. учитывать, для каких понятий имеются только русские термины, для каких же понятий – только иноязычные и, наконец, какие понятия обозначаются русскими и иностранными словами [3, 97б.]. Сонымен қоғамдық ғылымдар терминдерінің құрамындағы араб, парсы сөздерін карточкаға түсіріп, статистикалық есеп жүргізгенде, мынаны анықтадық: алфавиттік жүйеге түсіргенде А әрпімен басталатын сөздер саны 130, оған 130 ұғым сәйкес келді; Ә әрпінде 84 сөзге 50 ұғым сәйкес; Б әрпінде 50 сөз карточкаға түсірілсе, оған 45 ұғымды белгілейді екен; Г-Д-Ж-З әріптеріндегі 90 сөзге 81 ұғым; К әрпінде 55 сөзге 54 ұғым, Қ әрпіндегі 76 сөзге 52 ұғым; Ө әрпіндегі 3 термин 3 ұғымды белгілейді; Н-Р әріптеріндегі 97 сөз 77 ұғымды белгілейді; Л-М әріптері бойынша 91 сөзге 70 ұғым сәйкес келеді, ал У-Ф-Ж-Х 25 сөзге 17 ұғым, Ш әрпіндегі 17 сөзге 10 ұғым, Ұ-Ү әріптеріндегі 31 сөзге 26 ұғым сәйкес келеді екен. Осыдан мынадай қорытынды жасауға болады: қоғамдық ғылымдар саласында 756 араб, парсы элементі бар екен, ал енді кірме терминдер мен ұғымдар ара-салмағын ажыратқанда, ұғымдар саны 610 болып шықты, басқаша айтқанда **756** араб, парсы сөзі **610** ұғымның атауы ретінде жұмсалады екен.

1-кесте

Әліпбидегі әріптер	Сөздердің саны	Ұғым саны	Әліпбидегі әріптер	Сөздердің саны	Ұғым саны
А	130	130	Ө	3	3
Ә	84	50	Н-Р	97	77
Б	50	45	Л-М	91	70
Г-Д-Ж-З	90	81	У-Ф-Ж-Х	25	17
К	55	54	Ш	17	10
Қ	76	52	Ұ-Ү	31	26
Барлығы 756 араб, парсы сөзі 610 ұғымның атауы ретінде жұмсалады					

Қоғамдық ғылымдар саласындағы араб, парсы терминдерінің өз ерекшеліктері бар. Адамның мінез-құлық, рухани қасиеттерінің атауы, абстракт (дерексіз) сөздер араб тілінен алынған болады да, ал материалдық зат, құрал, кәсіп атаулары парсы тілінің элементтері болып келеді екен. *Адам, адамгершілік, ақыл, аяр, аярлық, сипат, зиян, қанағат, кәмелет, балиғат, ғарыш* секілді толып жатқан дерексіз ұғымдардың атауы арабтікі. Бұлар философия, тіл және әдебиет, педагогика, психология ғылымдарының термині. Ал *сауда, қаржы, баға, саудагер, баж, нарық, базар* секілді экономикалық терминдердегі кірме сөздердің бірсыпырасы, сол сияқты *бақ, бағбан, бұлбұл, гүл, қауыз, әуіт, әуіз, ән* секілді нақты зат атауларыны парсы тілінен келген екен. Сол сияқты қазіргі кезде орыс тілінен енген деп танитын *чек* сөзі де парсының сөзі екенін В.В. Бартольд ескертеді [18]. Ал иран тіліндегі *нарқа* (цена) сөзі бүгінгі күннің талабына сай *нарық* болып қайтадан қолданысқа түсті

[98, 67б.]. Мұның себебін тілден тыс фактілерден іздеу керек болады. *Кәсіп, кәсіби* терминдері де терминологияға жалпы халықтық әдеби тілден енген. Ал қазақтың жалпы халықтық тіліне бұл бірлік өте ертеде енген. Бұл сөзді Ахмет Ыасауи хикметтерінде де, қисса-дастандар тілінде де, Абай өлеңдерінде де кездесетінін анықтадық. *Кәсіби, әдеби* секілді араб тіліндегі сын есімдер Абайдың қара сөздерінде кездеседі [19, 82б.]. Алғашқы қазақ газеттерінде де жиі қолданылған. *Кәсіби құқықтық сана, кәсіби қылмыс* секілді тіркестерде заң терминдері болса, *кәсіби лексика, кәсіби шеберлік* тіркестерінде әдебиет пәнінің термині, ал ең жиі қолданылатын саласы педагогика мен психологияда бұл термин 17 тіркесте кездеседі екен. Арабтың *كسب* кәсб деген сөзінен тараған. *өнеркәсіп, кәсіпорын, кәсіподақ, кәсіптік, кәсіби, кәсіпшілік, кәсіпкер, кәсіпқой (профессиональный)* сияқты туынды сөздердің жасалуына негіз болған. Бұл сөздер араб не парсы тілдерінде жоқ, қазақ тілінде әбден игерілген лексикалық бірліктер жаңа сөз жасауға ұйытқы болған. Қосымшалар арқылы жасалған жаңа атаулар қоғамда жүріп жатқан экономикалық және әлеуметтік құбылыстардың номинативтерін жасауда осылайша пәрменділік танытуда [50, 171б.].

Заң және құқықтану саласындағы *кепіл/аманат (залог), кепілгер (гарант), кепілзат (заклад), кепіл тұтқын (заложник), кепілдік беруші (поручитель), кепілдік беру (гарантировать), кепілді мерзім (гарантийный срок), кепілдеме/ұсыныс (рекомендация), кепіл ұстаушы(залогодержатель), кепіл беруші (залогодатель), кепіл (порука), кепілақы (задаток), кепілдік (гарантия)* терминдері араб тіліндегі *كفل* [кәфәла] етістігінен тараған. Араб тілінде бұл етістік мынадай мағыналарды береді: 1) *обеспечивать, гарантировать, ручиться, брать на поруки*; 2) *заботиться, опекать, быть*. Ал *кәфил* зат есімі 1) *поручитель* 2) *опекун* 3) *порука* мағыналарына ие (АРС, 693). Ал *кепілдік, кепілзат, кепілдеме, кепілді, кепілақы* терминдеріне келсек, бұлар соңғы уақыттағы төл тіліміздегі терминшығармашылық нәтижесінде дүниеге келген, қазақ тілінде пайда болған бірліктер. Бұл келтірілген мысалдардан кепіл сөзінің қазақ тіліне тым ертеректе енгендігін білдіріп тұр. Бұл сөздің байырғылығы сондай, терминдер қатарын толықтырып, тілімізді байытуға септігін тигізіп тұр. *Кепіл* сөзі о баста Құран, шарият заңдары, одан кейініректе заң, құқық саласындағы құжаттар, кеңсе қағаздары, хан жарлықтары арқылы еніп, бейтерминденген сөз болуы керек. Қазір *кепілдік* сөзі заң және құқық саласының термині ретінде мынадай ұғымды білдіреді: «Азаматтық құқықтағы кепілдік шарты бойынша кепіл болушы басқа біреудің несие берушінің алдында осы жақтың өзінің міндеттемесін түгелдей немесе бөлшектеп орындайтынына жауаптымын деп міндеттенеді» [99, 139б.]. Ал *кепіл* дегеніміз «белгілі бір міндеттемелерді атқарудың әдісі», ал кепілзат – кепілге салынған мүлікті кепіл беруші кепіл ұстаушының иелігіне беретін кепіл» [99, 62б.].

• Дінтану саласындағы араб, парсы терминдері

Араб тілінен енген терминдер туралы сөз қозғағанда алдымен ислам дініне қатысты терминдер еске түседі. Сондықтан діни терминдерге жеке тоқталуды жөн деп таптық.

Дін – қоғамдық сананың бір формасы. Дін мен сананың арасындағы байланыс заңдылықтарын танып білу мәселесімен философия, әлеуметтану, психология секілді қоғамдық ғылымдар айналысуда. «Дін – апиын» деген атеистік қоғамда дін мәселесіне қазіргідей үлкен мән берілмей, оны философия ғылымының тар шеңберінде қарастыру орын алғаны мәлім.

Дін мен философия арасында ортақтықтар көп. Дін де, философия да Алла, адамның рухы мен осылардың өзара қарым-қатынасына, жақсылық пен жамандық, таңдау еркіндігі, ерік, өлімнен кейінгі өмір, әлем, адамның пайда болуы мен тағдыры, уақыт пен кеңістік, қозғалыс пен тұрақтылық, өткінші өмір секілді мәселелермен айналысады [100, 5-6б.]. Қазіргі уақытта қоғамдағы діннің рөлінің артуына, адамның дінді тану арқылы өзін-өзі тануына үлкен мән беруіне байланысты философия ғылымының шеңберінен дінтану деп аталатын дербес пән бөлініп шығып, жеке ғылым болуға ұмтылып отыр. Дінтану ғылымы «дінді теологиялық, философиялық-әлеуметтік, биологиялық, психологиялық және этнологиялық тұрғылардан бөліп қарастырады» [101]. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында «дінтану» деп аталатын мамандық ашылып, дінді ғылыми тұрғыдан объективті түрде зерттеуге үлкен көңіл бөліне бастады. Сондықтан діни терминдерді бөліп алып, жеке қарастыру керек орынды болған болар еді.

Қазақ қоғамындағы негізгі әрі дәстүрлі дін – ислам, сондықтан басымдылыққа ие дін де ислам болмақ. Барлығына мәлім, ислам дінінің тілі – классикалық араб тілі, сондықтан да дінтанудағы терминдердің басым көпшілігін, ислам дініне қатысты терминдер жүйесінің түгеліне жуығын араб, парсы сөздері құрайды. Ислам дініндегі Құран, хадис сияқты қасиетті мәтіндер классикалық араб тілінде. Мұнымен қатар ислам ережелері мен қағидаларын түсіндіретін негізгі әдебиеттің бәрі араб тілінен аударылған дүниелер болып табылады. Ал терминдердің қабылдануы аударма орын алған жерде жүреді. Қазақ тіліндегі *Алла, құдай, ислам, Құран, тәпсір, мұсылман, қажы, мешіт, парыз, ораза, намаз, молда, мүфти, уәжіп, пітір, садақа, айт, дін, підия, пәтуа, сүре, аят, күрсі, арам, кафір, иман, мәкру, дәрет, ахирет, пайғамбар, міскін, кәлам шариф, тәубе, шүбә, пайда, қылық, есеп, жауап, бап* секілді толып жатқан кірме сөздер дін арқылы келген бірліктер болып саналады.

Көп томдық салалық терминдер сөздігінде діни терминдерге арналған жеке том жоқ. Мұның өзі дінтану деп аталып жүрген ғылым саласының енді ғана қалыптасу үстіндегі жас сала екендігін танытады. Алайда бұдан философия арнасында дамыған діни терминдер жүйесі әлі қалыптаспаған деген жаңсақ пікір тумауы керек. Дін терминдерінің сөздігі құрастырылмағанмен, философия, ислам философиясы, ислам негіздері жөніндегі ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиеттер, аз болса да оқулықтар да жарық көруде. Осы тұста ғылыми әдебиетке «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көріп жатқан жиырма томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасы» сериясын атауға болады. Ал оқу құралдарына келетін болсақ, қазақ тіліндегі оқулықтар саусақпен санарлықтай аз. Атап айтатын болсақ, бұл салада О. Көбееваның «Дінтану негіздері». Ғ.Есімнің «Дінтану негіздері» деп аталатын оқу құралдарын айтуға болады. Ғылыми-көпшілік стильде жазылған мәтіндер

ретінде Қ.Жолдыбайұлының «Ақиқат шуағы», М.Исаұлы мен Қ.Жолдыбайұлының «Ислам ғылымхалы» сияқты еңбектерді атауға болады. Ал діни терминдерді зерттеу ісі болса, әлі қолға алынбаған.

Алайда исламға, жалпы дінге қатысты терминдердің жүйеленбеуі діни лексиканың қазақ тіліндегі рөлін жоққа шығара алмайды. Дін - мәдениеттің бір құрамдас бөлігі. Алайда қоғамның дінге деген көзқарасының әртүрлі кезеңде өзгеріп отыратындығына байланысты, қоғам-дін-саясат арақатынасына орай дін өз қызметін бірде жандандырып, бірде кейінге шегініп отыратыны тарихтан белгілі. Алайда діннен мүлде бас тартып, одан қол үзу үрдісі қарапайым халық арасында орын алмағанын айту керек. Ислам дінінің мәнін түсініп, оны терең білуге деген құлшыныс халық ішінде әрқашанда орын алып келеді. Сондықтан араб тілі дегенде ислам діні, исламға қатысты терминдер алдымен еске түсетіні белгілі.

Діни терминдер сөздігінің құрастырылмай, бұл саланың кенжелеп қалуы қазақ тіл білімінде діни лексика мүлде зерттелмеген деген пікірді қалыптастырмайды. Қазақ қоғамында дін, руханият мәселесі қашанда сөз болып, жүйелі түрде болмаса да зерттеліп келеді. Бұл жекелеген тілдік тұлғалардың тіліне қатысты, атап айтқанда Қожа Ахмет Ясауи, Абай, Ыбырай, Шәкәрім, қазақ тілі мен әдебиетінің тарихында кітаби ақындар деген атпен белгілі болған қиссашыл ақындар, қазақ жырауларының тіліне қатысты лингвистикалық зерттеулерде діни лексика ретінде қарастырылып келе жатқанын айту керек. Бұл саладағы елеулі зерттеулер қатарында Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов еңбектерін ерекше атап өтуге болады.

Белгілі бір тілдегі діни терминдер сол тілдегі дінге қатысты арнаулы әдебиеттің пайда болуымен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі дінге қатысты әдебиеттің пайда болуы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Осыған дейін ислам дінінің қағидалары мен шарттарын қазақша түсіндіретін теологиялық аударма әдебиет болған жоқ. Мұндай әдебиеттің болмауының өз себептері болды:

1. діни ритуалдар араб тілінен басқа тілде жүргізілмеді;

2. ислам негіздерін жазба тілде түсіндіру үрдісі қазақ даласында өріс алмады;

3. діни әдебиетті араб тілінен аудару ісі жүргізілмеді [43, 252б.]. Халықтың мәдени-рухани дүниесінің жаңа кезеңге көшуі ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан басталады. Осы кезеңге дейін, яғни ХVІІІ ғасырдың аяғында қазақ даласында ислам діні жандана бастайды. Ресей патшалығының қазақ даласындағы дәстүрлі дін – исламды жандандыру мақсатының арғы жағында халықты өзіне бағындыру, орыстандыру саясаты жатқан еді. Ресейдің бұл саясатына қатысты талдаулар кезінде С.Асфендияров пен Е.Бекмаханов сынды тарихшылардың, одан кейінгі уақыттарда Қ.Жұбанов, М.Мырзахметов және т.б. көптеген тілші, әдебиетші ғалымдардың зерттеу еңбектерінде бар. Сондықтан қайталап жатпас үшін біз бұл мәселеге ұзақ тоқталып жатуды артық көрдік. Қайткен күнде де аталған кезеңде қазақ даласында дінге деген ықылас күшейіп, діни кітаптар таратыла бастағанын көреміз. Мысалы, осы тұста Қазан қаласындағы Чирков баспаханасынан шыққан «Шариат ул-ислам» кітабы 5000

дана, университет баспаханасында дайындалған «Қырық хадис» кітабы 10 000 дана болып басылып шығып, таратылады [102]. Қ. Жұбанов келтірген дерек бойынша, Екатерина патша 1781 жылы және 1784 жылдары қазақ даласында мешіт, медреселер салдырып, қазақ балаларын мұсылманша оқытуға, 1799 жылы Петербургте арабша баспахана ашып, Құранды қазақ арасына тегін таратуға бұйрық береді [103, 328б.].

Дінді түсіндіру мақсатында жазылған теологиялық еңбектің алғашқысы 1884 жылы Ғ.Алтынсариннің Қазанда жарық көрген «Шариату-л-ислам» («Мұсылманшылықтың тұтқасы») атты кітабы болып табылады. Бұл кітапты жазудағы автордың мақсаты исламның мәнін әрбір қазақ баласына түсіндіретін оқулық жазу болатын. Осылайша, өзіне дейінгі жалпыхалықтық тілдегі исламға қатысты лексиканы пайдалана отырып, ислам дініне қатысты ұғымдарды қазақ құлағына сіңісті болып кеткен терминдермен түсіндіру, діни термин жасау ісі **Ғ.Алтынсариннің** еңбегінен басталады. Сол кезеңге байланысты қарастырғанда Ғ.Алтынсариннің бұл кітабы «мұсылман дінінің негізгі шарттарын таза қазақ тілінде түсіндіретін бір-ақ кітап» болып танылады [31, 87б.]. Бұл кітаптың тілі Б.Әбілқасымов зерттеуінде кеңінен сөз болады. Ғалым Ғ.Алтынсарин қолданысындағы араб, парсы сөздерінің мол екенін айта отырып, оның уәжін: «Дін туралы әңгіме оның негізгі терминдерін сақтай отырып айтылуға тиіс, олай болмаса жұртқа нанымсыз болып кетер еді. Сондықтан автордың араб-парсы сөздерінен қанша қашқанымен, халыққа таныс арабша діни терминдерді пайдаланбасқа ешбір лажы болмады» деп түсіндіреді [31, 91б.]. Б.Әбілқасымов Ғ.Алтынсарин қолданысындағы осы араб, парсы сөздерін үшке бөліп қарастырады: бірінші топқа *намаз, руза, кафір, иман, мәкру, дәрет, аят, уәжіб, фарыз, ахирет, садақа, фітір, пайғамбар, міскін, кәлам шариғ* сияқты қарапайым халыққа түсінікті сөздерді жатқызса, екінші топқа халықтың көпшілігіне аса көп таныс емес, бірақ діннің кейбір қағидаларын түсіндіру үшін қажет болған *нақли, гақли, мәсиг, мәддат* т.б.сөздерді жатқызады, ал үшінші топты күнбе-күнгі өмірде жиі қолданылып жүрген *шүбә, пайда, қылық, арам, есеп, жауап, бап* сияқты сөздерді *шубаһ, файда, хылық, халал, харам, хисаб, жуаб, баб* тәрізді жазба тілдегі нормаға сай, араб тіліндегі тұлғасын сақтай таңбаланған сөздерді жатқызады [31, 91б.].

Р.Сыздықова осы кезеңде «қазақтың байырғы әдеби тілінің жаңа кезеңі басталды» деп тұжырымдайды [43, 270б.]. Ыбырай Алтынсарин қазақ шәкірттеріне исламды қазақша танытуға арнаған бұл еңбегінде араб, парсы сөздерінен мүлде бас тартқан жоқ. Араб, парсы сөздерін екі жағдайда ғана актив қолдануды ұсынады: бірі тілге сіңісті болып кеткен сөздерді актив қолданыстан шығармай, пайдалануға болатынын айтса, екіншіден қазақ жазбалары үшін бұл тілде жоқ ұғымдар орнына араб, парсы сөздерін алуға болатындығын айтты. Ғ.Алтынсарин қазақ тіліне бұрыннан сіңіп, түсінікті болып кеткен сөздердің терминденуіне жол ашса, қазақша баламасы жоқ ұғымдарды атауда сол тілдегі атауын өзгертпей алуды ұсынады [43, 273б.].

Біз бұл жерден Ғ.Алтынсариннің діни тақырыпты сөз еткенде араб, парсы діни терминдерден қол үзіп кете алмай, өзіне дейінгі түркі жазба дәстүрін сақтағанын көреміз. Бұл еңбек шамасы шағатай тіліндегі үлгіден аударма

болуы керек, сондықтан Ы.Алтынсарин өзіне дейінгі араб, парсы сөздерін сол терминдік мағынасында қолданған, термин түзудегі қандай да бір жаңалықты, не жаңа қолданысты мұнан таппауымыз да мүмкін. Себебі автор ең алдымен қазақ тіліндегі оқулық құрастыруды мақсат етіп, аударма жасаумен ғана шектелген. Алайда бұл еңбектің қазақтың жазба әдеби тілін халықтық тіл негізінде қалыптастыруда белгілі орны болды. Бұл кітапты қазақ тіліндегі діни терминологияны қалыптастырудағы алғашқы қадам деп есептеуге болады. Діни мәтіндерді «қазақша сөйлету» Ы.Алтынсариннің осы еңбегінен басталатыны анық.

Қазақ тіліндегі ислам дінінің терминдерін қалыптастыру әрекеті Ыбырай Алтынсариннің «Шариатул-ислам» еңбегінен басталғанымен, діни лексиканы жалпыхалықтық тілге енгізу, оны халыққа түсіндіру сынды қиындығы мол процесс орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінен, әсіресе Қожа Ахмет Ясауи «Хикметтерінен», одан бергі жердегі жыраулардың, Абай бастаған жазба ақындардың, діни қиссаларды жырлаған кітаби ақындардың шығармашылығынан басталатынын айту керек. Тарихи тамыры тереңде жатқан бұл әдеби үрдіс діни терминдердің мәнін халық санасына сіңіріп, кейінгі діни терминдердің жаңа тобының қабылдануына негіз жасады. Осы әрбір кезеңде діни лексика терминденуге бейімделіп, жалпыхалықтық тілден терминдер өрісіне өтуіне алғышарт жасалынғаны анық. Себебі термин жасау бұл бір күннің жұмысы емес, ол үлкен дайындықтан өтіп барып, халық санасынан орын тебеді. Терминдер атаулының бәрі секілді, діни терминдердің де қалыптасу тарихы, көздері, ерекшеліктері болатыны белгілі. Осындай *әдеби-діни көздердің* бірі **Қожа Ахмет Ясауи «Хикметтері»** болып табылады.

Орта ғасырлардағы түркі ескерткіші болып табылатын Ясауидің «Диуани хикметінің» тілі, оның генетикалық қабаттары туралы іргелі еңбектің авторы академик Р.Сыздықова болып табылады. Ғалым хикметтер лексикасының жартысына жуығын (44,8%) араб және парсы сөздері құрайтынын анықтайды [13, 69б.]. Осы араб, парсы лексикасын ғалым діни және діни емес деп екіге бөлгенде, діни мазмұнды араб сөздерінің көбірек екенін айтады. Оның себебі хикметтердің негізгі тақырыбымен байланысты: негізгі тақырып ислам болғаннан кейін, осы діннің бірден-бір құралы Құранның тілі – араб тілі белгілі рөл атқарған. Осы діни лексиканың ішінде *аят, хадис, ахирәт, дұға, зікір, махшар* секілді діни терминдермен бірге, *шариғат, мағрифат, тариқат, хақиқат* түріндегі сопылық ілімнің белгілі бір кезеңдерін атайтын терминдік мәндегі бірліктер жүздеп саналады. Олар тек сан жағынан ғана емес, қолдану жиілігі жағынан да көзге түседі [13, 76б.].

Хикметтердегі араб, парсы лексикасының ерекшелігі сонда, бірнеше лексикалық мағынасы бар сөздердің көбі мәтінде бір ғана тар мағынасында, яғни сопылық ілімдегі терминдік мағынасында көрінеді. Мысалы, арабтың «ғашық» деген сөзі мұнда «жаратқанға ғашық» деген мағынасында жұмсалған, ал «жалпы біреуді жақсы көру, сүю» мағынасы мұнда жоқ. [13, 77б.].

Қазіргі қазақ тіліндегі адамның рухани әлеміне қатысты қанағат, рақым, сабыр, мейірім, адалдық, арам, кемелдік, адал, әділет, әділ сияқты толып жатқан дерексіз ұғым атаулары араб, парсы сөздері екені айтылып жүргені

мәлім. Мұның себебі, Р.Сыздықованың пікірінше, мынада жатыр: «Біздің байқауымызша, рухани күштің бірегейі діннің, ислам дінінің, сол дінге қызмет еткен оқу-ағарту ісі, жазба дүниелер сияқты құралдардың рөлі айрықша болған. Абстракт ұғым атаулары ежелгі түркі тілдерінде де аз болмаған болар, бірақ олар күнделікті өмірде жиі қолданылмайтын сөздер болғандықтан, қоғамның рухани дүниесіне ислам діні мен ғылым-білімі бойлап енген кездерден бастап орнын соларды әкелген тілдерге біртіндеп бере бастаған болар [13, 786.].

Р.Сыздықова Ясауи қолданысындағы араб, парсы сөздерінің терминдік статусына көңіл аударып, *шиқ, хақ, һуа, фана, шаригаат, мағрифат, тариқат, ләмәкан, сопылық ілім, мурид, пир, зикр, рийазат, халқа, асы, батин, шират жанан, уммат* секілді терминдер мен терминдік тіркестердің діни терминдік ұғымдарына талдау жасап, түсіндіреді. Зерттеуші мұнда қазіргі қазақ оқырмандарына діни атаулар мен суфизм терминдерінің мағыналарын түсіндіру арқылы араб, парсы сөздерінің бұдан жеті-сегіз ғасыр бұрынғы діни мағынасы мен қазіргі қазақ тіліндегі мағыналары арасындағы айырмашылықты көрсетіп беруді мақсат етеді [13, 776.]. Ясауи тіліндегі араб сөздерінің жартысына дерлігі қазақтың жазба тіліне де, сөйлеу тіліне де енбеген *тазуир* /жалған, өтірік/, *шиддат* /күшті, жамандық/, *фажир* /күнәкар/, *сәлах* /мейірімділік, жарылқаушы/, *мәкр* /айла/ сияқты араб сөздері екенін көрсете отырып, қазақ зерттеушілерінің алдына мынадай міндет қояды: «Бүгінгі қазақ тіліндегі кірме сөздердің көздерін, тарихын, қалыптасу жолдарын, даму кезеңдерін зерттеушілер тереңірек ізденіп, дұрыс көрсетіп берулері керек деуге болады. Бұл жерде тек таза лингвистикалық заңдылықтар емес, халықтардың әлеуметтік, мәдени, рухани дүниесінің тарихына, яғни ислам дінінің, оқу ағартудың, өнердің/поэтикалық дәстүрдің/ сырына, тарихына үңілу қажет болмақ. Оның үстіне зерттеуші араб пен парсы тілдерін де жақсы меңгерген маман болғаны шарт» [13, 796.]. Ғалымның зерттеушілер алдына араб парсы сөздерінің қолданылу уәждерін анықтау, сопылық терминдердің мәнін ашу сияқты нақты міндеттер қойып, зерттеу қырларын өте дұрыс белгілеген. Алайда діни терминологияның қыры мен сырын зерттеу үшін тек араб және парсы тілдерін білу аздық ететінін, оған арнайы діни білімнің де болу керектігін қосу керектігін айтар едік. Себебі ислам діні әлі зерттеліп болмаған теңіз іспетті, ол қазақ тілі түгіл араб тілінде де әлі күнге дейін зерттеліп жатқан, түпсіз дария сияқты терең де күрделі тақырып.

Қазақ діни терминдері қалыптасуының тарихы деген мәселеге келгенде ұлы **Абайдың шығармашылығынан** аттап кете алмаймыз. Дінге қатысты сөздер мен сөз тіркестерді, кейде тіпті терминдерді поэзия тіліне молынан енгізу Абайдан басталады. Әсіресе Абайдың «Қара сөздерін», оның ішінде 38-сөзін ерекше атап өту керек. Абай қолжазбаларында бұл «Ғаклиййат тасдиқат» деген атпен басқа қара сөздерінен бөлек көшіріліп келген. Бұл шығарманы Абай қандай мақсатпен жазды деген сауалға Р.Сыздық мынадай уәж келтіреді: «Сірә, бұл шығармасын Абай қазақ балаларының мұсылманша сауатын ашатын орындарда (молдаларда, мектеп, медреселерде) ислам діні негіздерін дұрыс түсініп, білулеріне көмектесетін құрал ретінде ұсынғысы келген болар деген ой келеді. ... Мұнда автор дін тақырыптарына қатысты өзінің түсінік-танымдарын

және жалпы мораль жайындағы ой-толғамдарын сөз етеді, иманды уағыздайтын, бірақ оны теріс түсіндіретін дін адамдарын сынап отырып, хукім шарифатын түсіндіреді» дей отырып, зерттеуші Абайдың бұл шығармасын **теологиялық әдебиеттің қазақ тіліндегі алғашқы үлгілерінің бірі** деген баға береді [104, 180б.]. Егер Ыбырай Алтынсарин «Шариату-л-ислам» атты еңбегін дінтану сабағына арналған оқу құралына деген қажеттілікті өтеу үшін жазған дейтін болсақ, Абай өз шығармасын жалпақ жұртқа емес, мұсылманша оқыған, ислам діні негіздерімен таныс, оның қағидаларын білетін, дінге қатысты араб сөздерін түсінетін, мұсылманша көзі ашық адамдарға арнап жазған [104, 182б.]. Мұнда арабша теологиялық терминдер аударылмай келтірілген, лексикасында араб сөздері мол қолданылады. Абай кейбір діни терминдерді аудармай алады, хадистер мен аяттарды әуелі арабша, содан кейін оны қазақшалап түсіндіріп беруі Абайға дейін болған түркі діни әдебиетінде орын алған құбылыс еді. Абай да дін тақырыбына келгенде сол дәстүрді жалғастырып, жеткізді. Абай діндегі *махаббат, һауас сәлим, жәліб мәнфағат дәфғы мұзарратлар, иман игтиқат, хақиқат жолы, хийанат* секілді толып жатқан арабша ұғымдарды түсіндіруге тырысады. Абайдың 1993 жылы басылып шыққан 38-қара сөзіне берілген түсініктеме саны 188, яғни Абайдың қара сөздерін баспаға дайындағандар 188 сөз бен сөз тіркесін түсіндіріп берген. Мұнда *һауас сәлим* «жақсы сипат», *жәліб мәнфағат* «табыс, кіріс, пайда, қайрымды іс», *кәмелат* «сенім, наным», *ғизыл газиз* «ұлы сипат», *мүслім* «мұсылман адам», *тәслим* «берілу», хаят, басар, сәмиғ, ирада т.с.с. толып жатқан діни терминдерді Абай қолдана отырып, оны қазақшалап түсіндіруді мақсат еткен. Абайда араб сөзін қолдана отырып, оның қазақ тіліндегі баламасын араб сөзінен кейін беру арқылы түсіндіру тәсілі бар. Мысалы: «*Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым құдыреті сипаты бірлән сипаттадық. ... Әлбәттә, ғылым құдыреті бар болады: хаяты мағлұм, бірі – ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол ирада ғылымның бір сипаты кәлем, яғни сөйлеуші деген: сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, естуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты*»/38-сөз/. Араб тіліндегі діни терминді қазақша берудің үлгісін Абай көрсетеді, ол араб сөзін бере отырып, одан кейін арабтан келген *яғни* шылауынан кейін оның қазақша аудармасын келтіреді: ирада, яғни қаламақ; кәлем, яғни сөйлеуші деген; басар, яғни көруші, сәмиғ, яғни естуші деген. Сол сияқты Абай түсіндіруі бойынша, тәкуин «барлыққа келтіруші», алла тағалада болған құдырет – ғылым һәм рақымет, хаят – тірлік, құдаға ғашық болу деген «ғашық-мағшұқлыққа халиқпен махлуқ ортасы мунасибатсыз алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремектік», хақим - өз ақылы жетерлік ... әрбір істің себебін іздеуші, намаз – салауат, рукуғ – бас ұру /Аллаға/ және т.т. Абайдың осы 38-сөзіне проф. Р.Сыздық теологиялық әдебиеттің қазақ тіліндегі алғашқы үлгілерінің бірі деп баға бере келіп, Абай қолданған стильді қазіргі тілде де қолдануға болатындығын былай тұжырымдайды: «Егер қазіргі кезде қазақ тілінде теологиялық, діни әдебиет

стилі жасалатын болса (жасалуы керек қой), әрине, дәл Абайша болмағанмен, оның кейбір принциптерін ұстануға болар еді. Мысалы, кейбір діни терминдерді аудармай алу, хадис, аяттарды әуелі араб тілінде келтіру (одан кейін, әрине, қазақша аударып түсіндіру), түркі діни әдебиет дәстүрінде қалыптасқан кейбір формулаларды сақтау сияқты нормалар орын алар ма еді деп ойлаймыз» [19, 549б.].

Дінге қатысты терминдер қазақ тіліне қашан енді деген мәселеге келетін болсақ, бұл сұраққа жауапты Р.Сыздық зерттеулерінен табамыз. Ғалымның айтуынша, XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысында, орта тұсында жасаған қазақ ақын-жырауларының тілінен және ауыз әдебиеті үлгілерінен дінге қатысты бірқатар араб сөздерін табамыз. Мысалы, Бұқар жырауда: пұсырман, қыдыр, арсы-күрсі, қыбла, сәлде, ахрет, алла, молда, иман, мешіт, кебе, намаз, фәни; тақырыбы діннен мүлде қашық жауынгер ақын Махамбетте фәни, құрбан, садаға, алла, ақы, Шернияз ақында молда, дұға, аруақ, құрбан т.б. сөздер кездеседі [19, 67б.].

Ислам дініне қатысты *аят, күпірлік, ахирет, пәни, құбыла, тағзым, иман, хазірет бейіс, бенде, иман, аян, аруақ, тәубе, пәни, алла, молда, соны* секілді араб-парсы сөздер Абайға дейінгі жалпыхалықтық тілде болған, Абай оларды халық тілінен алып қолданған. Сол секілді *ар, аброй, мейір, парыз, нәпсі, қаһар, қиял, құдырет, дәурен* секілді абстракт ұғым атауларын да Абайдан бұрын қалыптасқан шығыс сөздері екен. Сонымен бірге құдайдың бірнеше атауы: түркінің тәңірі, парсының құдайы, арабтың алла, құдырет, расул, жаббар деген сөздері де бұл кезде актив сөздер болған. Абай заманында біраз араб, парсы сөздерінің жоғының еніп, барының жандануына сол кездегі кітаби тіл әсерін тигізген [19, 71-72б.].

Сонымен, **Ыбырай мен Абай қазақ тіліндегі теологиялық әдебиетті дүниеге келтірудің бастамасын көрсетті, ислам діні негіздерін, мазмұнын, қағидаларын қазақша айтып, түсіндіруге болатынын танытты.**

Діни терминдердің қалыптасу тарихындағы «кітаби тіл» деген ұғымға тоқтамай кетуге болмайды. Кітаби тіл, кітаби ақындар деген терминдермен XIX ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың алғашқы онжылдығын қамтыған тарихи дәуірде қазақ тілі мен әдебиетінің тарихында елеулі рөл атқарған құбылысты атап жүрміз. «Кітаби» деген термин бұл шығармалардың баспадан кітап түрінде басылып шығу ерекшеліктеріне байланысты таңылса да, кітаби тіл мен кітаби ақындар деген терминмен аталып жүрген феномендердің өз ерекшеліктері болды. Алғашқы кезде бұл сөзбен діни қисса-дастандар тілін атаған. Ә.Құрышжановтың пікірінше, «кітаби тіл» діни уағыздамалардың жаны болды, дінді халыққа жеткізуді «кітаби тіл» өз мойнына алды [32, 73б.]. Кітаби тіл деген ортаазиялық түркі әдеби тілінің дәстүрін көбірек сақтаған қазақша діни қиссалар мен діни тақырыптағы аударма дүниелер тілін атау орын алды. Кітаби тілде жазылған жазба нұсқаларын біріктіретін, бір-біріне жақындастыратын лексикалық, грамматикалық, орфографиялық белгілер бар. Лексикалық белгісіне кітаби тілдік үлгілердің тілінде дінге қатысты араб, парсы сөздерінің сан жағынан мол болып келуі жатады. Мұндай сөздердің ішінде халық тіліне енбеген бейтаныстары да мол. Грамматикалық белгісіне қазақтың

жалпыхалықтық тіліне тән емес уа, һәм секілді араб тіліндегі кейбір морфологиялық тұлғалардың актив қолданылуы, құрмалас сөйлемнің парсының ки (кім) конструкциясымен келуі жатады. Ал орфографиялық белгісі деп қазақ тілінде бұрыннан бар, «қазақыланып» кеткен кейбір сөздерді қайтадан «арабыландырып», «парсыландырып» жазу дәстүрі аталады [19, 36б.]. Проф. Р.Сыздық мұндай жазу емлесін шағатайша-татарша орфограмма деп атауды ұсынады [19, 36б.]. Кейде түсінуге оңай йазуқ, йүрәк, йахшылар сияқты түркі сөздері ХІХ ғ. ІІ жартысында –ХХ ғ. басындағы Қазанда кітап болып басылып шығарған кезде немесе оған дейінгі қолжазбаларды *гунаһ, дил, хублар* болып араб, парсы сөздерімен алмастырылған, мұның негізгі себебі ислам дінін жандандыру идеологиясы еді [13, 90-91б.]. Оның үстіне кітаби ақындар өз заманының мұсылманша білім алған алдыңғы қатарлы оқыған азаматтары болды да, араб, парсы сөздерін қолдана отырып, исламның құндылықтарын, шығыстағы гуманистік идеяларды халық арасына кең таратуды көздеді. Шығыс сюжетіне жазылған қисса-дастандарын кітап түрінде қазақ даласына таратып, халықтың рухани баюына елеулі үлес қосты, діни білімдермен сусындатты, араб, парсы тіліндегі терминдердің өздерін қазақша аудармаларымен қоса бере отырып, осы әдіс арқылы халықтың діни сауатын ашты, араб, парсы сөздерін түсіндірді, діни терминдердің астарындағы ұғымдарды түсіндірді. Шортанбайдан бастап, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шайхусламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Кете Жүсіп және т.б. Ақан серіге дейінгі «кітаби ақындар» деген атпен белгілі ақындар шоғыры қазақтың діни дүниетанымын кеңейтіп қана қойған жоқ, қазақ тілін байытуға, ондағы діни терминдер жүйесін қалыптастыруға елеулі үлес қосты.

Кітаби ақындар қолданысындағы араб, парсы сөздері молдығына қарамастан, жалпы жұртқа түсінікті, оларды контекст арқылы оңай түсінуге болатын еді, олар араб, парсы тілдеріндегі терминдерді қазақ сөздерімен қатарластыра беру арқылы түсінікті болуын қамтамасыз етті. Терминдену процесі ХІХ ғ. ІІ жартысындағы қазақтың төл жазба тілінде едәуір жанданып, өмірлік жолдама ала бастаған құбылыс болды. Кітаби тілдің қазақ тілінде жандануының өз факторлары, себептері болған. Ең үлкен себептің бірі діни әдебиеттің дамуы. Егер басқа түркі тілдерінде теологиялық әдебиеттің ресми тілі шағатай тілі болса, кітаби тіл сол дәстүр арнасында дамыды. Екінші үлкен фактор ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақ тілінде әдебиеттің публицистика, мұсылманша оқуға қатысты педагогика, ғылыми баяндау тәрізді жанрлардың пайда болуы прозалық стильдерді өмірге әкелді. Егер шағатай тілінде проза түріндегі тарихи, дидактикалық, ғылыми әдебиет ХV ғасырдан бастап дамыған болса, қазақ тіліндегі прозаның алғашқы үлгілері шағатай тіліндегі осындай жанрлардың көптеген элементтерін алған. Кітаби тіл стилі дін тақырыбына жазған алғашқы баспасөз тілінде де, діни қисса-дастандар жазған кітаби ақындар шығармашылығында да көрініс тауып, олар діни терминдерді тек қана дін тақырыбындағы емес, сонымен бірге дінге қатысы жоқ жанр махаббат лирикасында да қолданғаны белгілі.

ХХ ғасырдың 90-жылдарында Қазақстан тарихында тарихи бетбұрыстар кезеңі басталды. Қазақ халқының рухани мәдениеті ұзақ жылдарға созылған

тоқыраудан кейін қайта жанданды. Осыған байланысты қазақ халқының ислам дінімен байланысты рухани құндылықтарына мейлінше көңіл аударылып, оларды зерттеу қолға алынды. Бұрын зерттелгендері қайта түсіндіріліп, жаңа қырынан қарастырыла бастады. Бұрын табу қойылып, қарастыруға рұқсат берілмей келген мәселелер /оның ішінде ислам діні де бар/ бұрын-соңды болмаған дәрежеде қарастырылып, зерттеу нысанына айналды, бірінші кезектегі тақырыпқа айналды.

Дін, руханият мәселесінің көтерілуі, исламның пәрменді түрде жан-жақты зерттеле бастауы елімізде дінтанушы, исламтанушы мамандарға деген сұранысты туғызды. Еліміздегі жоғары оқу орындарында дінтану, исламтану секілді жаңа мамандықтар ашыла бастады. Мұндай мамандарға деген қажеттілікті қанағаттыру үшін ислам мемлекеттеріне жастар оқуға жіберілді, ислам елдеріндегі қандастарымыз елге оралып, рухани бастауларымызды зерттеу істеріне араласа бастады. Түркиядан Мұртаза Бұлұтай, Ираннан Ислам Жеменей сияқты азаматтарымыз келіп, қоғамдық өмірге араласа бастады. Міне, осы секілді тарихи, мәдени, әлеуметтік процестер тілге де әсер еткені, тілдік процестерден де көрініс тапқаны шындық. Дін еркіндігі беріліп, ислам жанданған кезде философия ғылымдары аясындағы дінтану саласының дамуы ұлт тіліндегі ғылыми аппараттың қажеттігі сезілді. Араб, парсы терминдері қайта оралып, актив қолданыла бастады. Діни терминология сөздігін, діни терминдердің түсіндірме сөздіктерін құрастыру, дінтануға, ислам тарихына байланысты оқулықтар жасау керек болды.

Міне, осындай қыруар жұмыстарды жүзеге асыру үшін діни терминдер қабатын жасау керек. Алайда бұл әлі шешімін таппаған күрделі мәселе. Ислам мәдениетіне, ислам құндылықтарына байланысты философия, мәдениеттану салаларында ғылыми зерттеулер қорғала бастағанымен, бұл жұмыстың практикалық жағы артта қалып келеді.

Қазіргі кезеңде ислам діні ағымдарының бірі суфизмнің ірі өкілі Ясауи мұрасын танып білуге ұмтылыс жасауда тек діни оқу орындарында ғана емес, қалың көпшілікке ислам уағыздары түсіндіріліп жатыр. Ясауи мұрасы қазақшаға аударылып та, ХІХ-ХХ ғасырларда жарық көрген немесе қолжазба түрінде сақталған түпнұсқа бойынша жариялануда. Демек, бұл күндері қалың қазақ оқырмандарының діни атаулардың, суфизм терминдерінің мағыналарын дұрыс танып білуге деген ұмтылысы ерекше. Терминжасам, діни сопылық терминдерді жасау, түсіндіру ісімен бізде көбінесе әдебиетшілер айналысуда. Солардың бірі шығыстанушы А.Ахметбекованың Йассауи қолданысындағы сопылық терминдерге арналған зерттеулері маңызды.

«Йассауи хикметтеріндегі сопылық терминдер» деген мақаласында А.Ахметбекова *зікір, тәуба, талиб, шауқ, тәжәлла* терминдеріне тоқталып, соларды араб тіліндегі деректерге сүйене отырып түсіндіреді. Солардың бірін мысал ретінде келтіріп көрейік. **Тәуба** (араб тілінде 1. тәубаға келу; 2. жөнделу, түзелу) күнә не асылық жасағаннан кейін, өз күнәсін мойындап, Алла тағалаға оралу, қайту. Тәубаның мәні мынада: адам жазықты істеріне өкініш білдірсе, түзелуге бет алса, өз жанына қамқорлық жасағаны болып есептелінеді. Тәубе – қателескен адамға өз қатесін біліп, келешекте қайталамау ниетіне деген

Алланың кешірімі, мейірбандығы. Күндіз қылған күнәларыңды, тәуба етсең, алла тағала түнде кешіреді, түнде болған күнәларың тәубаның арқасында күндіз кешіріледі. Періштелер тәуба ғибадатын Аллаға тез жеткізуге асығады. Өйткені тәубаға келіп, мойынсұнған адам Алланың ризашылығына ие болады. «Ал кім зұлымдықтан кейін тәуба қылса, түзелсе, сонда шексіз Алла оның тәубасын қабыл етеді (Мәида сүресі, 39-аят) [105].

Қазақ тіліндегі діни терминдерінің басым көпшілігін араб сөздері құрайтынын жоғарыда айтып кеттік. Алайда *ораза, пайғамбар, мұсылман, періште, нір* секілді негізгі терминдер парсы тілінікі. Әрине, кітаби тілде, діни әдебиетте олардың араб тіліндегі сыңарлары да қолданылғаны белгілі. Мысалы, ораза/ саум, пайғамбар/расул, періште/малак, секілді лексикалық дублеттердің бірінші сыңары парсы сөздерінен болса, екіншісі арабтікі. Алайда жалпыхалықтық тілде парсылық вариант қолданылып, тұрақтаған. Мұның себебі ислам дінінің түркі халықтарына тарауында парсылардың аралық қызмет атқарғанынан деген мәліметтер бар. Мысалы, Р.Сыздықова Ясауидің сопылық терминологиядағы жаңа терминдердің түсініктерін парсы ғалымдарынан алды деген Ф.Көпрулу пікірін келтіреді [13, 81б.].

Соңғы уақыттарда ислам дініндегі негізгі ұғымдарды көпшілікке түсіндіру мақсатындағы мақалалар, діни-философиялық еңбектер жарық көруде. Мәселен, И.Жеменейдің мақаласы осындай мақсатпен жазылған дүние. Автор қазақ тіліне ислам арқылы келген 14 сөздің мағынасын түсіндіреді [106]. Халыққа түсіндіру мақсатын көздейтін еңбектердің бірі Қ.Жолдыбайұлының авторлығымен шыққан «Ақиқат шуағы» атты еңбек. Автор кітапта тағдыр концептісін жан-жақты қарастырып, қазақ тілі байлығын пайдалана отырып, оқырмандарға түсінікті болу жағын да көздеген. Кітап көпшілікке исламның негізгі ұғымдарын түсіндіруге бағытталған оқу құралын көбірек ұқсайды. Кітаптың баяндау стилі ғылыми стильден гөрі публицистикалық стильге көбірек келеді. Автор исламдағы терминдерге барынша жатық тілмен түсініктеме беруге тырысады, Құраннан дәйектемелер келтіре отырып, айғақтайды. *Алла Тағала, ақырет, ақырет әлемі, иман, тәрбие, рух, қиямет күні, тағдыр, тәуекел, ризық, ажал* секілді жалпыхалықтық тілде бұрыннан бар араб сөздерінің діни терминдік мағынасын ашуға ұмтылады. Мұндай еңбектердің құндылығы танымдық сипаттағы мағлұматтар беруінде жатыр. Қазіргі қазақ тілінде тұрақтаған араб кірме сөздерінің лексикалық мағынасымен бірге терминдік мағынасы да бар. Діни сипаттағы кітаптардың құндылығы сонда, сол терминдік мәндерін ашып көрсету арқылы жаңа мағлұматтар, ақпараттар береді. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтіре кетейік.

Тәуекел арабтың *тауаккул* 1.получение полномочий; 2.упование /Арабско-русский словарь,909-б/ деген сөзі. Бұл сөздің қазақ тіліндегі лексикалық мағынасы мынадай: бір іске жалтақтамай, бекем кіріскендік, белді бекем буғандық. Мысалы: *Не болса да тәуекел, Қостым тайды жарысқа. Мейлі, үмітім бос кетер, Жарамаса алысқа* /Ғ.Орманов. Таңд./ҚТТС, 9-т., 80-б./ Ал бұл сөздің шарифаттағы терминдік мағынасы сәл өзгешелеу адамның белгілі бір мақсатқа, нәтижеге жету үшін қажетті заттық және рухани барлық себеп-

салдарды орындағаннан кейін қалғанын Аллаға тапсырып, нәтижесін Аллаһтан күту» келтіреді [107, 2016.].

Арабтың қийаматун сөзінен шыққан **қиямет** кірме сөзі қазақ тілінде былай түсіндіріліп келді: *Қиямет*. 1. зат.діни. ислам дінінің о дүние жөніндегі реакциялық ілімі, алдамшы уағыз. 2. басқа түскен қиыншылық, ауыртпашылық. *Құран сөзіне қарағанда қияметте бір жіңішке көпірден өтсең болғаны, жұмақтың бір үйір қызы алдыңнан шығып қарсы алады екен* (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай) /ҚТТС, 6-т., 228-229-б./. Бұл түсіндіруден атеистік кезеңнің бағалауы анық көрініп тұр, бірақ бұл сөз жаңа сөздікте басқаша түсіндірілетін болар. Ал шариғаттағы *қиямет*, *қиямет күні* деген терминдердің мағынасы басқаша: «Қиямет деп Исрафил атты періштенің сырнайға алғаш рет үрлеуінен кейін жалпы жаратылыстың, жанжағымыздағы жүйенің күлталқан болып қирауын, барлық жан иелерінің өлім құшуын айтады.Қияметтің қашан болатыны Құранда я хадисте білдірілмегендіктен, нақты уақыты бір Аллаһға ғана мәлім» [107, 174б.].

Қазақ тіліндегі **ажал** сөзі тілімізге араб тілінен ертерек еніп, төл сөзімізге айналған бірліктердің бірі болып табылады. Бұл сөздің қазақ әдеби тілінің сөздігінде көрсетілген мағынасы «өлім, қаза». Мысалы: *Адамды аңдып жүрген ажал-дұшпан, Өлімнің білмейді ешкім ерте-кешін* (Базар жырау) /ҚӘТС, 1-т., 98-б./. Ал бұл сөздің исламдағы терминдік мағынасы «уақыт, мезет» және «алдын-ала белгіленген уақыт» болып келеді. Шариғат термині ретінде бұл ұғым адам баласы және басқа жан иелері үшін белгіленген өмірдің бітуіне, яғни өлім уақытына қатысты айтылады. Әрбір адамның және әрбір қоғамның өзіндік ажалы бар. Аллаһ Тағала әрбір адамға белгілі бір уақытқа дейін өмір сыйлаған. Ажал деп осы белгіленген уақыттың бітуін айтады [107, 204б.].

Діни терминдердің енді бірқатары қазіргі қазақ тіліне жаңадан енгендігімен ерекшеленеді. Ғиддат, тәруия күні, шаут, хадасат, тәшәһһүд, муғжиза т.с.с. Мұндай сөздердің бірі **муғжиза** термині діни әдебиетте былай түсіндіріледі: «Аллаһ Тағала жер бетіне жіберген әрбір пайғамбарына шынайы елші екенін дәлелдеу үшін муғжизалар берген. Муғжизаның ерекшелігі - әдеттегі табиғат заңдарына қарама-қайшы және пайғамбарлардан басқа ешкімнің елшісіне бұйырмаған ғажайып таңқаларлық істер. Мысалы, айдың Пайғамбарымыздың ишаратымен екіге бөлінуі [107, 210б.].

Қазақ тілінде бұрыннан бар араб кірме сөздерінің сөздікте тіркелген лексикалық мағынасы үнемі сәйкес келе бермейді. Мысалы, арабтың *ризқ* сөзі қазақ тілінде *ризық* түрінде қалыптасқан, мынадай мағынада қолданылады: «кездескен не бұйырған нәсіп, несібе. Астық отан байлығы, ел ризығы деп халық бекер айтпаған» / «Соц.Қаз.»/ /ҚТТС, 8-т., 72-б./. Бұл сөзбен тамақ қылатын нәрселердің бәрін атауға болады, яғни лексикалық мағынасы «барлық ішіп-жейтін нәрсе» болса, діни термин ретіндегі мағынасы «Ұлы Жаратушының жан иелеріне жеп-ішу, пайдалану үшін берген несібі». Құранда «Жердегі жүретін барлық жан иелерінің ризығын беру тек қана алла Тағалаға тән» /Худ сүресі/.

Қазақ тіліндегі **ақырет** сөзі арабтың ахиратун сөзінен шыққан. *Ақырет* сөзінің қазақ тіліндегі мағыналары мынадай: 1. діни. Өлікті орайтын ақ мата,

кебін; 2. жерг. дәке/мата 3. ақырет. Ақырет ұғымы ислам дүниетанымындағы басты ұғымдардың бірі 4. ауыс. Өлім, ажал. *Бейне мұны күтіп жатқандай тізе бүкті де, Құран бағыштады. Жексеннің ұл-қыздары әке қабіріне шынжыр қойды. Ақыретке шығарып салып, мұсылманшылық салтын жасады* /«Жас Алаш»/ҚӘТС, 1-т., 304-б./ Қазак тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің исламдағы басты ұғым екендігі айтылады. Бірақ әрі қарай түсіндірілмейді. Бұл сөздің араб тіліндегі лексикалық мағынасы «бір нәрсенің соңы, ақыры, кейіннен болған нәрсе» ұғымдарын қамтиды. Ал исламдағы терминдік мағынасы «жаратылыстағы жалпы жүйенің Ұлы Жаратушы бұйрығымен бытшыт болып бұзылып, күйрегеннен кейін басталатын жана мәңгілік өмір». Бұл күн қиямет қайымнан кейін басталуына байланысты «қиямет күні» деп те аталады. Құранда ақырет күніне байланысты «мұсылмандардың Алламен қауышып, жүздесетін күні болуына орай «қауышу күні» /Мүмин сүресі/, адамдар және барлық жаратылушылар бір жерге шоғырланып, жиналатындығы үшін «махшар-жиналу күні /Тағабун сүресі/, қайта тірілгеннен кейін адамдардың бәрі қабірден шығатындығы үшін «шығу күні»/Қаф сүресі/ т.б. деп те аталды» [107, 158б.].

Араб тіліндегі *тақдир* сөзінің «бір нәрсені белгілі бір өлшем, мөлшерге қарай реттеу, белгілі бір есеппен жүйелеу, арнайы бір жобамен тағайындау, белгілеу» деген лексикалық мағынасы бар. Ал бұл сөздің шарифат термині ретіндегі мағынасы мынадай: «тағдыр деп өткен шақ, осы шақ және келер шақтан таза, яғни жалпы уақыт ұғымына қатыссыз Алланың әу бастан қияметке дейін және қияметтен кейін болатын барлық нәрсені, барлық оқиғаны жаратпастан бұрын шексіз, мәңгі ілімі арқылы егжей-тегжейіне дейін біліп, белгілі бір өлшем, мөлшерге қарай реттеуін, белгілі бір есеппен жүйелеуін, арнайы жобамен тағайындап белгілеуін айтады» [1107]. Ал қазақ тіліндегі *тағдыр* сөзінің түсіндірме сөздікте мынадай мағыналары тіркелген: 1. діни. Құдыреттің жазуы, жазмыш; 2. өмір, тұрмыс, тіршілік; 3. ауыс. Бір нәрсенің жай-күйі, келешегі, болашағы. ҚТТС, 8-т., 530-б./ Бұл араб сөзі о баста түркі тілдеріне діни мәтін арқылы діни терминдік мағынасында енген болуы керек. Ал қалған мағыналары контекст арқылы қалыптасқан, қазақ тіліндегі кірме сөз араб тіліндегі ұғымның барлық белгілерін қамтымағанын көреміз.

Соңғы уақытта дін мәселесіне байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында /газет-журнал беттерінде/, ислам ережелерін түсіндіруге арналған әдебиеттерде тілімізде бұрыннан бар діни терминдерді араб тіліне жақындату мақсатында қайта қарау әрекеті байқалады. Діннің жандануымен бірге орын алған тілдік қолданыстағы осындай өзгерістерге қатысты Н.Мансұров мынадай пікір білдіреді: «Тілімізде көбірек қолданыс табатын, тіпті орфографиялық сөздікте дұрыс жазылу формасы белгіленген сөздердің өзі бұрмаланып жазылуда, мысалы, Алла-Аллаһ, ақырет-ахирет немесе ахирет, жаннат-жәннет, жаһаннам-жәһәннам, кәрім-карим, шейіт-шәһид т.б. Мүмкін бұл сөздердің орфографиялық сөздікте көрсетілген формасына өзгертулер енгізу қажеттігі туындап отырған болар» [108]. Мысалы, соңғы кездерде тілімізде бұрыннан бар Алла сөзін Аллаһ деп қолдану үрдісі байқала бастады. Бұл сөз бірде Алла, бірде

Аллаһ түрінде жазылып та, айтылып та жүр. Мұны орынсыз, керексіз, тілді байытуға, тіл жүйелігіне пайдасы жоқ әрекет деп бағалаған дұрыс. Аллаһ формасы араб тілінен транслитерациялау арқылы жасалған сөз. Бұл, әрине, араб тілін білетін тіл иелерінің ойлау жүйесіндегі ерекшелік. Араб тілін қасиетті Құран тілі ретінде қадір тұту, оны сакралды мәтін тілі ретінде ұғынып, ондағы сөздерді өзгертпей, түпнұсқаға барынша жақындатып жазу мен айтуға тырысу әрекетінің көрінісі. Оның үстіне араб тілін білетін адам түпнұсқа тілдегісін әрқашанда дұрыс деп санайды да, оны «қазаққылауды» бұрмалау деп түсінетін болар. Мұндай әрекет ислам дінімен бірге келіп, орта ғасырлардан бастап ХХ ғасырдың басына дейін араб тіліндегі сөздерді сол күйінше көшіріп қолдану үрдісі болды. Араб тіліндегі сөздерді өзгертпей алып келуге араб графикасын пайдалану, яғни ортақ жазу жүйесі де көмектескені анық. Алайда қазіргі кезде тілдегі орфографиялық, орфоэпиялық нормалар тұрғысынан келгенде бұл жасанды әрекет. Себебі тілде үнемдеуге, ықшамдылыққа ұмтылу ниеті әрқашан болады, бұл универсал құбылыс. Тіпті араб тілінің өзінде сөз соңындағы һ көмей дауыссызын екпін түспеген буында дыбыстау мүмкін емес, әріп жазуда сақталғанмен, айтуда дыбысталмайды. Бұл барлық тілдер үшін ортақ заңдылық болар. Сондықтан, біздің пікірімізше, сөз соңындағы һ әрпін түсіріп, Алла деп қолдануымыз әрі жеңіл, әрі нормаға сай болған болар еді.

Ислам тақырыбындағы зерттеулер тіліне шолу жасап, талдай келе қазақ тіліндегі ислам дініне қатысты терминдердің 99 пайызы араб-парсы сөздерінен тұрады десек қателеспеген болар едік. Мысалы, Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» деп аталып жүрген «Шариату-л ислам» атты мәтіннің қазіргі кездегі жарияланымына құрастырушылар 229 араб сөзі мен сөз тіркестерін пайдаланған екен. Мұнда тек қана терминдер емес, сонымен бірге *табаррака уа тағала, салла аллаһу алейһи уассалам, Мухаммад Мустафа салла аллаху алейһи уассалам* секілді мұсылман мәдениетіндегі клишелер, формулалар да келтірілген. Осы түсініктеме берілген сөздердің бірлі жарымы ғана қазақ сөзі болса, қалғандарының бәрі түгелдей араб, парсы сөздері.

Соңғы уақытта БАҚ-да көрініп қалатын *ақайд, ахлақ, кәләм, қары, мүбәрәк, расул, фиқһ, хафиз* сияқты діни лексикаға байланысты да олардың жазылуын бірізділікке салып, діни терминологиялық сөздік түзу қажеттігін айтып жүрген пікірлер де бар [106]. Діни терминдерді әртүрлі вариантта жазу, қазақ тілінде баламасы бола тұра оның арабшасын қолдану, түсініксіз терминдермен мәтіннің қабылдануын ауырлату, қазақ тілінің нормаларын бұза қолдану – қазіргі діни мәтіндердегі көп кездесетін қателер осындай. Діни терминдерді дұрыс қолданып, оларды жалпыхалықтық қолданысқа түсіру діннен хабары бар, белгілі бір дәрежедегі діни білім алған азаматтардың әрекеті. Әрине, діни терминдер сөздігін түзу де кезек күттірмейтін мәселе. Бірақ бұл мәселені шешуге кедергі келтіретін нәрсе – ислам елдерінде оқып келген теолог мамандар қазіргі қазақ тіліндегі тіл мәдениетіне келгенде осал болса, тіл мамандарының теологиялық білімі аз. Сондықтан бұл мамандардың біріге отырып, үлкен жауапкершілікпен атқаратын іс.

Дін терминдері мен олардың қолданылатын ортасы діни мәтіндерді сараптай келе, қазіргі қазақ тіліндегі діни терминдерді екіге бөлуге болады: араб текті

терминдер және парсы текті терминдер. Парсы тектілері көп болмаса керек, оған жоғарыда айтылған *мұсылман*, *пір*, *ораза*, *періште*, *пейіш*, *намаз* сияқты халыққа жақсы таныс терминдерді жатқызуға болады. Арабтар исламды қабылдаған адамды *муслим* (мусульманин) деп атаса, парсыларда бұл ұғым *мусулман* сөзімен беріледі. Сол сияқты періште деген сөз парсылардағы *фариште*, исламда бұл *малак* түріндегі араб сөзі, *періште* деген сөзді Құраннан кездестіре алмадық. «Жұмақ» мағынасындағы *пейіш* сөзі де парсының *беһишт* сөзі, араб тілінде осы мағынаны беру үшін *джаннатун* сөзі қолданылады. *Намаз* сөзі де парсы тілінікі, арабтар осы мағынаны беруде *салатун* сөзін қолданады. Қазақ тіліндегі ораза термині парсы тіліндегі *руза* сөзінен шыққан, ал арабтар рамазан айындағы ауыз бекітуді-оразаны *саум* сөзімен атайды. Мұндай тілдік фактілер діни терминдердің көбі араб тілінікі болғанмен, қазақ тіліне парсы тілі арқылы, парсылардың миссионерлік қызметі арқылы келгенін көрсетеді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі *қанағат*, *зекет*, *берекет*, *михнет*, *зейнет*, *қиянат* секілді т әрпіне аяқталатын толып жатқан абстракт ұғым атауларының парсы тіліндегі формасымен енуі де осыған дәлел бола алады. Мысалы, арабтың *қана атун*, *баракатун*, *даулатун*, *адалатун*, *камалатун* т.с.с. сөздері парсы тілінде *қана ат*, *баракат*, *даулет*, *адалет*, *камалет* болып оқылып, жазылар еді. Тіпті қазіргі қазақ тілінде араб тіліндегі бір сөзден тараған *баракатун* сөзінің *береке/берекет*, *адалатун* сөзінің *адал/әділет*, *камалатун* сөзінің *кемел/кәмелет* секілді фонетикалық-морфологиялық варианттарының болуы осы аралық тіл қызметін атқарған парсы тілінің ықпалынан орын алған болуы керек.

Діни терминдерді жалпыхалықтық тілге қатысына қарай да екіге бөліп қарауға болады. Бірінші топты тілімізде бұрыннан бар, жалпы халыққа түсінікті, ертеректе кіріп, тілге сіңісті болып үлгергендері құрайды. Мысалы, *дін*, *мұсылман*, *ислам*, *құран*, *пейіш*, *намаз*, *ораза*, *намаз*, *мешіт*, *қанағат*, *зекет*, *берекет*, *михнет*, *зейнет*, *қиянат*, *тәубе*, *дәрет*, *сәжде* секілді терминдер құрайды. Терминдердің екінші тобын тілдік қорымыздан орын алмаған, ертеректе тілімізде болса да, пассив лексикада болып, қайта жанданған терминдер құрайды. Оған *муғжиза*, *ракағат*, *такбир*, *ғаурат*, *лауху-л-махфуз*, *расул*, *куфр* т.с.с. толып жатқан терминдердерді жатқызар едік. Сондықтан бүгінгі күннің кезек күттірмес маңызды мәселелерінің бірі қазақ діни терминдерінің сөздігін жасау. Бұл мәселеде араб, парсы тілдерін білу жеткіліксіз. Тіл білу бар да, арнайы саланың маманы болу бар. Сондықтан бұл іске тек тілшілер ғана емес, сонымен бірге дінтанушылар, исламтанушылар да біріге отырып кірісуі керек. Ал діни терминдердің зерттелуіне келетін болсақ, бұл да теологиялық білімі бар, араб тілі мен қазақ тілін бірдей жақсы меңгерген мамандардың алдында тұрған міндет.

3.2 Жаратылыстану және нақты ғылымдар саласындағы араб, парсы сөздері

Терминология мәселесі тек қана тілшілерді, тіл мамандарын толғандырмайды, ғылымның тілі, арнаулы лексика нақты ғылымдар және жаратылыстану саласы мамандарының да үнемі назарында. Қазақ тіл білімінде

жаратылыстану және нақты ғылымдардағы терминдер мәселесін зерттеуге арналған бірқатар еңбектер бар. Химия саласының маманы С.Ақаев, математика маманы Ш.Біләлов сынды мамандар терминдерді қазақшалау, қазақ тілін ғылым тілі дәрежесіне көтеріп, оның қызмет аясын кеңейту жолында еңбек етіп келеді. Терминдер мен оларды қазақшалау, ұлттық ғылым тілін жасау мақсатын көздеген ғылыми мақалалар саны да жетерлік. Мұның өзі терминжасам шығармашылығынан филологтар ғана емес, басқа да сала мамандарының тыс қалмағандығын, бұл жалпы ұлттық іргелі мәселелердің бірі екенін танытса керек. Айтылған мәселе төңірегінде С.Т.Ақаевтың «Терминнің тілдік және танымдық сипаты», Ш.Біләловтың «Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері (математика саласы негізінде)», С.Е.Сәрсенованың «Қазақ тіліндегі физика және астрономия терминдерінің құрамы мен құрылымы», Ш.Күркебаевтың «Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер» секілді зерттеу еңбектерін атап айтуға болады. Ал осы терминдер жүйесіндегі араб және парсы тілдерінен енген элементтер арнайы зерттеу нысаны болған емес. Тек азербайжан тілінің техникалық терминологиясындағы араб кірме сөздерін зерттеген Э.Р.Мамедов жұмысымен танысудың мүмкіндігі болды.

Нақты және жаратылыстану ғылымдарындағы араб, парсы тілдерінен енген терминдерге келер болсақ, олардың саны қоғамдық ғылымдар, өнер салаларындағыға қарағанда біршама аз, сирек қолданылады. 31 томдық салалық ғылыми терминологиялық сөздіктерде берілген араб және парсы кірме сөздерінен жасалған терминологияның сипаты төмендегідей:

1) **Математика саласында:** *алгоритм, оқиға, шарт, алгебра, амал, әсер, ықтималдық, есеп, мәселе, кемел, қадам, қарып, қасиет, қате, нүкте, қуаттық, ақырлы, ақырсыздық, ақырсыз, бейтарап;*

2) **Информатика және есептеуіш техника саласында:** *құжат, құжаттама, құжаттауыш, мүмкін әрекет, нұсқа, мәліметтер, мәртебе, қаріп, жад, нәтиже, ықтималдық, цифр, ақиқат, қалыптастыру, қабылдау, ақырлы, пәндік, нүкте, өрнекәріп, алгоритм, зерде, хабар, әкімші (администратор), әріптік-цифрлық, құпиялық, құпиясөз (пароль), хаттама, әрекет;*

3) **Механика және машинатану саласында:** *тәжірибе, нүкте, сағат, ақпарат, ақиқат, қалып, ауа, есеп, мәселе, әсер, әрекетуақыт, серік, қуат, реттегіш;*

4) **Жалпы техника және полиграфия саласында:** *сипаттама, пікірсарап, пайыз, пайда, құсни жазу, қаріп, қадам/адым, баспахана, баспагер, әріп, әуе, әліпби, әліппе, тәржімеші, арабиөрнек, апталық, ақпарат, азимут, қағаз, қабілеттілік, кітаптану, кітаптанушы, кітапқұмар, дәуір, дәреже, дана, дабыл, ғарышнама (космология), ғарыштану (космогония), ғарыш, ғалам, хаттама, хабаршы (вестник), хат-хабар (корреспонденция), ықтималдық т.б.*

5) **Биология саласында:** *зарасыздау (антисептика), залалсыздандыру (обезвреживание), қауыз, парасат (интеллект), гүл, гүлсерік(околоцветник), гүлшанақ, гүлтәж, дән немесе дәнек(зерно и зерновка), қауыз, пиязшық, перде, бағбан, бақ/бау, кейіп (поза), ағза (орган), меруерт (жемчуг), нәжіс, табиғат,*

тауыс (павлин), шәует, бәйшешек/зағыпыран(шафран), анар, әмбебап, әлеует (потенциал), мақұлықат/фауна, нәбетат (флора), шежіре/текнама (генеология) және т.б.

Бұл салалардағы кірме сөздердің денін жалпы қолданыстағы *уақыт, ғалам, әлем, қадам, әсер, әрекет, амал, нәтиже* сияқты әдеби тілде қолданылу аясы кең лексемалар құрайды. Мұндай сөздердің тілімізге өте ертеде енгенін олардың жаңа сөз тудыруға ұйытқы болып, тіркесімдік қабілетінің жоғары болуынан да байқалады. Мысалы арабтың *هوا* haуа'ун сөзі тілімізде бұрыннан бар, қашан енгенін дәп басып айту қиын өте байырғы сөз десек те болады. Осы сөздің көмегімен теминдер жүйесінде *ауатамырлар, ауатамыршалар, ауажияр* секілді жаңа біріккен сөздер жасауға негіз болып тұрса, *ауа алмасу (газообмен), ауа жолдары, ауа жұту, ауа қапшықтары, ауасыз тіршілік, ауасыз ашу*, т.с.с. сөз тіркестерінің құрамында кездесіп, жаңа терминдер жасау әрекетінде әлеуетті элемент қатарында. Сол сияқты парсы сөзі *гүл* де жалпыхалықтық тілде бұрыннан бар сөз, жаратылыстану ғылымында терминжасамда пәрменді түрде қолданылып, *гүлалалық, гүлбұршақ, гүлсағақ, гүлсидам, гүлтәжі, гүлтұғыр, гүлшоғыр, гүлшеңбер, гүлшоқ* секілді жаңа күрделі сөздерге ұйытқы болуымен бірге *гүл серігі, гүлдер жаралымы* секілді тіркестер құрамында кездесіп, терминжасамда икемділік танытып тұр. Гүл сөзі өсімдіктану саласындағы терминдерде 17 біріккен терминнің құрамына кіреді екен [71, 65б.]. Гүл сөзі өсімдіктану пәнінің термині ретінде 1949-1954 жылдары қолданыста болған В.А.Тетюревтің «Ботаника» оқулығынан бастап (қазақшаға аударғандар - О.Сарыбатырұлы, Т.Мұсақұлов) қолданылған, оған дейінгі қазақ оқулықтарында *гүл* сөзінің орнына түркінің *шешек* сөзі қолданылған. 1927 жылы араб жазуымен және 1930 жылы латын жазуымен басылған Ж.Күдериннің «Өсімдіктану» атты оқу құралында *гүл* терминінің орнына *шешек* сөзі, *цветоножка – шешек сабағы* болып аударылған [71, 97б.].

Соңғы жылдарда белең алған қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру, терминдердің қазақша баламаларын іздеп табу үрдісі күшейген уақыттан бері қазақ тілінің пассив лексикасында бар, бірақ күні бүгінге дейін қолданысқа түспей келген бірқатар сөздер қайта жанданып, оларды термин жасау ісінде пайдаланып, терминжасамның ішкі көзі ретінде қажетімізге жаратуға ұмтылыс бар екені байқалады. Мұндай сөздер қатарына *мақұлықат/фауна, нәбетат/флора* секілді араб сөздері жатады. Бұл сөздердің шыққан тегі араб, парсы сөздері екені айналымға түсіруге ұсынғандардың өздері білмеуі де мүмкін. Себебі соңғы уақытта «байырғы сөз», «түркі тілдеріне ортақ сөз» деп атап, орыс тілінен енген терминдерге балама ретінде ұсынылып жүрген сөздердің көпшілігі шығыс сөздері болып келеді. *Мақұлықат* араб тіліндегі *خلق* халақа «жарату» деген мағынаны беретін етістіктен жасалған «жаратылған» деген мағынаны беретін есім сөз, *мақұлұқ* деген сөздің көпше түрі, демек *мақұлықат* «жаратылған жанды, жансыз дүниенің бәрін сыйдырады. Егер жаратушы Алла *خالق* халиқ болса, оның жаратқанының бәрі *مخلوقات* мақұлықат болады екен. Ал *нәбетат* деген сөз араб тілінде *نبت* *набата* «өсу» мағынасындағы етістіктен жасалған, *نبات* *набәтун* «өсімдік», ал оның көпше түрі *-ат* жалғауы арқылы жасалған *نباتات* *нәбетат* тұлғасындағы сөз

«өсімдіктер» мағынасын береді. Қазіргі араб тілінде флораны *махлуқат*, ал фаунаны *набатат* деп атайды. Бұл сөздер қазақ тіліне ертеректе енгенмен, актив түрде қолданылмай, кітаби лексика ретінде пассив қорда сақталып келген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *набатат* «жер бетіне шығатын өсімдік, жеміс-жидек, гүл-бәйшешек» (ҚТТС, 7-т), *мақлұқат* «бүкіл жан-жануар, жәндік біткен» (ҚТТС, 7-т) түрінде тіркелген.

Араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздердің терминдер өрісіне ене бастауы, терминдене бастауы ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында ерекше көрініс бере бастағаны рас. Бұл үдерісті тездетіп, оның дамуына ықпал жасаған қазақ тіліндегі «Айқап», «Дала уаләятының газеті», «Қазақ» секілді алғашқы мерзімді баспасөз үлкен рөл атқарғаны белгілі. Қазақ тіліндегі терминдер дамып, тұрақтау жолында үлкен өзгерістерге түсіп, даму жолынан өтті. Мысалы қазіргі *өнеркәсіп* термині алғашында «өнерлі кәсіп», қазіргі *халықаралық* термин сөзі алғашында «халық араларында» деген тіркестер түрінде қолданылып, бірте-бірте бір ғана сөзбен белгіленетін болып, даму жолынан өткен [109, 366.].

Қазақша терминдерді қалыптастыруда қазақтың алғашқы оқыған зиялы азаматтары үлкен үлес қосты. Халел Досмұхамедұлы тілге қатысты мәселелермен айналысты, сонымен қатар мамандығы бойынша дәрігер, зоолог болғаны белгілі. Ж.Аймауытов химия оқулығын аударумен айналысты, Қ.Кемеңгерұлы да химия оқулығын аударды, Ә.Ермеков математикадан, Е.Омаров физика, математика пәндері бойынша оқулықтар жазды. Олардың барлығы тек бір жақты мәселемен айналысып қойған жоқ, жан-жақты білімі бар, заманының талабына жауап бере білген азаматтар екені қалдырған еңбектері арқылы белгілі.

ХХ ғасырдың 40-80-жылдары жаратылыстану, техника салаларында таза қазақ тілінен жасалып, тұрақты қолданыста қалған терминдер саусақпен санарлықтай аз болған. Ал 60-70-жылдары жарық көрген терминологиялық сөздіктерде қазақ тілінің үлесі мүлде азайған. Химия, металлургия саласының 90%, математика саласының 80% шетелдік сөздерден тұратыны анықталған [97].

Ғылым тілінің ұлттық тілінде дамымай халықаралық тілдердің біреуін қолдану, ғылым тілінің бұл салада кешеуілдеуі тек қазақ тіліне ғана тән құбылыс емес. Батыс Еуропа елдерінде бірнеше ғасырлар бойы ғылым мен білім тілі латын тілі болып келгені белгілі. XV-XVI ғасырларда Батыс Еуропа елдеріне ғылым-білімнің таралу кезінде сол ел тілдерінің латындануына әкеліп соқтырды. Еуропалықтар өз еңбектерін қалыптасқан дәстүр бойынша латын тілінде жазды. Бұл кезеңді латын тілінің алтын ғасыры деп атайды. XVI ғасырдан бастап еуропа тілдері оқығандар сөйлейтін ғылым тілі және ұлттық тілге негізделген халық тілі болып, екіге бөлінді. Осы кезеңнен бастап латын тілін ығыстыру науқаны басталды. Орыс тілінің өзі латын тілінің ықпалында болғаны рас. 1847 жылы М.В.Ломоносов бірінші рет орыс тілінде дәріс оқыған. Осы кезеңнен бастап орыс тілінде де ұлттық тілге көшу бетбұрысы басталады [110]. Қазіргі кезде дүние жүзіндегі сөздік қоры бай дамыған тілдердің бірі –

орыс тілі XVIII ғасырдан бері өзінің төл сөздерін тудырумен қатар кірме сөздерді қабылдаудың есебінен байыды [111].

Түркі халықтарында да бірнеше ғасыр бойы халықаралық тіл, ғылым тілінің қызметін араб тілі атқарып келгені тарихта белгілі.

90-жылдардан бастап жаратылыстану мен нақты ғылымдар саласында да терминдерді қазақшалау, олардың қазақша баламаларын іздестіру жұмысы белсенді түрде жүргізіле бастады. Ғалымдар соңғы аз жылда жаратылыстану, техника ғылымдары салаларында терминді арнайы жасау, сөз іздеу белсенділігі нәтижесінде-ақ тіл қойнауында жатқан көптеген сөздер табылып, жаңалары жасалғанын, бұған дейін қазақшаланбай келген бірнеше мыңдаған терминдердің сәтті баламалары ұсынылғанын айтады. Байқап қарасақ, осы қазақша терминдердің ішінде шығыс сөздерінен жасалғандары да жеткілікті екені көрінеді, олар металлургия саласында *азурит – lapis lazuli, атмосфера – ауе, бассейн – әуім*, химия саласында *аморфность – бейтұрпаттылық* секілді сөздер.

Ғылымның дамуы, ғылымның жаңа салаларының пайда болуы сол саладағы терминдер жүйесін жасап, қолданысқа енгізу, қалыптастыру қажеттілігін алға тартты. Нақты ғылымдар ішінде математика ғылымының дамуы туралы мамандардың пікірі мынадай: «Қазақ топырағында математика ілімінің негізі ертеректе қаланғанымен, ол кездегі өркениеттің тарихи дамудың әртүрлі қиянаттарына төтеп бере алмай өшуіне сәйкес, математика одан әрі өркен жайып дами алмады. Ұлы ғұлама әл-Фарабиден бастау алатын, басқа да отырарлық ғұламалардың математикадан жазған еңбектері алдымен шығыстық ғылымға, қала берді жалпы әлемдік қосылған бай қазына еді. Бұл қазынаны игеруге біз енді ғана кірісіп жатсақ, өркениетті елдер ғасырлар бұрын игеріп алған және де ол еңбектер әлемдік ғылымды дамытуға сүбелі үлесін қосты да» [112, 76.].

Сонымен, қазір қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға бағытталған пәрменді әрекет жүріп жатыр. Оның алғашқы нәтижелері ретінде соңғы кезде жарық көрген салалық терминдер сөздігін атауға болады. Әрине, өткен ғасырдың 30-40 жылдарынан бастап, халықаралық терминдерді қолдануға көшіп, ұлттық тілдегі баламалары ұмыт бола бастаған тұста, мұндай әрекеттердің көптеген қарсылықтарға кез болып, қоғамда үлкен пікірталас туғызуы да заңды нәрсе, себебі үйренген әдеттен бас тартып, жаңаны қабылдау ешқашанда жеңіл, оңай болған емес. Нақты ғылымдардағы *информация, информатика* терминдерінің орнына Е.Ы.Бидайбеков, Ш.Біләловтер *ақпарат, ақпараттану* деген баламаларды ұсынып, «Ақпараттану атаулары» сөздігін жасады. Бұл сөздік 1998 жылы жарық көрді. Бірақ терминдердің бәрін жаппай аудару ісіне мамандар тарапынан әртүрлі пікір айтылуда. Осы саланың мамандарының бірі А.Шәріпбаев мұндай халықаралық терминдерді қазақшалауға қарсы дау айтады: «... информатика саласында кейбіреулер информацияны *ақпарат*, информатиканы *ақпарат тану*, программаны *бағдарлама*, ал алгоритмді *бағдаржол* деп аударған. Мұнда информация техникалық термин екендігі, және оның өз алдына анықтамасы, формасы және мағынасы бар болатындығы ескерілмеген. «Информация» – латын сөзі, ол дүниедегі объектер, процестер,

құбылыстар мен уақиғалар қасиеттерінің және қатынастарының бейнесі деуге болады. Информацияның жіберушісі және қабылдаушысы болады, хабары мен мазмұны болуы шарт. Хабар белгілі бір тілде болады» [92, 82б.].

Бір қарағанда бұл пікір дұрыс көрінуі де мүмкін, бірақ өзге тілдердің тәжірибесіне көз жіберсек, терминжасам мәселесінде ұлттық тілдің өзінің ішкі мүмкіндіктері сәтті пайдаланып жүргенін байқаймыз. Мысалы, қазіргі араб тілінде халықаралық терминдер саны шектеулі, *компьютер, программа* т.с.с. толып жатқан халықаралық терминдер араб тіліне аударылып алынған. Олай болатын болса, тіл тазалығын сақтау үшін бұл үлгі боларлықтай тәжірибе екенін айту керек.

Терминдерді қазақша баламасын іздеп табу жұмысында ғалымдар мынадай 3 түрлі жолды ұсынады: 1) жаңа сөз жасау; 2) түркі тілдерінен балама іздеу; 3) орыс не ағылшын тілдеріндегі атауларды қалдыру [113, 28б.]. Бұл ізденістер нәтижесін сараптап, синхрондық тұрғыда сипаттайтын болсақ, онда алғашқы екі жол араб, парсы тілдік бірліктерінің белсенді түрде пайдалану арқылы жүріп жатқанын байқаймыз.

Ұлттық тілде жаңа термин жасау тілде жалпыхалықтық әдеби тілде бұрыннан бар сөзді пайдалану арқылы не болмаса жаңа сөз ойлап табу арқылы жасалып келеді. Соңғы уақытта нақты ғылымдар саласында жаңадан жасалған жасанды сөздер тобы молайды. Е.Бидайбеков пен Ш.Біләлов жасаған «Ақпараттар атаулары» сөздігі мен Біләлұлы, М.Р.Ойнарұлы, К.Е.Толымбековтер дайындаған «Мектеп математикасы атауларының орысша-қазақша сөздігінде» қолданысқа мынадай жаңа сөздер ұсынылған: *операционная система – амали жүйе, оператор – амалгер, адрес – жаят, адресуемость – жаятталғандық, адресуемый – жаятталған, жаяты бар, адресат – жаятшы, элемент – әуел, алфавит – әріппе, анонимный – бейесім, қаттама – пакет, буфер – аражад, аксиома – ақиқаттама*. Келтірілген терминсөздердің бәріне араб сөздері негіз болып отырғанын мамандар бірден-ақ аңғарады. Бұл терминді жасаушылар мұны білмеуі де мүмкін, бірақ олардың әрекеті негізінде тілімізде бұрыннан бар *амал, жай, әуелі, әріп, есім, хат/қат, жад, ақиқат* сөздері жатқаны анық. *Амалгер* терминін ұсынуын автордың өзі былайша негіздейді: «Амалгер... атау сөз түбірі амал-дан туындап тұр және «амалдағыш, амалды іске асырғыш» мағынасында ұғынылатын болады. Бұл атау (амал сөзін айтады – А.Ж.) басқа ғылым салаларында, күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын сөз болғандықтан және де барлық қолданыстарда да мағына мәйегі бір болғандықтан осы қалпын, оның қазақ тіліндегі баламасын қалдыруды жөн көрдік. Мысалы, оператор дифференцирования, оператор суммирования ... сияқты атаулардың түп мағынасы «амал»-да жатқандығы шүбә келтірмейді. Амал дегеніміз жалпылама атау. Ол арқылы аса кішкене, аз ауқымды істі де, үлкен кең ауқымды іс-әрекетті де айтуға болады. Оператор да сол сияқты, аз ауқымды амалдар жиынтығын немесе кең ауқымды амалдарды іске асырушы, яғни амалгер». Әрі қарай автор тілімізде *іскер, талапкер, құлагер, заңгер*... секілді толып жатқан сөздер тізбегі бар екенін, амалгердің де солардың үлгісінде жасалынған термин екенін ескертеді [112, 304б.]. Шындығында *амал* қазақ тіліне өте ерте енген арабтың *عمل* [‘амал] сөзі, бұл сөз

парсы тілінде де бар. Бұл сөздің қолданыс аясы кең, сөзжасамға тірек қызметін атқару арқылы туынды сөздер жасауға да ұйытқы болған, соның арқасында *амалшы, амалда, амалқой, амалшыл* секілді жаңа сөздер жасалған. Ал *амалгер* сөзі араб тілінде жоқ, -гер парсы тілінің жұрнағы болса да *амалгер* сөзі парсыда да табылмады, парсы тілінде арабтың осы амал сөзінен амалдар 1) сборщик податей; 2) местный правитель; амалкард 1) финансовая операция; 2) финансовый отчет, 3) доход, вырученная сумма секілді жаңа сөздер жасалған, олар белгілі бір саладағы терминдер ретінде жұмсалады. Ал қазақ тіліндегі *амалгер* қазақ мамандарының терминшығармашылық ізденістерінің жемісі деп айтуға болады. Әрі қарай бұл сөздің тілдегі қолданысы мен қызмет аясы қалай болатынын уақыт көрсетеді. Сонымен *амал* сөзінің парсы тілінде де, қазақ тілінде де араб тілінен ертеде еніп, жаңа сөз жасауға ұйытқы болып, игерілген, өнімді қолданыстағы лексема екенін байқадық.

Ал *жаят* сөзіне келер болсақ, бұл парсының «орын, мекен, кеңістік» мағынасындағы *جاي* жай сөзінен шыққан, қазақ тілінде *мекен-жай, әуежай* сияқты сөздер құрамында келіп, одан бірқатар жаңа сөздер жасалғаны белгілі. Оған арабтың *-ат, -йат* жалғауын қосу арқылы мүлде жаңа сөз жасалған. *-ат, -йат* жалғауы араб тілінде көптік мағынаны білдіретін, сонымен бірге дерексіз есімдер жасайтын қосымша. Қазіргі қазақ тіліндегі *ақпарат, мағлұмат* секілді сөздерде бұл қосымша көптік мағынаны білдірсе, *руханият, исламият, әдебиет, мәдениет* сияқты сөздерде абстракт мағынадағы зат есім көрсеткіші болып танылады. Келтірілген мысалдар бұл қосымшаның тілімізге сіңісті болып, әбден игерілгенін танытады. Оларды жатырқап, жатсынудан қалғанымыз сонша, қазақтың төл сөздеріне де қосып, жаңа сөз жасай бастадық, осылайша тілді байытудың құралдарының біріне айналды. *Жай* сөзінің төркіні парсынікі екенін қазіргі кезде тек тіл маманы білмесе, қалғандары біле бермесі анық, сондықтан оны қазақтың байырғы, төл сөзі деп қолданады. Ал жалғауға келетін болсақ, оның жаттығы, кірме бірлік екені сезіліп тұрады, себебі көбінесе шығыс сөздерінің құрамында кездеседі. Ал термин ұсынушыларда бөтен тілдің элементтерін пайдалану арқылы оқырманға, сол тілді тұтынушыларға әсер етіп, жадында қалдыруға ұмтылыс болуы мүмкін. Жалпы, тіл білімінде жат тілдік сөздерді пайдалану оның экспрессивтілігін арттыратыны, тыңдаушыға әсерлірек болатыны айтылып жүрген, анық мәселе. Олай болса, автор бұл жаңа сөзді ұсынуда оны жұрттың санасына сіңдіру, есінде қалдыру мақсатын көздеген, қысқа да нұсқа болуын қалаған, сонымен бірге тілімізде бұрыннан келе жатқан *руханият, саясат, исламият* секілді сөздерге ұқсатуға тырысқан. Автор жаңа терминді ойлап тауып қана қоймайды, оны түрлендіріп, одан *жаятталғандық, жаятшы* сияқты туынды сөздер жасап ұсынады.

Ғылым тілінде қолданылып келген элемент терминіне балама ретінде ұсынылған *әуел* сөзінің түп-тамыры арабтікі екені сөздің сыртқы тұлғасынан-ақ аңғарылып тұр, себебі қазақтың төл сөздерінде у дауыссыз дыбысының қосарланып келуі кездеспейді. Тіліміздегі *әуел-ақыр, әуелі, әуелгі* түрінде қолданылып жүрген сөздердің төркіні арабтың осы *اول* әуел сөзі, ол араб тілінде «бірінші» деген мағынаны беретін реттік сан есім, бірақ араб, парсы

тілдерінде бұл сөз «элемент» мағынасын бермейді. Элемент мағынасында бұл тілдерде عنصر[‘унсур] сөзі қолданылады. «Бір бүтін нәрсенің құрамындағы жеке бөлшегі» мағынасындағы [‘унсур] сөзі ХІХ ғасырдың екінші жартысы - ХХ ғасырдың басындағы ескі қазақ жазба тілінде қолданылған. Халел Досмұхамедұлы қолданысында болуы осыны дәлелдей түседі. Әрине, бұл Х. Досмұхамедұлының енгізген терминдері емес, себебі ескі қазақ жазба тілі немесе кітаби тіл деген атпен белгілі қазақ жазба тілінің ерекшелігі - онда араб, парсы сөздері мол кездеседі деген пікірді академик Р.Сыздықова, Б.Әбілқасымов бастаған тіл тарихын зерттеуші ғалымдар айтып кеткен болатын. Х.Досмұхамедұлы өзінің «Диуан лұғат ат-түрк» атты мақаласында 38 араб сөзін қолданған екен [129]. Бұл араб сөздерінің қазақ жұртшылығына түсініксіз екенін ескеріп автор ол сөздердің қасына жақша ішінде олардың жалпы қолданыстағы баламасын келтіре кетеді. Мысалы: *Бұл мәселе түрк қауымының ислам дүниесіне келіп қосылып, қана кететін бір ғунсур (элемент) болмай, өз елінен жоғарғы бір мәдениетпен тәрбиеленіп келгенін ... білуге шамасы келмеді* [114, 158б.]. Халел Досмұхамедұлы өз заманындағы жазу дәстүріне сәйкес жазба әдеби тілдегі материалдарды қолданған, ол сөзді термин ретінде тұрақтандыру ойы болмаса керек. Қайткен күнде де, ғылым тілінде араб сөзі емес, орыстың элемент сөзі тұрақтап, ондаған жылдар бойы қолданыста болғаны мәлім. Ал әуел сөзін ұсынушы ғалымның қандай қағидатты басшылыққа алғаны түсініксіз.

Сондай-ақ әріппе сөзінің негізінде араб тілінен келген حرف [хәрф] «әріп» сөзі, қаттаманың тегінде خط[хат] сөзінің фонетикалық варианты қат сөзі, ақиқаттаманың негізінде حقيقة [хақиқа] сөзі жатқаны анық. Бұл жаңадан жасалған терминдердің бәрінде тілімізге ертеректе еніп, меңгерілген сөздер (әріп, хат, ақиқат) алынады, сосын оларды бұрынырақ жасалған сөздердің үлгісіне салып (әліппе, хаттама, баяндама, аялдама сияқты), соларға ұқсата отырып, жаңа сөз жасауға ұмтылыс болғаны байқалады.

Ал енді екінші тәсіл – туысқан түркі тілдес халықтардың сөздік қорынан сөз алуға келер болсақ, бұл баламалардың түгелі араб, парсы сөздері болып келеді екен. Мысалы, *цифр, процент, транслятор, процесс, теория* сияқты орыс тілі арқылы келген терминдерді сөздік авторлары *рақам, фәйіз, тәржіман, жариян, назария* сияқты баламалармен ауыстыруды ұсынып, бұл сөздердің араб, парсы, ұйғыр, башқұрт, өзбек, әзірбайжан тілдерінде де бар екенін, оларды қабылдау арқылы өзіміздің оларға жат емес екенімізді білдіреміз деген пікір айтады [115]. *Цифр* сөзін *рақам* (араб тілінде – рақм – А.Ж.) сөзімен ауыстыруды ұсына отырып, олар *цифр* сөзінің өзі халықаралық терминге айналған араб тілінің төл сөзі екеніне мән бермеген болуы керек. *Цифр, цифра* арабтың «нөл» деген мағынадағы صفر[сифр] сөзі екенін еске саламыз, ол *алгебра, азимут, алгоритм* секілді бұл сөз де араб тілінен алынған халықаралық терминдер қатарына жатады. Айта кететін нәрсе, терминдерді қазақшалау мәселесіне келгенде кейбір ғалымдар пуристік, субъективтік көңіл-күй шылауында кетіп, «тек қана орыстікі болмаса болды» деген пікірде болып келеді. Орыс тілінен келген терминді араб тілінікімен ауыстырғанда не ұтамыз, соны да ой елегінен өткізіп, ұшқарылыққа жол бермеу керек сияқты. Осы

орайда академик Р.Сыздық мына пікірін келтіре кету орынды: «Қазақ тіл білімінің терминдері өткен ғасырдың оныншы жылдарынан бастап дүниеге келді. ...Бұл орайда қазақ тіл білімінің табысы көптеген түркі тілдес халықтардікімен салыстырғанда көш ілгері болғандығы көрінеді: жазба әдебиеті мен ғылым салалары ХХ ғасырға дейін біршама дамыған әзірбайжан, татар, өзбек, түрік халықтарының өзінде оқу-ағарту, тіл білімі, әдебиеттану ғылымдары Қазан төңкерісіне, кейбіреулер тіпті 30-жылдарға дейін арабша терминдерді қолданып келіп, ұлт тіліне негізделген терминдер жүйесін төңкерістен кейін, советтік кезеңде қалыптастырғанын білеміз» [43, 258б.]. Термин жасау ісі аса үлкен ұқыптылық пен сақтықты қажет ететін шығармашылық іс екен.

Қорыта келгенде, жаратылыстану мен нақты ғылымдар саласындағы араб, парсы сөздерінің үлес салмағы қоғамдық ғылымдарға қарағанда әлдеқайда аз екенін байқадық. Мұны төмендегі 2-кестемен белгілеп көрсетейік:

Кесте 2

Әліпбидегі әріптер	Сөздердің саны	Ұғым саны	Әліпбидегі әріптер	Сөздердің саны	Ұғым саны
А	78	71	Л-М	33	30
Ә	39	35	Н-Ө-Р	24	21
Б	23	20	С-Т	28	22
Г-Д-Ж-З	72	68	У-Ф-Ж-Х	25	23
К	16	15	Ш	1	1
Қ	45	42	Ұ-Ү	3	3
Барлығы – 406 араб, парсы сөзі – 351 ұғымның атауы ретінде жұмсалады					

90-жылдардан бастап, ғылым тілін қазақшалауға күш салынып келеді, осының нәтижесінде араб, парсы сөздері мен жалғау-жұрнақтары тілдің байырғы элементтері, төл бірліктері ретінде ұғынылып, жаңа термин жасауға ұйытқы болуда. Бірақ кейде бұл істе де әсіреаудармашылыққа бой алдырып, халықаралық терминдердің бәрін қазақшалауға, орыс сөздерінің орнына туысқан түркі тілдерінен «түркі сөздерін» алу керек деген мақсатпен, араб, парсы сөздерін енгізуге ұмтылыс байқалады. Мұндай пуристік пиғыл термин жасау, ұлттық ғылым тілін жасау секілді маңызды істе зиянын тигізбесе, пайда әкелуі екіталай.

Бүгінгі таңда халықаралық терминдерді ұлттық тілде дамыту, оны аудару мәселесі тек қана қазақ тілі үшін өзекті емес. Қазіргі заманда әлем тілдерінің алдында (ағылшын тілінен басқа), онда да әсіресе ақпараттық жүйе мен телекоммуникация секілді салаларда терминдерді ұлттық негізде дамыту және оларды жүйелеу мәселесі тұр. Әсіресе экономикалық жаһандану заманында тіл тәуелсіздігін сақтап қалу қиын мәселеге айналуда. Әлемде ағылшын тілімен бірге бірнеше тіл ғана халықаралық тілдер және ғылыми-ақпараттық тілдер қызметін атқаруда. Еуропадағы француз, неміс тілдері мен Азияның жапон,

қытай тілдерінің өздері халықаралық аренада ағылшын тілімен бәсекеде шарасыз күйде. Орта ғасырларда өзі тараған ареалда, мұсылман әлемінде поэзия мен саясаттың тілі болған парсы тілінің, ғылым мен мәдениеттің тілі болған араб тілдерінің қазіргі тілдік жағдаяты қандай? Осыған қысқаша тоқталайық. Иранда жетпіс жылдан бері парсы тілін халықаралық тілдер мәртебесіне көтеру шаралары жүргізіліп келеді. Парсы тіліндегі пуристік бағыт араб тілі мен еуропа тілдерінен енген кірме элементтерге қарсы күрес жүргізіп келеді. 1933 жылдан бастап парсы тілі мен әдебиетінің Академиясына парсы тілін тазарту қызметі жүктелді. 1997 жылы Академия "Сөздерді саралау ережелері мен принциптерін" қабылдап, содан бері кірме сөздерді парсының төл сөздерімен ауыстыру мәселесімен айналысуда. Мұндағы негізгі талап - шетелдік сөздің баламасы парсы тілінің нормативті лексикасынан болу керек, сонымен бірге парсының фонетикалық ережесіне сай сөз болуы шарт.

Термин жасаудың көзі ретінде парсы тілінің байырғы түбірлері мен негіздері, парсы тілінде игерілген араб тілінің терминдері мен араб түбірлерінен жасалған туынды сөздер, диалектілер қарастырылуда. Бұл жаңа термин бір ғана мағынада жұмсалуды керек. Академияның бұл қызметі шетелдік және орыс иранистикасында пуристік, ұлттық, лингвистикалық принциптерге жат әрекет ретінде бағалануда. Бірақ аталған «Ережелерде» парсы тілінде қалыптасып қалған, ертеден келе жатқан араб сөздері мен халықаралық терминдерді қалдыру қарастырылған, сонымен бірге жаңа атау беруде араб тілінің түбірлері мен аффикстерінің мүмкіндіктерін де пайдалануды жоққа шығармайды. Сондықтан бұл "Ережелерді" пуризм деп емес, тілді сақтап қалу, дамыту, туған ана тілдің мүмкіндіктерін сарқа пайдалану мақсаттарынан туған шара деп бағаласа болады. Себебі парсы тіліндегі кірме элементтерді зерттеуге арналған еңбектерде оның лексикасында араб, еуропалық, түркі тілдерінен алынған кірме сөздердің өте көптігімен ерекшеленетіні айтылады. Парсы тілінде халықаралық терминдер саны да жетерлік, мысалы: *sindikā* 'синдикат', *polis* 'полиция', *rezim* 'режим', *kābine* 'кабинет', *bank* 'банк', *melyun* 'миллион', *dollar* 'доллар', *orupā* 'Еуропа', *estratezik* 'стратегиялық', *demokrāsi* 'демократия' және т.б. Араб тілінен енген бірліктерге келер болсақ, олардың көбі парсы тілінде бұрыннан бар, одан берік орын тепкен «байырғы» лексика. Бірақ бұл терминдердің бірқатары парсы тіліндегі баламасымен қатар, жарыса қолданылып келеді екен, бұл сөздерді парсы сөздерімен алмастырса, тілге пәлендей нұсқан келе қоймайтын көрінеді, мысалы: *mozhek* - (*xandeāvar*) 'күлкілі'; *taššakkol-e siyāsi (sāxtār-e siyāsi)* 'саяси құрылым', *vukalā - nemāyandegān* 'өкілдер, депутаттар' т.с.с. Кірме сөздерге тосқауыл қоюға тырысқанмен де, парсы тілінде де басқа тілдердегі секілді халықаралық терминдер мол кездеседі, олар әлі күнге дейін қолданылып келеді. Мысалы: *akademi*, *anstitu*, *test*, *operator*, *e-mail*, *bulleten*, *faks*, *katalog* және т.б. Бірақ мұндай халықаралық терминдер араб тілінде аударылып қолданылады, мысалы: *majmä ul-ilmi* 'академия', *māhad* 'институт', *ixtibār* 'тест', *āmil* 'оператор', *al-barid* 'e-mail', *nashra* 'бюллетень', *fihris* 'каталог'. Бұдан жасайтын қорытынды, әлемде кірме сөздерді қабылдау екі түрлі жолмен шешіледі. Біріншісі – халықаралық терминді сол күйінде қабылдау болса, екіншісі – халықаралық терминді ұлттық

терминмен ауыстыру. Ирандағы Академия қызметін талдай келе, иранистер мынадай қорытынды жасап отыр: шеттілдік элементті ұлттық терминдермен алмастыру немесе қазіргі, орта және ежелгі парсы тілінің материалдарын пайдалана отырып жаңа атау жасау шаралары әзірге елеулі нәтиже бермей келеді. Қазіргі уақытта пәрменді күреске қарамастан Иран БАҚ-ының тілінде халықаралық терминдер қолдану азайған жоқ. Ұлттық терминдер ғылыми мәтіндерде қолданылып жүргенмен, көбіне кірме сөздерді, яғни халықаралық терминдерді пайдалану жағына ойысып кетіп отырады [116]. Иран және араб елдерінің тәжірибесі әлі де тереңірек талдауды керек ететін, зерттеуге тұрарлық құбылыс деп ойлаймыз.

3.3 Өнертану саласындағы араб, парсы кірме сөздерінен жасалған терминдер

Араб және парсы тілдік қабатынан түзілген терминдер өнертану терминологиясының үлесінде де көп. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктің 26-томы мәдениет және өнер терминдеріне арналған. Бұл томда араб, парсы тілдерінен алынған мынадай терминдер бар екен: *алқа/әйкел, ақылақ/мораль, аспап, аспаптану, альманах, алмас, арабыөрнек (арабески), атлас, айлакер (трюкач), айлакерлік (трюк), әпсана/аңыз (легенда), ән, әкімгер (администратор), әбзел/сахна жиһаздары (аксессуары), жаңғырық әсер (резонанс), әуен, әсер, әуен/мелодия, әуез, әліппе, әсер/эффект, әзіл, әзілнама (юмористика), мәдениет, өнер, газел, гауһар (бриллиант), гұмырнама (жизнеописание), дәуірнама (эпопея), дарақ (дерево), диуан/антология, дана/данышпан, жақұт, жиһаз, жауһар (шедевр), зер, зер жіп (золотая нить), зүбәржат (изумруд), зергер, ишара/мәнерлі дене (пантомима), сия (чернила), сахна, саз, сурет, табла/қосар барабан (табла), тәмсіл (притча), тағдыр, тәж, хикая, хұснихат (каллиграфия), қаламақы, қалам, қиял және т.б.*

Келтірілген терминдердің ішінде қазақ тілінде ежелден келе жатқан *өнер, мәдениет, сахна, дәуір, әсер, әуен, ән, сурет, қалам, қиял* секілді жалпы халықтық әдеби тілден алынғандары бар да, орысша терминдерді калькалау арқылы жасалған, яғни аударылған, соңғы кездерде ғана дүниеге келген *дәуірнама, әзілнама, жауһар, ишара* секілді жаңадан жасалған терминдер бар.

Өнер деген сөздің өзі парсы тіліндегі 1) искусство, 2) искусство, умение, мастерство, 3) художественное решение мағыналарын беретін هنر [һонер] сөзінен шыққан. Бұл сөздің қазақ тілінде өте ертеден келе жатқанын, оның фонетикалық жағынан игеріліп, «қазақыланған» тұлғасынан-ақ көрініп тұр. Сөз басындағы парсы тіліндегі [h] дыбысы қазақтың ө дыбысына айналып, парсылық тұлғасынан айрылған, осылайша *әптиек, апта, әлек, әр, еш* сияқты сөздердегідей өзгеріске түсіп, h-ө; h-a; h-ә сәйкестіктерін түзген. *Өнер* сөзінің ертеден келе жатқандығын, байырғылығын танытатын тағы бір белгі бұл сөздің қазақтың ауыз-әдебиеті үлгілерінде – жырларда, мақал-мәтелдерде, қисса-дастандарда мол кездесетіндігі. Халық арасында «Өнер қуған қазына табады», «Балаңды өнерлі болсын десең ұстаға қос», «Он саусағынан өнері тамған», «Жігіт адамға жетпіс өнер де аз» сияқты толып жатқан мақал-мәтелдер бар.

Өнер сөзінен қолөнер, өнеркәсіп, өнертанушы, өнербет, өнерлілік, өнерпаз, өнертабыс сияқты туынды күрделі сөздер жасалған. Академик Р. Сыздық «белгілі бір қол шеберлігін кәсіп ету» деген ұғымды білдіретін қолөнер деп атау Абайдың қара сөздерінен басталады деп, мынадай мысал келтіреді: *Егер мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Алдау қоспай, адал еңбегін сатқан қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол* [19, 71б.]. Қолөнер түрлері - зергерлік өнері, тігіншілік өнері, үйшілік өнері, ершілік өнері т.б. атаулар өнер сөзімен тіркесіп айтылатын болды, сөйтіп, бұл атаулар қазір термин ретінде орнығып отыр [70, 136].

Өнер саласындағы жаңадан ұсынылып, сөздікке енгізілген жаңа терминдердің бірқатары халықаралық терминдер, олар орыс тілі арқылы енген. Олар қазақ тіліне ұғымды аудару арқылы берілген. Мысалы арабески термині *арабыөрнек*, гуммиарабик *арабышайыр* деп аударылған. Бұл калькалау тәсілімен аударылған терминдер. *Арабески* термині бір қарағанда араб сөзі секілді көрінері сөзсіз. Шын мәнінде, бұл итальян тілінен енген сөз екен. Ол орыс тіліне ХҮІІІ ғасырдың аяғында арабеск тұлғасында француз тілінен, кейін арабеска тұлғасында неміс тілі арқылы енген. Арабеск те, арабеска да латын тіліндегі *arabus* сөзінен шыққан. Яғни этимологиялық дереккөз латын тілі болса, тарихи материал еуропа тілдері болып тұр [81, 159б.]. Арабески – Еуропа өнеріндегі араб үлгілерінің ықпалы нәтижесінде пайда болған күрделі өрнектің түрі. Ал *гуммиарабик* деген термин латынның *gummi* «қою шырын» және *arabicus* «арабтық» деген сөздерінен жасалған. Бұл термин қазақшаға арабшайыр деп сәтсіз аударылған. Араб сөзі араб халқының өкілі деген мағынаны берсе, шайыр сөзі ақын деген мағынадағы араб сөзімен шатастыру болмай ма екен деген қауіп бар.

Пантомима терминіне балама ретінде арабтың **ишара** сөзі ұсынылыпты. Осы аталған терминдерді сол күйінде аудармай-ақ алуға болмас па еді деген ой туады. Осылайша арабтың *اشارة* ишаратун сөзі екі түрлі ұғымды атайтын термин ретінде қолданылыпты, *ишарат* – жест болса, *ишара* – сахна өнерінің бір түрі болып табылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ишара* да, *ишарат* та тіркелген. *Ишара* «түрлі ым-белгі, тұспал, нышанмен жасалған ишарат» болса, *ишарат* – «айтпақ ойды түрлі ым-белгі арқылы білдіру әдісі, тұспал» (ҚТТС, 4-т). *Ишара* да, *ишарат* та екеуі бір мағынаны береді, формасында айырмашылық болғанмен, мазмұны жағынан бірдей сөздер, яғни бір сөздің әртүрлі фонетикалық дублеттері екен. Енді бұл дублеттер сараланып, әрқайсысы дербес ұғымды атау үшін жұмсалуда ұсынылуда.

Өнер саласының терминологиялық жүйесіндегі араб, парсы сөздерінің көбі жалпыхалықтық әдеби тіл өрісінен терминологиялық өріске ауысқан. Бірақ тек терминологиялық өрісте қалған бейтерминделмеген атаулар да бар. Олардың қатарына сөз өнерінде, өнердің бір жанрына қатысты тар мағынадағы терминдер де бар. Олар негізінде Шығыс әдебиетіне қатысты мәтіндерде, ғылыми арнайы әдебиетте қолданылады. Мұндай терминдер қатарына *мүшәйра*, *әпсана*, *газел*, *хикаят*, *альманах* сияқты терминдерді жатқызуға болады.

Мәдениет және өнер саласындағы терминдер сөздігінде 147 араб, парсы сөздері бар екен.

- **Зергерлік өнердегі араб, парсы сөздерінен жасалған терминдер**

Зейін қойып қарастыратын сала - зергерлік өнер саласындағы терминдер. Зергерлік өнер лексикасын Р.Шойбеков өзінің докторлық диссертациясында қарастырады [70]. Ғалым қазақ тілі лексикасының қолөнері саласындағы араб және парсы тілдерінен ауысқан элементтерге тоқтап, оларға қысқаша сипаттама береді, бірақ бұл кірме сөздердің экстралингвистикалық себептеріне анықтау зерттеу жұмысының міндетіне кірмейді. Зергерлік өнерде қолданынысындағы атауларды ғылыми терминдер емес, кәсіби лексика ретінде қарастыру бар секілді. Сол себептен де зергерлік кәсіптегі қолданылатын сөздер өнер терминдерінің сөздігіне енгізілмей, ұмыт қалған сынайлы. Зергерлік – қазақ халқының өте ертеден келе жатқан өнері, сондықтан бұл салада қолданылатын атау сөздерді кәсіби лексика өрісінен терминдер өрісіне ауыстырып, ғылым лұғатын жасауда қажетімізге жаратуға лайық деп білеміз. Сәулет өнері, кескіндеме, музыка өнері секілді зергерлік өнер де халықтың қажетінен туып, мәдени дамуының белгілі бір сатысында қалыптасып, халық мәдениетінің тарихынан сыр шертетін өнер саласының бірі. Бір қызығы зергерлік өнердегі терминдердің басым көпшілігінің шыққан тегі – парсы тілі екен. *Зергер* деген сөздің өзі парсының *зер* «алтын» деген сөзінен шыққан, ал зергер - алтыннан бұйым жасайтын ұста, сол кәсіппен айналысатын кәсіп иесі. Қазақ арасында жалпы темір соғатын ұсталарды да, зергерлерді де ұста деп атаған. Бұл парсының ұстад деген сөзінен шыққан. Қазіргі тіліміздегі «ұстаз», «ұста» сөздерінің төркіні о баста бір болуы керек. *Ұста* сөзі қазақта «шебер, өнегелі, ісмер» деген ұғымда ағаш ұстасы, темір ұстасы, күміс ұстасы, сөз ұстасы, ақыл айтуға ұста деген сияқты тіркестерде қолданыла береді. Бірақ алтын мен күмістен әшекейлі бұйымдар жасаушылар өздерін темір ұстасынан бөлек санаған. Осыған қарай оларды *зергер* деп атау бүкіл Орта Азия халықтарында өте ерте кезеңде – ақ қалыптасқан. Бұл туралы саяхатшы П.С.Паллас өзінің 1776 жылғы «Путешествие по разным провинциям Российской империи» деген кітабында қазақтарда ұсталар да, зергерлер де бар деп жазған [117, 121б.]. Зергер сөзі қазақтың мақал-мәтелдерінде де көп ұшырасады: «Ел қадірін ерлер білер, зер қадірін зергер білер»; Зергерлік түбі – зейнет, делдалдық түбі – бейнет»; «Зер шеккен тонды аяққа баспас»; Зерлерің білімді болса, зейнет береді; зергерің білімсіз болса бейнет береді» т.б. Р.Н.Шойбеков құрастырған қазақ зергерлік өнерінің сөздігінде шамамен 1200 сөз қамтылған. Солардың ішіндегі 100-ге жуығы араб, парсы сөздері екен, арабтан енгені 40-қа жуықтаса, парсы тілінен енгені шамамен 60 болады. Бұл лексиканы бірнеше топқа бөліп, топтастыруға болады:

1) **асыл тастар мен металдар атауы:** зер (алтын), ақық, зұбаржат, лағыл, жақұт, перуза, гауһар, дүр, зериза, зуһра «асыл тастардың бір түрі», інжу, меруерт, алмас, зериза, асыл «ең қатты металл».

2) **зергерлік өнерге қатысы бар кәсіп иелерінің атауы:** зергер, гауһарпұрыш «гауһар т.б. асыл тастармен сауда жасайтын адам», сарап «асыл тастарды ажырататын адам», ұста.

3) **тұрмыста пайдаланылатын зат, сәндік әшекей бұйымдарының атауы:** жағыдан/жағылан, алқа, қалампыр маржан, тұмар, мәсуек «хош иісті ағаштан жасалатын тіс шұқығыш», тәж, тілла шашбау, әйкел, кемер, дындан «піл сүйегінен жасалған тарак», гак «қоңырау».

4) **ою-өрнек атаулары:** әшекей, бедер, нақыш, бағдар «күміске ойып салынған өрнек».

5) **зергерлікте қолданылатын құралдар:** аспап, қалып, пәрбі, қалам, зімпара.

Есептеп келгенде зергерлік лексикасының 60-ы араб, парсы тілдерінен енген сөздер екен.

Бұл атаулардың арасында *зергер, тәж, маржан, дұр, лағыл, ақық, алқа, нақыш, бедер* сияқты көпшілікке таныс, мағынасы ұғынықты сөздер бар да, *гауһарпұрыш, дындан, іскенже, пәрбі* секілді қазіргі кезде мағыналары күңгірт, түсініксіз, тар шеңберде ғана қолданылатын, не болмаса пассив лексика қатарына ығыстырылған сөздер бар. Солардың бірқатарына тоқталайық.

Гауһарпұрыш парсы сөзі, гауһар – асыл тас, фуруш – сату, демек гаухарпұрыш – гауһар және т.б. асыл тас сататын адам. Аталған сөздікте осы секілді атпыраш деген сөз бар екен, жергілікті сөйлеу тіліндегі беретін мағынасы «ат сыншысы, бапкер», о баста «ат сатушы, ат сатумен айналысатын адам» деген мағынада қолданылған болса керек. Қырғызстанның Ош диалектісінде аттарды алып-сатумен айналысатын адамдарды да атпуруш дейтін көрінеді. Кейіннен бұл сөз қолданыстан шығып, ұмытылып қалған. Бұл атау - өткен замандардағы шаһарлы жердің тұрмысынан және қазақтардың сыншылық өнерінен хабар беретін этномәдени тіл бірлігі [70, 101б.].

Жағыдан/жағылан варианттары парсы тіліндегі *جامه دان* [джамэ дан] сөзінен шыққан. Парсы тілінде *جامه* жамэ «киім», *دان* дан – «бір затты салуға арналған нәрсе» деген мағынаны береді, бұл сөз *чемодан* деген тұлғада орыс тіліне де енген. Аталған сөзге түсіндірме сөздікте «диал. Алтынды, күмісті сандықшаның киізден жасалған тысы, сандық қап» деген түсініктеме береді. Р.Шойбеков оның мағынасын былай толықтырады: «Шын мәнінде қазақтарда қыздың бұйымдарын салатын кішкентай сәнді сандықшасын да *жағылан* деп атайды. Қолөнер лексикасында үй жиһаздарының ішінде күміспен, алтынмен әшекейлеп, жасалуына байланысты сандық түрлері жағлан (жағылан, жағдан, жағыдан тұлғалары да қолданылады) күміс жағлан, күміс сандық, алтын сандық деп аталады. Күміс жағлан – бірыңғай күміс шытыралармен әшекейленген, былғарыдан тігілген сандық, яки сандықша. Кейде мұндай киім салатын түрінің алдыңғы беті ғана былғарымен көмкеріліп, оған асыл тас орнатылған» [70, 65б.].

Қалам сөзінің ана тілімізде мынадай мағыналары бар: 1. қаламұш орнатып, сиямен жазатын құрал; 2. Шаңырақ тесіктеріне кіргізіп қоятын уықтың төрт қырлы сүйір ұшы (ҚТСС, 5-т.). Ал қолөнер лексикасында *қалам* сонымен бірге ою-өрнекті салуға арналған, ұшы үшкір құрал атауы екен. Қалам сөзінің ою-

өрнек салуға, бір нәрсенің бетіне тырнап жазуға арналған ұшы үшкір құрал ретіндегі мағынасы парсы тілінде бар. Парсы тілінде қалам жазу құралы, сонымен бірге қалам - «гравюра, яғни темірдің не ағаштың бетіне өрнектеу не жазу үшін пайдаланылатын ине». Қазақ тіліндегі қолөнерде қолданылатын *қалам* парсынікі болса керек.

Қалампыр-маржан сөзінің мағынасы зергерлік сөздігінде «қалампырдың дәнін араластырып тізген моншақ, тұмар» деп беріледі. Құрастырушы бұл қос сөздің мағынасын былай түсіндіреді: «Мұның мәнісі: халық ертеде жиде, қалампыр, арша, тұт, жаңғақ, долана т.б. өсімдіктерді, олардың жемісін, жеміс ішіндегі сүйегін қасиетті санаған. Осы өсімдіктерден тұмар жасаған. Сонда қалампыр-маржан маржаннан тізген тұмар-моншақ болып шығады» [118, 45б.]. Мұндағы *қалампыр* да, *маржан* да парсы парсы сөздері, араб тілінде де бар, мүмкін бұл сөздер латын тілінен енген болуы керек. Қалампыр قرنفل [қаранфол] «хош иісті өсімдік», ал маржан مرجان [мурджан] – араб тілінде де, парсы тілінде қызыл түсті асыл зат (коралл). Ертеде қалампыр хош иісі болғандықтан әтір орнына қолданылған болуы керек. Ал маржаннан қай халық болмасын, тіпті күні бүгінге дейін моншақ жасаған. Кейіннен маржаннан моншақ тіркесіндегі моншақ сөзі түсіп қалған да, моншақ мағынасында маржан сөзі жұмсалған, моншақ жасалынған материалдың атауы сол заттың атауына айналып тұр. Әуелде қалампырды асыл тастармен бірге тізіп, әрі сәндік үшін, әрі хош иіс беру үшін таққан болуы керек. Кейіннен аталған тіркес «қалампырдан тізілген моншақ» мағынасына ие болған.

Дындан دندان парсы сөзі, беретін мағынасы «тіс», دندان фил «піл сүйегі», яғни піл сөзімен тіркесте «сүйек» деген мағынаны береді екен. Қазақтарда пілдің сүйегіне жасалған үлкен тісті, шаш тарауға арналған құралды дындан деп атаған. Парсы тілінде бұл сөздің «тарақ» деген мағынасы жоқ. «Сүйектен жасалған тарақ» ұғымы күнделікті қолданыста жиі әрі ұзақ уақыт қолданыла келе, ықшамдалып, зат жасалған материал атауы заттың атауына айналған тәрізді. Бұл сөздің «тарақ» деген мағынасынан басқа «тіс жуатын құрал», «мәсуек» дегенді де білдіреді екен.

Кемер – парсы сөзі «белбеу» сөзінің синонимі, бірақ белбеудің бір түрі ретінде белгілі, *кемер белбеу* тіркесі «асыл тасты, алтын яки күміспен әшекейленген жалпақ сәнді белбеу» мағынасында, белбеудің бір түрі ретінде зергерлік лексиконда, сондай-ақ халық ауыз әдебиетінде да қолданылады екен, мысалы «Кемер белбеу - бел сәні, кемелді жігіт - ел сәні» [118, 37б.].

Зімпара сөзі араб тілінде صنفرة [санфаратун] түрінде кездеседі. Тегі бұл сөз араб тілінде де кірме элемент болуы керек, себебі санфара صنفرة «тазалау» етістігінен *санфаратун* – *наждак* деген мағынаны беретін сөз тараған, әдетте арабтың төл сөздері етістік-негізден ұя жасау арқылы көптеген сөздер мен формалар арқылы туынды сөздер жасайды. Ал бұл жерде *санфара* етістігінің жана сөз жасау, сөз тудыру мүмкіндігі шектеулі. Бұның өзі аталған сөздің басқа тілден кіргендігінің көрсеткіші болып, оқшаулап тұр. Сонымен, *зімпара* дегеніміз «зергерлік бұйымның бетін тегістеп, тазалайтын арнайы қатты қағаз» болып шығады екен.

Зергерлік өнерде қолданылатын сөздердің халық аузында сақталғандықтан, олардың жазба деректерде қағаз бетіне түсірілген нұсқалары болмағандықтан, олардың дыбысталуы да үлкен өзгеріске түскеннен кейін түпнұсқадағы тұлғасын қалпына келтіру қиын-ақ. Біздің пікірімізше, *іскенже*, *пәрбі* сөздері де парсы тілінен енген сияқты, бірақ ол тілде дыбысталуы, сыртқы тұлғасы ұқсас, мағыналас сөзді іздеп табу қиынға түскенін айту керек. Болмаса *пара*, *пұл*, *пұшайман*, *пәк* секілді қазақ тіліндегі **п** дыбысынан басталатын сөздердің басым көпшілігі парсы тілінен енген бірліктер екенін білеміз.

Әйкел – қыз-келіншектерге арналған алқа тәрізді бұйым, әшекей болған. Әйкел өзбек, қарақалпақ, тәжік, түрікмен т.б. тілдерде кездеседі. Өзбек тілінде хайкал – мойынға тағылатын әшекей, қарақалпақ тілінде хайкал - әйелдердің омырауына тағатын металдан жасалған сәндік бұйым. Заравшан тәжіктерінің тілінде әйкел – ХХ ғасырдың басында (одан да бұрын) тіл-көз тимейді деген түсінінің бойынша міндетті түрде адамдарға, үй жануарларына тағылған тұмар. Түрікмен тілінде *хейкел* – күмісті, шілтерлі, ою-өрнекті қалта. Оны иыққа салтанатты кездерде егде әйелдер таққан [92, 103б.]. Бұл сөздің қарақалпақ, өзбек, түрікмен секілді қазақтардың оңтүстік аймақтарындағы көршілес түркі тілдерінде және иран тілдес халық – тәжік тілінде болуы бұл сөздің кірме екендігін танытады. Оның үстіне хисап, *һөнер*, *хауз*, *һафта*, *хәрф* сөздеріндегі сөз басындағы х, һ дыбыстарының айтылмай, түсіп қалып, *есеп*, *өнер*, *апта*, *әріп* болып айтылуын ескерер болсақ, онда әйкел сөзінің де кірме сөз болуы мүмкін. *هیکل* һайкәл сөзі араб тілінде мынадай мағына береді: 1. үлкен, зор; 2. 1) храм 2) үлкен ғимарат, зор нәрсе; 3) құрылым, нәрсенің ішкі құрылысы, *һәйкәл мин әл-хашаб* «ағаштан жасалған қуыршақ (манекен)» деген мағынаны береді (АРС, 867-б.). Парсы тіліндегі осы сөз мынадай мағынаға ие: 1.статуя, ескерткіш, мүсін; 2) дене, пішім; 3) храм (ПРС, 2-т., 737-б.). Араб тіліндегі жаңа сөз жасауға ұйытқы болмауы – бұл сөздің шет тілінен енгенін танытса керек, бұл сөз парсы тіліне де өзге тілдердің біреуінен енген кірме болуы мүмкін. О баста діни ұғымдағы табынатын затты, белгіні атаса, кейіннен көз тиюден, ауру-пәлекеттерден сақтайтын тұмарды атаған болуы керек, кейіннен мәдениеттің даму деңгейінің бір дәрежесінде әшекей бұйымдарының атына ауысуы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан қазақтың қолданбалы өнеріндегі нақты, деректі заттардың атауы парсы тілінен енгенін байқаймыз. Мұның экстралингвистикалық себептері бар. Ең алдымен парсы тілінен енген сөздер иран тілді халықтар мен қазақ халқының тегі – түркі жұрты, түркі тайпалары өте ерте уақыттан бастап тығыз байланыста болғанын танытатын нәрсе, қазақ тұрмысына қатысты, нақты қолданыстағы заттар мен бұйымдар атауы парсынiкi. Бұл байланыстың тамыры тереңде жатқанын айтып кеткен болатынбыз. Осындай тікелей араласу барысында халықтардың мәдениеті де бір-біріне ықпал етіп, бірінің мәдениетін, өнерін екіншісі қабылдап, дамып отырғаны белгілі. Ежелгі халықтар арасындағы осындай мәдени байланыс туралы белгілі тарихшы Х.Маданов былай дейді: «Осындай даму барысында көшпелілер өздеріне көрші халықтар мәдениетінің ықпал-үлгілерін де қабылдап отырды. Мысалы батыс көшпелілері (скиф, сарматтар) өнеріне грек грек-рим

мәдениетінің ықпалы, ал шығыстағы сақтар өнеріне қытай мәдениетінің, оңтүстіктегі көшпелі тайпалар өнеріне Иран, Индия мәдениетінің, өнерінің ықпалы күшті болды» [119, 256.]. Бұл жерде халықтар мәдениетінің бір-біріне ықпал етіп, байытуы туралы болып отыр. Әрине, ежелгі түркілердің – сақтардың - өздерінде де дамыған қол өнері болғанын айғақтайтын жәдігерлер бар. Сақтардың жалпы адамзаттық мәдениеттің асыл нұсқасы деп бағаланып жүрген жан-жануарлар мен хайуандар бейнеленген өрнектерінен (скифский зверинный стиль) бүгінгіге жеткен мұра көп. Олар - Алтайдағы Пазырық қорғанынан, Алматы түбіндегі Есік қорғанынан табылған ескерткіштер. Есік қорғанынан табылған «алтын адам» деген атпен белгілі ескерткіш б.з.д. IV-III ғасырдағы сақ мәдениетінен сыр шертеді.

VIII ғасырда Орта Азияға ислам дінінің таралуын байланысты, Ұлы Жібек жолының бойына орналасқан географиялық жағдайына байланысты Орталық Азиядағы Тараз, Суяб, Отырар, Сығанақ, Испиджаб т.б. қалалар Византия, Иран, Кавказ, Алтай, Шығыс Түркістандағы елдермен сауда жасауда, мәдени байланысты өрістетуде үлкен рөл атқарған. Мәселен, Батыстан келе жатқан кіре-керуендер Испиджабқа тоқтап, Созақ, Құмкент, Баба-Ата сияқты қалаларға соғып, Орталық Қазақтанның ұлан-ғайыр далаларындағы көшпелі елдерге бет алатын болған. Керуен жолдарындағы қалаларда сауда-саттықпен бірге қолөнершілік, сәулет өнері кеңінен дамыды [119, 36-376.].

Орта ғасырларда әлемдегі төрт патшалық туралы ортақ пікір кең тараған. Оңтүстіктегі Үнді елі піл патшалығы, батыстағы бағалы құнды заттар патшалығы Иран мен Византия болып есептелсе, түрік қағанатын арғымақтар патшалығы, Шығыстағы Қытайды адамдар патшалығы деп таныған. Осы патшалықтар арасындағы алыс-беріс, бірінде жоқты қалғандарынан алу сияқты істер Жібек жолы арқылы жүргізілді. Шығыстан Батысқа Қытайдың жібегін тасымалдау үшін ашылған бұл жолмен шығыстан жібек, ал батыстан алтын, алмас секілді асыл бұйымдар, жылқы, қару-жарақ жеткізілген [84,636.]. «Ұлы Жібек жолы мен орта ғасырлық Қазақстан» деген кітаптың авторлары К.Байпақов пен А.Нұржанов Шығыс пен Батыс, Еуропа мен Азия тоғысқан Қазақстан қалаларында бір-біріне ұқсамайтын мәдениеттердің өзара кірігіп, бірін бірі байыта түсу үшін қолайлы жағдай туғанын айтады.

Осы Жібек жолының бойында орналасқан қалаларда иран, түркі тілдерінде сөйлейтін, әртүрлі дінді ұстанған халықтар өмір сүрген. Олардың елеулі бөлігі қолөнершілікпен айналысқан. Олардың арасында ұсташылық, зергерлік, емшілік, тоқымашылық, былғары өңдеу, қыш көзе, әйнек жасау сияқты кәсіп иелері аз болмаған. Осы қалалардағы халықаралық тіл - парсы тілі болғанға ұқсайды. Демек, түркілер мен иран халқы арасындағы байланыс біздің заманымызға дейінгі кезеңде басталып, орта ғасырларда күшейе түскен. Р.Шойбеков Р.Картуц, Е.Р.Шнейдер тәрізді зерттеушілердің қазақтың ою-өрнектері иран мәдениетінен алынған, иран мәдениетінің көрінісі, олар қазақтың ұлттық өнеріне жатпайды деген еуропацентристік көзқарастарына қарсы шығып, қазақ қолөнері лексикасының ұлттық негізінде дамығанын баса айтады [92, 36.]. Орын алған көзқарастардың қай-қайсысы да түркілер мен иран тектес халықтардың арасындағы қарым-қатынасты жоққа шығармайды.

• Сәулет өнеріндегі араб, парсы сөздерінен жасалған терминдер

Сәулет пен құрылыс саласындағы араб, парсы сөздерінің терминденуі зергерлік өнерге қарағанда қарқынды емес. Бұл саладағы араб, парсы терминдерін былайша топтастыруға болады:

1) құрылыс нысандары: *ғимарат, имарат, нәзіретхана, әжетхана, ғибадатхана, дәретхана, дәліз/веранда, алқажай, ханымжасай, тәлімбақ/дендрарий, хауыз/алаб (бассейн), харем, кәсіпорын.*

2) іс-әрекеттің атауы: *пайдалану, сағаттандыру, зиянсыздандыру (обезвреживание), залалсыздандыру (обеззараживание), зарарсыздандыру (дезинфекция), нақыштау.*

3) стиль мен қолданылатын материал мен зат атаулары: *табақ/пластикат, нақыш, мәрмәр, ұстын, зақым, әмбебап, зертас (глазурь), баға, арабиөрнек, алқажиек, күмбез, және т.б.*

Ең алдымен айта кететін нәрсе күні кешеге дейін орыс тіліндегідей архитектура терминімен аталып келген өнердің түрі сәулет өнері деген сөзбен аталатын болды. Қазақ тіліндегі *сәулет* – сән-салтанат, көрік (ҚТТС, 6-т.). Бұл сөзді Н.Д.Ондасынов араб тілінен енген кірме сөздер қатарына жатқызып, қазақ тілінде 1) қуат, күш, айбындылық; 2) салтанат, көрік мағыналарына ие екенін көрсетеді. [120, 252б.]. Бұл сөз араб тілінде мынадай мағыналарға ие:

صولة[саулатун] 1) нападение, атака; 2) мощь, сила, власть. Парсы тілінде *صولت* [соулат] *книж.* 1) грозный вид, суровость; 2) ярость, неистовство; 3) торжественность, величественность; 4) стремительность, натиск. *Сәулет* сөзінің мағыналық аясы парсы тілінде кеңірек, тұлғасына қарап, сәулет сөзі парсы тілі арқылы келген деп қорытынды жасауға болады. Себебі араб тіліндегі

س та-марбутаға аяқталған сөздер парсы тілінде ت та әрпіне аяқталып, соңғы т дыбысталады. Оған мысал ретінде *ишара-ишарат, сәуле-сәулет* секілді түпнұсқадағы бір сөздің екі түрде тұлғаланып енуін келтіруге болады. Қазақ тілінде бұл парсы сөзінің үшінші мағынасы тұрақтағанын көріп отырмыз. Біз бұл жұмысымызда араб, парсы сөздерінің тілге ену, даму тарихын талдауды мақсат етпейміз, сондықтан шығыс сөздерінің тарихын тарихи лексикология мамандарының еншісіне қалдырамыз. Айтпағымыз, сәулет сөзі әдеби тілден терминөріске өтіп, өнер саласының термині ретінде қалыптасты, бұл сөзден *сәулетші, сәулеткер, сәулет өнері* секілді туынды сөздер мен сөз тіркесі жасалды.

Құрылыс саласындағы терминдерді қалыптастыруда орыс тіліндегі терминдерді калькалау тәсілі арқылы қазақшалап, қазақ тіліндегі бұрыннан келе жатқан кірме сөздерді пайдаланып, олардан жаңа сөздер жасап жүрміз. Мысалы, часофикация – сағаттандыру, оборудование часофикации – сағаттандыру жабдығы, техника безопасности – қауіпсіздік техникасы, административное здание - әкімшілік ғимарат т.б.

Бұл саладағы терминдерді түзуде термин жасаушылар араб, парсы элементтерінің қазақ тіліндегі фонетикалық варианттарын тиімді пайдалануға тырысқан, әрі терминдерге қойылатын негізгі шарт - әр ұғымды бөлек-бөлек

атау, яғни бір ұғымға бір атау беруді көздегені байқауға болады. Мысалы арабтың *عمارة* [‘имаратун] сөзінен шыққан *гимарат/имарат* фонетикалық варианттарының әрбір сыңары жеке-жеке ұғымдарды атап тұр: *гимарат* – здание, ал *имарат* – сооружение. *Хауыз/әуіз/әуім/қауыз* варианттарының *хауыз/әуіз/әуім* сыңарлары қоғамдық ғылымдар, сәулет пен құрылыс саласының терминдері ретінде қабылданып, бәрі де бір ұғымды белгілеу үшін жарыса қолданылып жүрсе, *қауыз* биология ғылымының термині, дәнді дақылдар мен өсімдіктердің сыртындағы қабығын осылай атаймыз, демек бұл басқа ұғымды белгілейді. Ал сәулет өнерінде бұл варианттардың ішінен арабша дыбысталуына жақын *хауыз* сыңары алынған, ал ауызекі сөйлеу тілінен алынған *әуім*, *әуіз* сыңарлары да терминдер сөздігінде бар. Фонетикалық варианттарды жөнді, уәжді пайдалану тілімізді байытатыны рас, ал енді осындай жарыса, қатар қолданылып жүрген терминдер қазіргі қолданыста бар, сөздіктерге еніп, кодификацияланғанын айту керек. Әрине, мұндай терминдердің мамандарды шатыстырмаса, пайдасы бола қоймасы анық. Бірақ бұл жерде ескерілетін нәрсе терминдер қатарындағы жарыспалылық терминдер қалыптасуындағы заңдылықтардың бірі екені ескерілуі керек. Жаңа терминдер қалыптастыруда терминжасам үрдісі мынадай сатылардан өтеді екен: 1) қажетті терминдік бірлік жасалады немесе тілдегі дайын тілдік бірлік, яғни термин оған терминдік ұғым жүктеледі. Ол термин ретінде қолданысқа ене бастайды, яғни терминделеді; 2) термин сұрыпталады, терминдік өріске икемделеді, жарыспалы терминдердің қолданысы осы сатыға тән; 3) термин терминдік өріске сіңісіп, қалыптасады [9, 55б.]. Сондықтан терминдер жүйесіндегі осындай көп варианттылықты, жарыспалылықты бір ізге түсіру келесі сатыда, алдағы уақытта болатын іс.

Аталған саладағы терминдер тізімінде *әжетхана*, *дәретхана*, *асхана*, *кітапхана* үлгісіне сәйкестендіріліп жасалған *нәзіретхана*, *гибадатхана* секілді жаңа атаулар да кездеседі. Сондай-ақ әуежай, мұражай секілді үлгілер ізімен *ханымжай*, *алқажай* сөздері жасалған. Орыс тіліндегі *гарем* сөзін қазіргі терминдер жүйесіне түпнұсқа тілдің – араб тілінің дыбысталуына жақындатып *харем* деп алыппыз. Харем Шығыс елдеріндегі ғимараттың әйелдерге арналған бөлігі. Яғни, араб, парсы сөздері кітабилық сипатын сақтап, сол тілдердегі дыбысталу ерекшелігін жоймаған. Мұның себебі бұл терминдерді құрастырушылардың арасында шығыс тілін білетін, немесе шығыс мәдениетінен хабары бар маман болғаннан шығар деген ой келеді. Оның үстіне қазақ тілінде 90-жылдардан басталған орыс тілінің ықпалынан құтылуды көздеген пуристік бағыттың әсері де байқалады. Орыс тілінен енген сөздерден бас тартып, басқа тілдерден болса болсын, тек орыс тілінен ғана енген сөз болмасын деген пиғыл тұрған секілді.

Сәулет өнерінде құрылыс нысанындағы белгілі бір бөліктерді, белгілі бір орындарды атау үшін парсының *хана*, *жай* сөздері арқылы жасалған жаңа сөздер пайда болған. Мүмкін, бұл сөздер бұрын қолданыста болып, кейіннен ұмытылған сөздер болуы керек, не болмаса тілімізде ертеректе қолдан жасалып, жиі қолданысқа түсу арқылы төл сөзімізге айналып кеткен сөздер ізімен, солардың үлгісінде жасалған жаңа сөздер болуы мүмкін. *Кітапхана*, *асхана*

сөздері үлгісінде соңғы кезде 30-жылдарға дейін қолданыста болып, кейіннен аптека сөзімен алмастырылған *дәріхана* сөзі соңғы уақытта өмірге қайта келсе, «трапезная» терминінің орнына ұсынылған *нәзіретхана* жаңадан жасалған сөз болуы керек. Бұл сөз араб және парсы тілдерінде бар, бірақ парсы тіліндегі мағынасы араб тіліндегіге қарағанда кеңірек. *Нәзір* парсы тілінде نذر [нәзр] немесе نذورات [нозурат] 1) обет, торжественное обещание, клятва (богу); 2) приношение, дар, жертвование; 3) обязательство (ПРС, 2-т., 633-б.). Осы мағыналардың ішінде сәулет өнеріндегі термин ұғымына екінші мағынасы «кұрбандық беру, құдай жолына құрбандық шалу, сый беру» мағынасы сәйкес келеді. Себебі орыс тіліндегі *трапезная* сөзі энциклопедиялық сөздікте былайша түсіндіріледі: «*Трапезная* (от греческого слова *trapeza* – стол кушания) 1) в христианских монастырях специальное здание с залом для совместных трапез с церковью и подсобными помещениями (поварни, кладовая и пр.), а русская трапезная это в XVI-XVII вв. имела большие одно, двухстолпные или бесстолпные залы, с открытыми террасами или лестницами, с богатым декоративным убранством; 2) просторная, невысокая пристройка с западной стороны христианского храма, служившая для богослужения в зимнее время и общественных нужд прихожан, характерная для русской архитектуры для XVII-XVIII вв.» [121,2-т.,302]. Демек, *нәзіретхана* термині дінге қатысты ғибадатханалардағы немесе тарихи ескерткіштердегі құдай жолына құрбандық шалып, ас беретін, діни рәсімдер өткізетін арнайы орынды атау үшін қолданылып отыр, трапезная терминінің аудармасы. Ұғымның басты белгілерін бойына сидырып тұрған атау деуге болады. Сәулет өнерінің тарихына қатысты мәтіндерде, ғылыми әдебиетте ғана қолданылуы мүмкін. Ал *нәзіретхана* сөзі қазіргі араб, парсы тілдерінің сөздіктерінде кездеспейді, қазақ тіліндегі термин шығармашылығы негізінде дүниеге келіп, қолданысқа ұсынылып отырған жаңа сөз. Нәзір сөзімен оңтүстікте қайтыс болған адамға берілетін асты, құдайы тамақты атайды.

Ал *алқажай*, *ханымжай* терминдеріне келетін болсақ, «мекен, орын» мағынасындағы парсының *жай* сөзінің көмегімен жасалған сөздер қазақ тілінде бұрыннан бар. Мысалы *мекенжай*, *саяжай* секілді сөздерге ұқсатып жасалған *ханымжай* термині тұлғасы, дыбысталуы жағынан парсы сөзіне ұқсағанмен, парсы тілінде мұндай сөз жоқ. *Ханымжай* сәулет өнерінде *будуар*, яғни «дәулетті ханымның өзінің жақын достарын қабылдауға арналған қонақ қабылдайтын шағын бөлмесі» деген ұғымдағы термин. Ал араб, парсы тілдеріндегі хан, ханом сөздеріне келетін болсақ, бұл сөздер түркі тілдерінен араб, парсы тілдеріне ауысқан. Ал *алқажай* сөзі «горница» сөзінің қазақша баламасы ретінде жасалған сөз, ол «алқа-қотан отыру», «алқалы топ» деген тіркестерінде кездесетін *алқа* сөзімен байланысты. *Алқа* арабтың حلقة [хәлқатун] «шеңбер, қоршау» мағынасында қолданылатын сөзінен шыққан. Ал *алқажай* орыс тіліндегі *горница* терминінің орнына қолдануға ұсынылған. Осылайша *ақы*, *жай* сөздерінің «біртектес ұғымдарды бірыңғай атау үшін ұғымды идентификациялауға қатысатын ішкі мүмкіндігі артты (жағажай, әуежай, мекенжай) [91, 78б.].

Сол сияқты *ұстын* термині де араб тілінен кеше ғана келген сөз болмаса керек. Бұл араб тіліндегі استوانة [’устуанатун], парсы тіліндегі استوانه [остованэ] сөзінен шыққан. Бұл сөз араб және парсы тілінде де термин ретінде архитектура, техника, математика салаларының термині ретінде қолданылады екен. Араб тілінде «استوانة[’устуанатун], 1) колонна, столб; 2) валик, ролик, цилиндр; 3)баллон. Ал парсы тіліндегі бұл сөз 1) *архит.* колонна; 2)портик 3) цилиндр мағыналарына ие.

Сәулет өнеріндегі араб және парсы сөздерінің терминденуінің сырын сәулет өнерінің тарихымен байланысты қарастыру керек, тарихи байланыс тамырларынан іздеу керек. Өнер зерттеушілері Орталық Азиядағы сәулет өнерінің бастауларын Шығыс өнерімен байланыстырады. Өнер зерттеушісі Х.Моде оңтүстік Шығыс Азия елдерінің өнеріне мұсылман өркениетінің тигізген ықпалына қатысты «Алғы Шығыстың («Передняя Азия» дегенді осылай аударған – Ж.А.), әсіресе батыс Иранның, Месопатамияның, Кіші Азияның, Сирияның, Палестина мен Мысырдың ежелгі цивилизациялары Оңтүстік Азия мәдениетінің көздеріне жанама ықпал жасады. Олар осы мәдениет пен Европаның арасындағы жалғастырушы дәнекер буын іспетті болды» деген пікір айтып, Шығыстағы өркениеттің бесігі ретінде Алғы Шығыстағы елдерді атайды [122, 6б.]. Автор мұсылман мәдениетінің ықпалы Солтүстік Индия сәулет өнерінде аса қатты байқалатынын айтады. Бұл аймақтың ислам дүниесімен қарым-қатынас тым ерте, 711-713 жылдардың өзінде-ақ басталған көрінеді. Бірақ ислам мәдениетінің ықпалы 500 жыл өткеннен кейін, олардың үнді еліне орын теуіп, оның көптеген аймақтарын саяси тұрғыдан билей бастаған кезде айқын сезіле бастаған. Ұлы Моғолдар билігі тұсында Үндістанда ислам өнерінің ескерткіштері санынады. XVI ғасырда салынған Делидегі Хамаюн мавзолейі соның жарқын көрінісі Бұл мавзолейді моғол билеушісі Акбар әкесіне арнап салдырған екен. Оны салуға Акбар шетелдік шеберлерді шақыртқан екен. Ал Аградағы XVII ғасыр ескерткіші – атақты Тәж-Махал мавзолейі парсы үлгілері жоспарымен, парсы сәулетшісінің жобасымен салынған деген дерек бар [122, 139б.]. Моғол билеушілері Хамаюн да, оның баласы Акбар да Персия суретшілерін шақыртып, сарай жанынан мемлекеттік көркемөнер мектептерін ашады. Парсы елінен тек көркемөнер шеберлері шақыртылып қоймаған, кескіндеме (миниатюра) өнерінде пайдалану үшін қағаздың бағалы сорттарын әкелетін болған. Бірақ кейіннен бұл қағаздар кендірден, бамбуктан, мақта мен жібектен жасалатын үнді қағаздарымен алмастырылады [137, 157б.]. Парсы өнерінің жетістіктері, ерекше мәртебеге ие болғандығы туралы пікірлер өте көп. Ә.Төлебиев былай деп жазады: «Ертедегі Ахменидтер Иранында ең өркендеген нәрсе сәулет өнері болды. ... Иран сәулет өнерінің ескерткіштері Батыс пен Шығыстың, одан қалса Мысырдың ең озық үлгілерінің асыл қоспасының белгілерін бойына сіңіріп, содан ешкімге ұқсамас бет-бейнеге ие болған. Бедерлеу өнерінде ахменидтіктер керемет жетістіктерге жеткен. Глазурлық кірпіштерден құралған түрлі-түсті мозаикалық шығармалар адамды таңдандырады» [123, 43б.]. Шығыстағы Иран елінің сәулет өнеріндегі жеткен жетістіктері қалған елдердің өнеріне әсер етіп, олардың дамуына негіз болған.

Арабтардың сәулет өнерінің қалыптасуы Ирандағы Сасанидтер династиясы (226-651 ж.) кезеңіндегі сәулет өнерінің негізінде жүзеге асқан. Арабтар Сасанидтерден эллипс пішіндес күмбез орнатылған ғимарат құрылымын алған көрінеді. Сәулет өнеріндегі сасанидтердің жетістіктерін арабтар жаулап алғаннан кейін өз өнерінің бастау көзіне айналдырып, одан өздеріне көп нәрсе алған. Арабтардың парсылардан алған күмбездер құрылымының жүйесі кейіннен араб халифатының құрамына енген барлық мұсылман елдеріне тарайды [124, 85б.]. Соның ішінде Орталық Азияға да келеді: «В период с 1369 по 1406 год на территории Ирана, Афганистана и части Средней Азии существовало могущественное государство Тимура со столицей в Самарканде. ... В застройке этого города принимали участие наряду с местными мастерами зодчие Ирана и Афганистана» [124, 8б.]. Ислам өркениетінің Еуропа тигізген әсері туралы да соңғы кезде айтылып жүр, бұл туралы Рене Генон атты автор былай дейді: «Следы исламского влияния можно проследить и в архитектуре, причем особенно отчетливо они проявляются в Средние века; так стрельчатый, или готический свод, давший название целому архитектурному стилю, несомненно, берет свое начало из арабской архитектуры, хотя многочисленные надуманные теории стараются всячески опровергнуть эти истины. Теории эти противоречат традиции самих европейских строителей, утверждающей, что их знания были получены ими с Ближнего Востока» [93].

Жоғарыда келтірілген деректердің барлығы Шығыста сәулет өнерінің қаншалықты биік дәрежеде дамып, көршілес жатқан елдердің мәдениетінде із қалдырғанын, осы мәдениеттің ажырамас бөлігі оның тілінде де көрініс тапқанын айғақтай түседі.

Қорыта айтқанда, Араб, парсы сөздерінің ғылымның әртүрлі саласындағы үлесі де әртүрлі болып келеді. Қоғамдық ғылымдар терминдерінің қатарындағы араб, парсы сөздерін екі үлкен топқа бөліп қарастырдық: 1)жалпы ғылыми сипатымен ерекшеленетін, қоғамдық ғылымдар салаларының бірнешеуіне ортақ терминдер; 2)терминологиялық лексика, яғни терминдер жүйесіне енгізілген атаулар жиынтығы. Қоғамдық ғылымдар терминдеріндегі араб, парсы сөздері деривациялауға бейімділігімен, терминжасамның стандартты тәсілдері арқылы жасалған туынды тұлғаларымен ерекшеленеді. Араб, парсы тілдерінің аффикстері абстракт ұғымдар атауын жасауда, жаңа термин жасауда қолданылады. Қоғамдық ғылымдар терминологиясындағы араб, парсы сөздерінің басым көпшілігін дерексіз зат есімдер құрайды. Оның себебі орта ғасырлардағы Шығыстағы философия мен ғылымның өркендеуінде. Қоғамдық ғылымдар саласындағы терминдер жасандылығымен ерекшеленеді. Араб, парсы сөздері соңғы уақытта орыс тілінен келген терминдердің орнына қолданылуға ұсыныла бастады. Араб сөздерінің әртүрлі фонетикалық варианттары жаңа ұғымды белгілеу үшін қолданыла бастады. Сонымен бірге араб, парсы сөздері арқылы екі түрлі ұғымды бір сөзбен белгілеу де орын алған.

Қоғамдық ғылымдар саласындағы терминдерге статистикалық есептеу жүргізу арқылы мынаны анықтадық: қоғамдық ғылымдар саласында 756 араб,парсы сөзі термин ретінде 610 ұғымның атауы ретінде жұмсалады.

Қазақ қоғамындағы негізгі әрі дәстүрлі дін – ислам. Ислам дінінің тілі – классикалық араб тілі, сондықтан да дінтанудағы терминдердің басым көпшілігін, ислам дініне қатысты терминдер жүйесінің түгеліне жуығын араб, парсы сөздері құрайды. Ислам дініндегі Құран, хадис сияқты қасиетті мәтіндер классикалық араб тілінде. Мұнымен қатар ислам ережелері мен қағидаларын түсіндіретін негізгі әдебиеттің бәрі араб тілінен аударылған дүниелер болып табылады.

Қазақ тіліндегі шығармашылықтың жемісі ретінде араб, парсы бірліктерінен жаңа терминдер жасалуда. Мұндай сөздер төл тілдерде жоқ, тек қазақ тілінің лексикалық, терминологиялық қорынан орын алып отыр.

Жаратылыстану және нақты ғылымдар саласындағы араб, парсы терминдерінің ерекшелігі: қазақ тілінің пассив лексикасындағы араб, парсы сөздері термин түзуде қолдануға ұмтылыс бар. Араб, парсы кірме сөздерінің терминдер өрісіне ене бастауы ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басынан басталады.

ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап, ұлттық тілдегі арнаулы лексиканы жасау ісі қарқынды жүргізіліп келеді. Осы мақсатта көршілес түркі тілдерінен алынған терминдер араб, парсы тілдерінің бірліктері екені анықталды. Ғылым тілін қазақшалауда әсіреаудармашылық орын алып, барлық орыс, халықаралық терминдерді араб, парсы сөздерімен алмастыру орын алып келеді.

Араб, парсы тілдік қабатынан жасалған терминдер өнертану саласында да мол. Олардың ішінде қазақ тілінде бұрыннан бар, ертеден келе жатқан сөздер, соңғы кезде ғана дүниеге келіп, жаңадан жасалған атаулар да бар. Зергерлік өнердегі 1200-ге жуық терминнің 100-ге жуығы араб, парсынікі екен, оның 40-тайы парсынікі де, шамамен 60-сы арабтікі.

Қазақтың қолданбалы өнеріндегі терминдер парсы тілінен енген бірліктер екені анықталды. Мұның негізгі себебі Қазақстан арқылы Ұлы Жібек жолы өткен, осы территорияда сан алуан мәдениеттер тоғысып, кірігіп, бірін бірі байытқан. Қазақтың сәулет және құрылыс өнерінің терминдерде де араб, парсы сөздері кездеседі, бірақ олар зергерлік өнерге қарағанда азырақ. Ғылым мен өнердегі терминдердің тарихын сол ғылым мен өнердің даму тарихынан бөліп алып, жеке қарастыру мүмкін емес. Бұл салалардағы араб, парсы сөздерінің термин ретіндегі қолданысы олардың тарихымен тікелей байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ терминжүйесіндегі араб, парсы сөздерінің барлығына жуығы жалпы халықтық әдеби тілде бар сөздер болып табылады. Жалпы қолданыстағы әдеби сөздердің кейбірі терминөріске өткен кезде бастапқы лексикалық мағынасын жоғалтып, мүлде жаңа мағынаға ие болған. Араб, парсы сөздері терминологиялық омонимия түзеді. Олар көпмағыналы терминдер ретінде де жұмсалады. Ал терминөрістен жалпыхалықтық тілге өткен сөздерге негізінен діни лексиканы, әдебиет саласының кейбір терминдерін жатқызуға болады.

Кәсіби лексика, диалект, архаизмдер ретінде қарастырылып келген араб, парсы сөздері терминжасаушы ішкі лексикалық көздер ретінде танылып келеді. Мұның өзі бұл қабаттардағы араб, парсы сөздерінің өте ертеден келе жатқандығын, олардың әбден игеріліп, өзге тілге тән белгілерін жоғалтқан бірліктер екендігін танытады.

Кірме сөздер қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарын толық қабылдаған. Олар қазақ тілінің заңдылығына сай септеледі, жіктеледі, көптік жалғауын қабылдайды, қазақ тілінің төл жұрнақтары арқылы жаңа термин жасауға ұйытқы болып келеді. Терминдер қатарында араб, парсы тілдерінен енген сөз тіркестері, яғни синтаксистік жолмен жасалған күрделі терминдер кездеседі. Кірме сөздер қос сөздер, күрделі сөздер құрамында да көп.

Қазақ тіліндегі шығармашылықтың жемісі ретінде араб, парсы бірліктерінен жаңа терминдер жасалуда. Қазақ терминологиялық жүйесіндегі араб, парсы сөздері соңғы уақытта ұлттық терминдерді дамытудың негізгі көзіне айналуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Пядусева Г.И. Заимствование как процесс взаимодействия двух языковых систем (по материалам англицизмов французской спортивной терминологии: АКД.) - Ленинград, 1971. - 24с.
- 2 Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистических описаний. - М.: Наука, 1977. - 246 с.
- 3 Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. - М.: Наука, 1982. - 147с.
- 4 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. - Алматы: Ғылым, 1968. - 332 б.
- 5 Айтбайұлы. Қазақ сөзі. - Алматы: Рауан, 1997. - 240 б.
- 6 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: филол. ғыл. д-ры дисс. Алматы, 1998, - 250 б.
- 7 Әлісжанов С. Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминология. - Астана, 2002. - 160 б.
- 8 Есенқұлов А., Әшімбаева Н. Кірме сөздерден жасалған философиялық терминдер // Терминдер және олардың аудармалары. Алматы: Ғылым, 1990. 86-93-б.
- 9 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. - Алматы: Ғылым, 1982. - 160 б.
- 10 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. - Алматы: Фараб, 2000. - 310б.
- 11 Бартольд В.В. Сочинения , т.6. - М.: Наука. - 663 с.
- 12 Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX вв.: дисс. д-ра ист. наук Алматы, 2003. - 406с.
- 13 Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. - 552 б.
- 14 Есім Ғ. Фалсафа тарихы. - Алматы: Раритет, 2004. - 304 б.
- 15 Көбесов А. Әл-Фараби. Алматы: 1971. - 171 б.
- 16 Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. - Алматы: Рауан, 1995. - 236 б.
- 17 Тұрғынбаев Ә., Нұсқабаева Л. Тілдерлік байланыстар мен қатынастар диалектикасы. - Алматы: Білім, 2005. - 216 б.
- 18 Бартольд В.В. Сочинения , т.6. - М.: Наука. - 784 с.
- 19 Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. - Алматы: Арыс, 2004. - 616 б.
- 20 ҚазССР тарихы. 1-т. - Алматы: 1957. 45-бет.
- 21 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. - Алма-Ата, 1941. - 65 с.
- 22 Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. - Алма-Ата: 1971. - 212 с.

- 23 Бертельс Е.Э., История таджикско-персидской литературы. - Москва: Восточная литература, 1960. – 560 с.
- 24 Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. - М.: Восточная литература, 2002. – 757 с.
- 25 Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. - Алматы: Ғылым, 2000. – 153 с.
- 26 Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. - Москва: Наука. 1979. – 238 с.
- 27 Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история.- Москва: Наука. 1972. – 658 с.
- 28 Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат (1499-1551) тарихшы-қаламгер. – Алматы: Зерде, 2007. -360 б.
- 29 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы, 1991. – 270б.
- 30 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. - Астана: Елорда, 2002. - 184 б.
- 31 Әбілқасымов Б. ХІХ ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. - 224 бет.
- 32 Құрышжанов Ә. «Кітаби тіл» материалдарынан. Кітап: Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясының мәселелері. –Алматы: Ғылым, 1960.-178 б.
- 33 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 188б.
- 34 Байтұрсынұлы А.Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448б.
- 35 Урекенова Р.А.Образование терминов в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 128с.
- 36 Сарыбаев Ш. Әдеби тіл дйттеген мүдде // ЛЖ, 1971. – 27 авг.
- 37 Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 186 б.
- 38 Дербісалиев Ә. Шыңырау бұлақтар. –Алматы: Жазушы, 1982. – 256 б.
- 39 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. д-ры дисс. – Алматы: 2007. - 334 б.
- 40 Узина М.С. Пуризм как проявление национализма в словотворческой деятельности в Иране и Турции (20-70-годы) // Народы Азии и Африки. - М.: Наука, 1980, № 4. с.136-140.
- 41 Бұлұтай М.Ж. Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? – Алматы: Білім, 2000. – 205 б.
- 42 Жұбатова Б. Қазақ қисса-дастандарындағы араб, парсы сөздері(филол.ғыл.канд. дисс.). - Алматы, 2002. - 150 б.
- 43 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
- 44 Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и «заимствованное слово // кн.: Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. - 134 с.

- 45 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. – М., - Л., 1960. – 446 с.
- 46 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. - 496 б.
- 47 Даниленко В.П. Русская терминология. – М.: Наука, 1977. - 243 с.
- 48 Қасым Б. Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері. – Алматы, 2000. - 154 б.
- 49 Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. - Алматы, 2001. – 183 б.
- 50 Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: "Арыс", 1999. – 228 б.
- 51 Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1954. – 561б.
- 52 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. – Алматы: Мектеп, – 206 б.
- 53 Мырзабектен С. Қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 277 б.
- 54 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. –Алматы:Санат, 1994. – 168 б.
- 55 Сауранбаев Н. Қазақ тілі. – Алматы, 1953. – 290 б.
- 56 Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 616 б. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 616 б.
- 57 Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
- 58 Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты (англицизмы в русском языке). – Л.: Издательство ЛГУ, 1978. – 151 с.
- 59 Беляева С.А. Английские лексические заимствования в русском литературном языке 16-20 вв.: АКД. Л., 1975. – 108 с.
- 60 Камалов Н.К. Роль внутренних и внешних факторов в процессе заимствования словообразовательных средств: АКД. М., 1981.
- 61 Үсенова Қ. Қазіргі қазақ медиа мәтінінің прагматикасы. – Алматы, 2007. – 450 б.
- 62 Курышжанов А. Арабо-персидские элементы в куманском языке // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 4-ші басылымы, 1962.
- 63 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. – Алматы: Республикалық оқу-методика кабинеті, 1981. – 106 б.
- 64 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
- 65 Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии. В книге: Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. - 198 с.

- 66 Айсұлтанова Қ. Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері (филол.ғыл.канд. дисс.). – Алматы, 2003. - 124 б.
- 67 Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). 2-ое издание. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- 68 Реформатский А.А. Введение в языкознание. –М., 1952. -431 с.
- 69 Популярная художественная энциклопедия, книга 1. - М., Советская энциклопедия, 1986. – 447 с.
- 70 Шойбеков Р. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: филол. ғыл. д-ры дисс. – Алматы, 2006. - 321 б.
- 71 Күркебаев Ш. Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер (филол.ғыл.канд. дисс.). –Алматы: 1994. – 168 б.
- 72 Жубуева Ф.Х. Семантические изменения литературных слов в процессе их терминологизации // Актуальные вопросы русской лексикологии и терминологии. –Алма-Ата: КазПИ им.Абая, 1986. – с. 67-71.
- 73 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. - Алматы: Арыс, 2004. - 232 бет
- 74 Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшелігі, Алматы, 1975. - 53б.
- 75 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. - Алматы: Ғылым, 1988. – 159б.
- 76 Сарыбаев Ш. Диалектная лексика как источник обогащения литературного языка // Кітап: Местные особенности в казахском языке. - Алматы: Ғылым, 1990. – 216 б.
- 77 Айғабылов А. Қазақ тіліндегі бау-бақша кәсіби сөздері(филол.ғыл.канд. дисс.) – Алматы, 1975. - 245 б.
- 78 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. - Алматы: Ғылым, 2002. – 200 б.
- 79 Окладников А.П. Новые данные по истории Прибайкальи в тюркское время. В сб.: Тюркологические исследования, М-Л., 1963.
- 80 Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. - Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1980. – 215 с.
- 81 Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. - М.: Учпедгиз, 1959. – 78 с.
- 82 Интернациональные элементы в лексике и терминологии. - Изд-во Харьковского университета, 1980. – 208 с.
- 83 Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв., - М.: Высш. Школа, 1982. – 529 с.
- 84 Султанов А.Ф. О национальной норме и научной терминологии в арабском языке // Лексикографический сборник, выпуск 4. –М.: Изд-во АН СССР
- 85 Бартольд В.В. Культура мусульманства. - Пг., 1918. – 112 с.
- 86 Секирин В.П. Заимствования в английском языке. - Киев: Изд-во Киевского университета, 1964. - 152 с.
- 87 Бартольд В.В. История. Мусульманский мир. – Пг.: Наука и школа, 1921. – 93 с.

- 88 Барлыбаев Р. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы, 1978. – 144 б.
- 89 Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М.: Наука, 1989. - 151 с.
- 90 Лейчик В.М. Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования // Язык и стиль. - М. : Мысль, 1965. – 239 с.
- 91 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Экономика және қаржы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 304 б.
- 92 Терминология: теория және тәжірибе (жинақ). – Астана, 2001. - 131 б.
- 93 Рене Генон. Влияние исламской цивилизации на Европу. <http://www.evangelie.ru/forum/t23744.html>
- 94 Жаңа атаулар. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 128 б.
- 95 Сыздықова Р. Тілдегі жаңалықтардың сыры неде // Ана тілі, 1991. №50.
- 96 Серебренников Б.А. Номинация проблемы выбора // Языковая номинация. - М.: Наука, 1977. - 358 с.
- 97 Құрманбайұлы Ш., Сапина С. Орысша-қазақша, қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. - 352 б.
- 98 Атабай Б.А. Будагов және қазақ тілі. - Алматы: Қазақ университеті, 2001. - 130 б.
- 99 Сапарғалиев З. Заң терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Жеті жарғы, 1995. - 208 б.
- 100 Ислам философиясы. Жиырма томдық, 4-т., - Астана: Аударма. -534 б.
- 101 Есім Ғ., т.б. Дінтану негіздері (оқулық). Алматы: Білім, 2007. -160 б.
- 102 Жиреншин Ә. Қазақ кітаптарының тарихынан. - Алматы: Қазақстан, 1975. – 180 б.
- 103 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 104 Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. - Алматы:Арыс, 2004. -208 б.
- 105 Ахметбекова А.К. Йассауи хикметтеріндегі сопылық терминдер//ҚР БжҒМ мен ҰҒА хабарлары. Филология сериясы, №3, 2000. 59-68б.
- 106 Жеменей И. Діни терминдер//Парасат, 1995, №3, 17-б.
- 107 Жолдыбайұлы Қ. Ақиқат шуағы. - Алматы: Алтын қалам, 2005. -232 б.
- 108 Мансұров Н. Тіліміздегі діни терминдердің қазіргі таңдағы қолданысы//Қазақ тілі мен әдебиеті. 2005, №2. 32-38б.
- 109 Жетпісов С.Н. Зависимость международной тематикой и количеством заимствованных терминов в казахских терминологических словарях // Қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы, 1986. 145-150-б.
- 110 Сауранбаев Н.Т. Ломоносов және орыс тілі. - Алматы, 1948. – 21б.

- 111 Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. -Л.: Наука, 1972.- 365 с.
- 112 Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері (математика саласы негізінде). – Алматы: 1996. - 426 б.
- 113 Қабатаева К.Т. Х.Досмұхамедұлы еңбектеріндегі қоғамдық-саяси, мәдени-элеуметтік терминдер (филол.ғыл.канд. дисс.). – Алматы, 2000. – 134 б.
- 114 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 115 Біләлұлы Ш., Ойнарұлы М.Р. және т.б. Мектеп математикасы атауларының орысша-қазақша сөздігі. –Алматы: «Арман» ЖШС. - 51 б.
- 116 Куранбеков А. Проблемы формирования научно-технической терминологии в современном персидском языке // Вопросы филологии. - М., 2003. - № 2 (14). - с. 16-18.
- 117 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. - 240 б.
- 118 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1991. - 88 б.
- 119 Маданов Х. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1998. - 336 б.
- 120 Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. 2 томдық. –А.: Мектеп, 1984 - 1989. -255б.
- 121 Популярная художественная энциклопедия в 2-ух томах. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 447 с.
- 122 Моде Х. Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия өнері. – Алматы: Өнер, 1990. - 358 б.
- 123 Төлебиев Ә. Өнер өрісі. – Алматы: Өнер, 1996. – 148 б.
- 124 Бертенев И.А., Батажков В.Н. Очерки истории архитектурных стилей. – М.: Изобразительное искусство, 1983. - 384 с.

